

UHASSELT

KNOWLEDGE IN ACTION

KU LEUVEN

Maastricht University

Faculteit Rechten

master in de rechten

Masterthesis

Gaat de rechter zijn rol te buiten? Een analyse van de klimaatrechtspraak in het licht van de scheiding der machten

Michelle Meys

Scriptie ingediend tot het behalen van de graad van master in de rechten, afstudeerrichting overheid en recht

PROMOTOR :

Prof. dr. Jan THEUNIS

De transnationale Universiteit Limburg is een uniek samenwerkingsverband van twee universiteiten in twee landen: de Universiteit Hasselt en Maastricht University.

UHASSELT

KNOWLEDGE IN ACTION

www.uhasselt.be

Universiteit Hasselt

Campus Hasselt:

Martelarenlaan 42 | 3500 Hasselt

Campus Diepenbeek:

Agoralaan Gebouw D | 3590 Diepenbeek

2024
2025

Maastricht University

Faculteit Rechten

master in de rechten

Masterthesis

Gaat de rechter zijn rol te buiten? Een analyse van de klimaatrechtspraak in het licht van de scheiding der machten

Michelle Meys

Scriptie ingediend tot het behalen van de graad van master in de rechten, afstudeerrichting overheid en recht

PROMOTOR :

Prof. dr. Jan THEUNIS

Maastricht University

Faculteit Rechten

master in de rechten

Masterthesis

Gaat de rechter zijn rol te buiten? Een analyse van de klimatrechtspraak in het licht van de scheiding der machten

Michelle Meys

Scriptie ingediend tot het behalen van de graad van master in de rechten, afstudeerrichting overheid en recht

PROMOTOR :

Prof. dr. Jan THEUNIS

SAMENVATTING

De klimaatcrisis vormt een van de meest prangende uitdagingen van de eenentwintigste eeuw en brengt aanzienlijke verplichtingen met zich mee voor zowel overheden als bedrijven. Steeds vaker worden ze juridisch ter verantwoording geroepen via zogenaamde "klimaatzaken". Deze masterthesis onderzoekt in welke mate het beginsel van de scheiding der machten een rol speelt bij de rechterlijke tussenkomst in het klimaatbeleid, en of klimaatzaken tegen bedrijven mogelijk een efficiënter alternatief of een aanvulling vormen op klimaatzaken tegen overheden. De centrale onderzoeksvraag luidt dan ook: *in hoeverre beperkt het beginsel van de scheiding der machten de rechter bij het opleggen van verplichtingen aan de overheid in klimaatzaken, en zijn klimaatzaken tegen bedrijven meer bevorderlijk voor de klimaattransitie?*

Het eerste deel van het onderzoek focust op klimaatzaken tegen overheden, met bijzondere aandacht voor de rechtspraak in België, Nederland en het Europees Hof voor de Rechten van de Mens. Aan de hand van de Nederlandse *Urgenda*-zaak, de Belgische *Klimaatzaak* en het *KlimaSeniorinnen*-arrest van het Europees Hof voor de Rechten van de Mens, worden de spanningen tussen het optreden van de rechterlijke macht en de beleidsvrijheid van de overheid blootgelegd. Hoewel de kritiek luidt dat rechters met het opleggen van reductiebevelen hun bevoegdheid overschrijden, toont deze masterthesis aan dat dergelijke uitspraken niet in strijd zijn met de scheiding der machten. Binnen een systeem van *checks and balances* is de rechterlijke controle op het overheidsoptreden een noodzakelijke waarborg tegen fouten en nalatigheden van de overheid. Zolang rechters zich onthouden van opportuniteitsbeoordelingen en niet regelgevend optreden, blijven zij binnen de grenzen van hun macht. In de besproken zaken bleek telkens dat de rechter enkel de wettigheid van het overheidshandelen toetste aan bindende rechtsnormen, zoals de artikelen 2 en 8 van het Europees Verdrag voor de Rechten van de Mens en de algemene zorgvuldigheidsnorm, geïnterpreteerd in het licht van de klimaatwetenschap en internationale politieke engagementen.

Het tweede deel onderzoekt of klimaatzaken tegen bedrijven een alternatief vormen dat minder staatsrechtelijke problemen oproept. De *Shell*-zaak in Nederland toont echter aan dat deze aanpak andere juridische problemen met zich meebrengt. Zo is er geen internationaal vastgestelde reductieverplichting voor bedrijven, wat de rechterlijke toetsing bemoeilijkt. Bovendien is het causale verband tussen de uitstoot van een bedrijf en de globale klimaatopwarming moeilijk aan te tonen. Tegelijk biedt deze aanpak voordelen: na een veroordeling kunnen bedrijven sneller operationele maatregelen treffen en ze zijn minder afhankelijk van politieke bereidheid tot naleving.

Deze masterthesis besluit dat klimaatzaken tegen overheden en bedrijven een complementaire rol spelen in de klimaattransitie. Rechters hebben voldoende ruimte om effectieve maatregelen op te leggen aan beide actoren, zolang zij binnen de grenzen van hun rechtsmacht blijven. Op deze manier kunnen zij bijdragen aan een snellere en efficiëntere klimaattransitie.

DANKWOORD

Met het indienen van deze masterthesis is het einde van mijn studententijd in zicht. Ik kijk met veel plezier terug op deze periode. Ik ben de UHasselt erg dankbaar voor alles wat ik heb geleerd, voor de kansen die ik heb gekregen, de ervaringen die ik heb mogen opdoen en de vrienden die ik heb gemaakt. Ik ben enorm gegroeid als persoon en ben trots op al hetgeen ik tijdens mijn studie heb bereikt.

Deze thesis is het resultaat van vele uren in de bibliotheek, het lezen en herlezen van klimaatvonnissen en -arresten en de nodige koffiepauzes. Toch zou het me niet zijn gelukt zonder de steun van enkele personen, die ik bij deze graag in de bloemetjes zet.

Ten eerste wil ik mijn promotor, prof. dr. Jan THEUNIS, bedanken. Bedankt voor het beantwoorden van mijn vragen en het nalezen van mijn teksten, maar vooral bedankt voor uw vertrouwen in mij. Ik heb veel van u bijgeleerd en dankzij uw waardevolle feedback kon ik mijn thesis steeds verbeteren. Ook de Eenheid Staatsrecht wil ik graag bedanken, voor de leuke projecten waaraan ik als student-onderzoeker heb mogen meewerken.

Vervolgens wil ik mijn ouders bedanken. Jullie gaven me de kans om te studeren en op kot te gaan in Hasselt en gaven me de vrijheid om te groeien. Hiervoor ben ik jullie eeuwig dankbaar.

Ook mijn broer, Cedric, en mijn vriendinnen, Hannelore, Floor, Shakira en Hanne, bedankt voor jullie aanmoediging. Bij jullie kon ik steeds terecht voor een luisterend oor of een troostende knuffel, maar ook voor een gezellige babbel of een lekker glaasje op café. Jullie zorgden ervoor dat ik al mijn stress even kon vergeten. Een dikke, dikke merci hiervoor.

Michelle Meys

Hasselt, 15 mei 2025

INHOUDSOPGAVE

Samenvatting	I
Dankwoord	III
Inhoudsopgave	V
Inleiding	1
<i>Hoofdstuk I. Onderzoekscontext</i>	<i>1</i>
<i>Hoofdstuk II. Onderzoeksvragen</i>	<i>6</i>
<i>Hoofdstuk III. Onderzoeksmethode</i>	<i>8</i>
Deel I. Klimatrechtspraak	13
<i>Hoofdstuk I. De milieurechtspraak van het EHRM</i>	<i>13</i>
Afdeling I. Artikel 8 van het EVRM	<i>14</i>
Afdeling II. Artikel 2 van het EVRM	<i>17</i>
Afdeling III. Besluit	<i>18</i>
<i>Hoofdstuk II. De Nederlandse klimatrechtspraak: Urgenda</i>	<i>20</i>
Afdeling I. Rechtbank Den Haag	<i>20</i>
Afdeling II. Gerechtshof Den Haag	<i>22</i>
Afdeling III. Hoge Raad	<i>23</i>
Afdeling IV. Besluit	<i>24</i>
<i>Hoofdstuk III. De Belgische klimatrechtspraak: Klimaatzaak</i>	<i>26</i>
Afdeling I. Vonnis 17 juni 2021	<i>26</i>
Afdeling II. Arrest 30 november 2023	<i>27</i>
Afdeling III. Besluit	<i>30</i>
<i>Hoofdstuk IV. De klimatrechtspraak van het EHRM</i>	<i>31</i>
<i>Hoofdstuk V. Besluit</i>	<i>34</i>
Deel II. Scheiding der machten als kritiek op klimatrechtspraak	35
<i>Hoofdstuk I. Het beginsel van de scheiding der machten</i>	<i>35</i>
Afdeling I. De Belgische grondwet en de scheiding der machten	<i>36</i>
Afdeling II. Het EHRM en de scheiding der machten	<i>42</i>
<i>Hoofdstuk II. Als kritiek op klimatrechtspraak</i>	<i>45</i>
Afdeling I. Urgenda	<i>45</i>
Afdeling II. Klimaatzaak	<i>47</i>
Afdeling III. KlimaSeniorinnen	<i>48</i>
<i>Hoofdstuk III. Terecht of niet?</i>	<i>50</i>
Afdeling I. Op het nationale niveau	<i>50</i>

Afdeling II. Op het niveau van het EHRM	55
<i>Hoofdstuk IV. Besluit</i>	57
Deel III. Klimaatzaken tegen bedrijven	59
<i>Hoofdstuk I. De Shell-zaak</i>	61
Afdeling I. Het vonnis.....	61
Afdeling II. Het arrest	63
<i>Hoofdstuk II. Vergelijking met klimaatzaken tegen overheden</i>	66
Afdeling I. De bewijslast	66
Afdeling II. Naleving en afdwingbaarheid.....	68
Afdeling III. Effect op de uitstoot.....	69
Afdeling IV. Maatschappelijke impact	70
<i>Hoofdstuk III. Besluit</i>	71
Conclusie	73
Bibliografie	77

INLEIDING

HOOFDSTUK I. ONDERZOEKSCONTEXT

1. De klimaatopwarming - Overal ter wereld klinkt de roep om de klimaatverandering tegen te gaan.¹ De huidige klimaatcrisis wordt immers veroorzaakt door de mens. Door menselijke industriële activiteit is de concentratie van broeikasgassen in de atmosfeer erg toegenomen.² Broeikasgassen zijn aanwezig in de atmosfeer en houden de warmte op aarde vast.³ Hoe hoger de concentratie broeikasgassen, hoe meer warmte er op aarde wordt vastgehouden, waardoor de temperatuur op aarde stijgt. Er bestaat dus een rechtstreeks causaal verband tussen de uitstoot van broeikasgassen en de opwarming van de aarde. Sinds de industriële revolutie is de temperatuur op aarde gestegen met 1,1 °C.⁴ Hoe het er nu naar uit ziet, zal de aarde tegen het einde van deze eeuw nog verder opwarmen tot 2,5-2,9 °C.⁵

De opwarming van de aarde heeft catastrofale gevolgen voor al het leven op aarde. We krijgen te maken met extremere weersomstandigheden, onregelmatige seizoenen, een hogere zeespiegel, droogtes, enzovoort.⁶ De huidige klimaatcrisis kan niet langer worden ontkend. Wetenschappers stellen vast dat de wereldwijde temperatuurstijging ruim onder de 2 °C moet blijven, idealiter zelfs onder 1,5 °C, om een gevaarlijke klimaatverandering⁷ te voorkomen.⁸ Om dit te kunnen bereiken,

¹ Denk bijvoorbeeld aan de grootschalige klimaatprotesten van 2019: HEYLEN K., '3.000 scholieren spijbelen voor het klimaat: grote opkomst voor actie in Brussel', *VRTNWS* 10 januari 2019, <https://www.vrt.be/vrtnws/nl/2019/01/10/scholieren-spijbel-en-voeren-klimaatprotest-in-brussel/> (geraadpleegd op 28 oktober 2024). Klimaatactivisten komen regelmatig in de actualiteit met hun protestacties: SCHILLEWAERT N., 'Klimaatactivisten slaan opnieuw toe, deze keer in Rome: 'De zaaier' van Vincent Van Gogh besmeurd met soep', *VRTNWS* 4 november 2022, <https://www.vrt.be/vrtnws/nl/2022/11/04/klimaatactivisten-gooien-soep-op-van-gogh-schilderij-in-rome/> (geraadpleegd op 28 oktober 2024); SNOEYS J., 'Activisten bezetten wegen in Antwerpse haven en Wilrijk als protest tegen energiebedrijf TotalEnergies: "Ontloopt verantwoordelijkheid in klimaatcrisis"', *VRTNWS* 26 oktober 2024, <https://www.vrt.be/vrtnws/nl/2024/10/26/activisten-bezetting-antwerpse-haven/> (geraadpleegd op 28 oktober 2024).

² LAVRYSEN L., *Handboek milieurecht*, Wolters Kluwer, 2020, 656-658; BORTELS H., GOETELN I., SMET S. en THEUNIS J., 'Urgenda and beyond: de rol van mensenrechten in klimaatrechtspraak' in BILLIET C. en SCHOUKENS H. (eds.), *Klimaatrechtspraak: waarom rechters het klimaat (niet) zullen redden*, Die Keure, 2021, (31) 33.

³ BILLIET C. en SCHOUKENS H., 'Klimaatrechtspraak als continue dialoog tussen recht en samenleving?' in BILLIET C. en SCHOUKENS H. (eds.), *Klimaatrechtspraak: waarom rechters het klimaat (niet) zullen redden*, Die Keure, 2021, (5) 10.

⁴ IPCC, 'AR6 Synthesis Report: Climate Change 2023', https://www.ipcc.ch/report/ar6/syr/downloads/report/IPCC_AR6_SYR_SPM.pdf (geraadpleegd op 28 oktober 2024).

⁵ UNEP, 'Emissions Gap Report 2023', <https://wedocs.unep.org/bitstream/handle/20.500.11822/43922/EGR2023.pdf?sequence=3&isAllowed=y> (geraadpleegd op 28 oktober 2024).

⁶ LAVRYSEN L., *Handboek milieurecht*, Wolters Kluwer, 2020, 656-658; IPCC, 'AR6 Synthesis Report: Climate Change 2023', https://www.ipcc.ch/report/ar6/syr/downloads/report/IPCC_AR6_SYR_SPM.pdf (geraadpleegd op 28 oktober 2024); zie ook: EUROPESE COMMISSIE, 'Gevolgen van de klimaatverandering', https://climate.ec.europa.eu/climate-change/consequences-climate-change_nl (geraadpleegd op 28 oktober 2024).

⁷ Van een gevaarlijke klimaatopwarming is sprake als de ecosystemen onomkeerbaar beschadigd worden, de voedselproductie, waterbeschikbaarheid, volksgezondheid, enzovoort bedreigd zijn en duurzame ontwikkeling niet meer mogelijk is. Zie de rapporten van het IPCC, bijvoorbeeld: IPCC, 'Special Report: Global Warming of 1.5 °C', <https://www.ipcc.ch/sr15/> (geraadpleegd op 28 oktober 2024).

⁸ LAVRYSEN L., *Handboek milieurecht*, Wolters Kluwer 2020, 656-658; BORTELS H., GOETELN I., SMET S. en THEUNIS J., 'Urgenda and beyond: de rol van mensenrechten in klimaatrechtspraak' in BILLIET C. en SCHOUKENS H. (eds.), *Klimaatrechtspraak: waarom rechters het klimaat (niet) zullen redden*, Die Keure, 2021, (31) 33; UNEP, 'Emissions Gap Report 2023',

moet de globale netto-uitstoot van koolstofdioxide (CO₂) drastisch dalen, zodat we zo snel mogelijk de transitie kunnen maken naar een koolstofarme maatschappij.⁹ Deze doelstellingen werden eveneens opgenomen in het Akkoord van Parijs.¹⁰ Dit akkoord werd in 2015 in Parijs onderhandeld en verplicht de ondertekenaars er wettelijk toe klimaatverandering tegen te gaan.

2. Opkomst van klimaatrechtspraak - Ondanks de aanwezige aandacht voor de klimaatcrisis op beleidsniveau, vinden veel mensen dat er toch niet genoeg wordt gedaan. Steeds vaker bewandelt men de juridische weg om de overheid aan te zetten tot actie. De rechter wordt aangesproken omdat de overheid tekortkomt in haar verplichting een duurzaam klimaatbeleid te voeren, waardoor de mensenrechten van burgers (dreigen te) worden geschonden. Dit gebeurt ondertussen zowat overal ter wereld. Zo waren er in 2022 zo'n 2.180 'klimaatzaken' hangend voor de rechter, in 65 verschillende landen.¹¹

Reeds in 2013 werd de rechtbank in Den Haag in Nederland aangesproken door de stichting Urgenda, die eiste dat de Nederlandse overheid veroordeeld werd tot een reductie van de uitstoot van broeikasgassen.¹² In 2014 deed de vzw Klimaatzaak in België hetzelfde, en net als de Nederlandse, werd de Belgische overheid uiteindelijk door de rechter veroordeeld tot het drastisch reduceren van de uitstoot van broeikasgassen, ter bescherming van de rechten van burgers tegen de gevolgen van de klimaatverandering.¹³

Niet alleen op nationaal niveau worden procedures opgestart, men stapt ook naar het Europees Hof voor de Rechten van de Mens (hierna: EHRM) om overheden te verplichten hun verantwoordelijkheid inzake klimaatbeleid te nemen. De artikelen 2 en 8 van het Europees Verdrag voor de Rechten van de Mens (hierna: EVRM) worden ingeroepen als geschonden bepalingen en er wordt een beroep gedaan op de positieve verplichtingen die uit deze bepalingen voortvloeien.¹⁴ Op 9 april 2024 heeft het EHRM Zwitserland veroordeeld wegens een schending van artikel 8 van het EVRM, omdat het land niet voldoet aan de verplichtingen inzake klimaatverandering die gelden op basis van het EVRM.¹⁵ Het is de eerste keer dat het Hof uitspraak heeft gedaan in een echte klimaatzaak. Voordien ging het eerder om milieurechtspraak, waar er sprake moest zijn van een ernstige vorm van

<https://wedocs.unep.org/bitstream/handle/20.500.11822/43922/EGR2023.pdf?sequence=3&isAllowed=y> (geraadpleegd op 28 oktober 2024).

⁹ LAVRYSEN L., *Handboek milieurecht*, Wolters Kluwer 2020, 658.

¹⁰ Art. 2(1)(a) en art. 4(1) Akkoord van Parijs, *Pb.L.* 19 oktober 2016, L. 282/5.

¹¹ UNEP, 'Global Climate Litigation Report: 2023 Status Review', https://wedocs.unep.org/bitstream/handle/20.500.11822/43008/global_climate_litigation_report_2023.pdf?sequence=3 (geraadpleegd op 28 oktober 2024); UNEP, 'Climate litigation more than doubles in five years, now a key tool in delivering climate justice', *UNEP* 27 juli 2023, <https://www.unep.org/news-and-stories/press-release/climate-litigation-more-doubles-five-years-now-key-tool-delivering> (geraadpleegd op 18 april 2025).

¹² Rb. Den Haag (NL), 24 juni 2015, ECLI:NL:GHDHA:2018:2591, 'Urgenda'.

¹³ Rb. Brussel (Fr.), 17 juni 2021, nr. 2015/4585/A, 'Klimaatzaak-vonniss'; HvB Brussel 30 november 2023, nr. 2021/AR/1589, 2022/AR/737 en 2022/AR/891, 'Klimaatzaak-arrest'.

¹⁴ BORTELS H., GOETELLEN I., SMET S. en THEUNIS J., 'Urgenda and beyond: de rol van mensenrechten in klimaatrechtspraak' in BILLIET C. en SCHOUKENS H. (eds.), *Klimaatrechtspraak: waarom rechters het klimaat (niet) zullen redden*, Die Keure, 2021, (31) 35.

¹⁵ EHRM 9 april 2024, nr. 53600/20, 'Verein KlimaSeniorinnen Schweiz/Zwitserland'.

milieuvervuiling die een aanwijsbare en rechtstreekse invloed heeft op het (privé)leven van geïdentificeerde personen.¹⁶

3. Probleemstelling – De opkomst van klimaatrechtspraak roept fundamentele vragen op over de rol van de rechter binnen de scheiding der machten. Overheden worden steeds vaker door de rechter verplicht om ambitieuze klimaatmaatregelen te nemen, met als argument dat hun passiviteit de mensenrechten schendt. In deze context wordt het rechters verweten dat zij hun rol te buiten gaan door zich in te laten met beleidskeuzes die traditioneel tot de wetgevende of uitvoerende macht behoren.¹⁷ Critici stellen dat dergelijke uitspraken het democratisch proces en de scheiding der machten ondermijnen.

Deze kritiek legt een spanningsveld bloot tussen enerzijds de noodzakelijke bescherming van mensenrechten tijdens de klimaatcrisis, en anderzijds de waarborg van de scheiding der machten als fundamenteel onderdeel van de rechtsstaat. Wanneer de indruk ontstaat dat rechters hun bevoegdheid te buiten gaan, dreigt het vertrouwen van de burger in de onafhankelijkheid en onpartijdigheid van de rechterlijke macht, en ruimer: in het hele systeem van de democratische rechtsstaat, te eroderen.¹⁸ Tegelijkertijd kan het gebrek aan doeltreffend overheidsbeleid juist leiden tot een afname van vertrouwen in de uitvoerende en wetgevende macht. De vraag rijst dan ook in hoeverre deze kritiek terecht is. Deze problematiek vormt het onderwerp van dit thesisonderzoek.

4. Relevantie – Dit onderzoek is relevant omdat het kritisch onderzoekt in hoeverre de toenemende klimaatrechtspraak verenigbaar is met het grondwettelijk beginsel van de scheiding der machten. Hiermee biedt het onderzoek een constructieve bijdrage aan het debat over de grenzen van de rechterlijke macht in een democratische rechtsstaat. Daarnaast besteedt het onderzoek aandacht aan klimaatzaken tegen bedrijven, teneinde te bepalen of deze even of meer bevorderlijk zijn voor de groene transitie. In dit soort klimaatzaken is er immers niet meteen sprake van een mogelijke inmenging tussen de staatsmachten. Er wordt aldus onderzocht of dit soort rechtszaken een aanvulling op of een efficiënter alternatief vormen voor klimaatzaken tegen de overheid. Dit is relevant voor personen of organisaties die via de juridische weg willen opkomen voor het klimaat.

Het onderzoek is maatschappelijk belangrijk, omdat het bijdraagt aan het herstel of de versterking van het vertrouwen in de rechtsstaat. Dit enerzijds door duidelijkheid te scheppen over de rol van de rechter in klimaatzaken, anderzijds door te wijzen op de mogelijkheid van klimaatzaken tegen bedrijven.

¹⁶ BORTELS H., GOETELN I., SMET S. en THEUNIS J., 'Urgenda and beyond: de rol van mensenrechten in klimaatrechtspraak' in BILLIET C. en SCHOUKENS H. (eds.), *Klimaatrechtspraak: waarom rechters het klimaat (niet) zullen redden*, Die Keure, 2021, (31) 39.

¹⁷ Bijvoorbeeld: DEKETELAERE K. en DE BACKER T., *Geschillenbeslechting inzake klimaat- en omgevingsgeschillen: naar een gouvernement des juges?*, die Keure, 2019, 42-45.

¹⁸ PLEYSIER S., PAUWELS L., VAN DAMME A., 'Vertrouwen als toetssteen van de democratie?', *Orde dag* 2010, 3.

Bovendien is het onderzoek bijzonder actueel. Klimatrechtspraak is een recent fenomeen. Het EHRM heeft in 2024 drie baanbrekende klimatarresten gevelde, die ongetwijfeld impact zullen hebben op de klimatrechtspraak in Europa. Ook de Belgische klimaatzaak dateert van eind 2023, en er is cassatieberoep tegen aangetekend, wat betekent dat er nog interessante ontwikkelingen staan te wachten.¹⁹ Daarnaast is er duidelijk een wereldwijde toename in klimaatzaken merkbaar. Rechters krijgen steeds vaker een rol te spelen in het klimaatbeleid, wat het des te belangrijker maakt om de constitutionele grenzen van deze rol te analyseren. De juridische en maatschappelijke impact van deze ontwikkelingen maken dat het onderzoek perfect aansluit bij de actuele en nog evoluerende realiteit.

5. Beperkingen - Het onderzoek beperkt zich doordat alleen de rechtspraak van België en Nederland onderzocht zal worden, alsook de rechtspraak van het EHRM. Een van de redenen hiervoor is het beperkte woordenaantal van de masterthesis. Het zou immers te ver leiden om de talrijke klimatrechtspraak van jurisdicties buiten Europa, die weliswaar zeer verschillend zijn van het Belgische rechtssysteem, te betrekken in het onderzoek. De klimatrechtspraak van de Verenigde Staten is bijvoorbeeld zeer uitgebreid en krijgt ook te maken met kritiek gebaseerd op de scheiding der machten. Niettemin verschilt het *common law*-rechtssysteem van de Verenigde Staten, en dus ook hun begrip van de scheiding der machten, dermate van ons continentale rechtssysteem, dat een rechtsvergelijkende studie sterk wordt bemoeilijkt. Lezers die zich willen verdiepen in internationale klimatrechtspraak, verwijs ik door naar de website van *The Sabin Center for Climate Change Law* van de *Columbia Law School*²⁰. Deze website bevat een zeer omvangrijke databank van de klimatrechtspraak van de Verenigde Staten en van alle andere landen ter wereld.

Daarnaast beperkt het onderzoek zich tot Nederland en België. Er wordt voor gekozen deze rechtspraak op een louter beschrijvende manier weer te geven, zonder een echte rechtsvergelijking uit te voeren. De reden hiervoor is dat een rechtsvergelijking geen meerwaarde heeft voor dit onderzoek. Het is niet de bedoeling te onderzoeken in welk land de klimatrechtspraak het meest effectief is of wat de verschillen en gelijkenissen zijn, maar wel deze te bestuderen in het licht van de scheiding der machten. Bovendien is de klimatrechtspraak in België en Nederland – eigenlijk in de meeste Europese landen, waardoor deze dan ook buiten het bestek van dit onderzoek vallen – niet zodanig verschillend dat het nut heeft om deze werkelijk te vergelijken met elkaar. De Nederlandse *Urgenda*-rechtspraak springt er echter uit, omdat in deze zaak een rechter voor het eerst een overheid verplichtte de broeikasgasuitstoot te verminderen. De bijzondere positie van deze rechtspraak zorgt ervoor dat er enorm veel literatuur over is te vinden en dat er veel kritiek op is gekomen, wat erg nuttig is voor dit onderzoek.

Verder zal er slechts beperkt aandacht worden besteed aan klimaatzaken gericht tegen bedrijven, hoewel deze wereldwijd ook talrijk zijn. Omdat de nadruk van het onderzoek ligt op de problematiek

¹⁹ TORFS M. en VANHELDEN V., 'Vlaams minister Demir (N-VA) tekent cassatieberoep aan in klimaatzaak: "Vooral principiële kwestie"', *VRTNWS* 2023, <https://www.vrt.be/vrtnws/nl/2023/12/01/zuhel-demir-cassatie-klimaatzaak/> (geraadpleegd op 29 oktober 2024).

²⁰ <https://climate.law.columbia.edu/>.

van de scheiding der machten, zal er voornamelijk worden gekeken naar klimaatzaken gericht tegen overheden. Deel III van het onderzoek focust echter wel op klimaatzaken tegen bedrijven, teneinde vast te kunnen stellen welke soort procedure de meest efficiënte is. Om dezelfde redenen als hierboven weergegeven, blijft ook hier het onderzoek beperkt tot België en Nederland. De geïnteresseerde lezer verwijs ik opnieuw door naar de website van *The Sabin Center for Climate Change Law*, waar klimaatrechtszaken van over de hele wereld tegen bedrijven en individuen zijn te raadplegen.

HOOFDSTUK II. ONDERZOEKSVRAGEN

6. Onderzoeksvragen - De centrale onderzoeksvraag van deze masterthesis luidt:

In hoeverre beperkt het beginsel van de scheiding der machten de rechter bij het opleggen van verplichtingen aan de overheid in klimaatzaken, en zijn klimaatzaken tegen bedrijven meer bevorderlijk voor de klimaattransitie?

Het betreft een evaluerende en deels vergelijkende onderzoeksvraag.

Om de centrale onderzoeksvraag te kunnen beantwoorden, werden volgende subonderzoeksvragen geformuleerd:

1) *Hoe ziet de klimaatrechtspraak in Nederland en België en in het kader van het EHRM eruit?*

Dit is een beschrijvende onderzoeksvraag die uiteenvalt in vier verschillende hoofdstukken:

- a. *De milieurechtspraak van het EHRM*
- b. *De Nederlandse klimaatrechtspraak: Urgenda*
- c. *De Belgische klimaatrechtspraak: Klimaatzaak*
- d. *De klimaatrechtspraak van het EHRM*

2) *Hoe wordt het beginsel van de scheiding der machten gebruikt als kritiek op klimaatrechtspraak en is dit terecht?*

Deze subonderzoeksvraag valt uiteen in twee onderzoeksvragen: (1) *hoe wordt het beginsel van de scheiding der machten gebruikt als kritiek op klimaatrechtspraak?* en (2) *is dit terecht?*

Het eerste onderdeel betreft een beschrijvende en verklarende onderzoeksvraag. Het tweede onderdeel is een evaluerende onderzoeksvraag. De gehele onderzoeksvraag zal worden beantwoord aan de hand van drie hoofdstukken:

- a. *Wat houdt het beginsel van de scheiding der machten precies in?*
Dit is een beschrijvende onderzoeksvraag.
- b. *Hoe wordt dit gebruikt als kritiek op klimaatrechtspraak?*
Dit is een beschrijvende en verklarende onderzoeksvraag.
- c. *De scheiding der machten als kritiek op klimaatrechtspraak: terecht of niet?*
Dit betreft een evaluerende onderzoeksvraag. De huidige klimaatrechtspraak zal getoetst worden aan het criterium van de scheiding der machten.

3) *Zijn klimaatzaken tegen bedrijven meer bevorderlijk voor de groene transitie?*

Dit betreft een beschrijvende, vergelijkende en evaluerende onderzoeksvraag. Het antwoord op deze vraag zal worden geformuleerd aan de hand van drie hoofdstukken:

- a. *De Shell-zaak*
- b. *Vergelijking met klimaatzaken tegen overheden*

c. *Welk type klimaatzaak is het meest bevorderlijk voor de klimaattransitie?*

HOOFDSTUK III. ONDERZOEKSMETHODE

7. Methodologie per onderzoeksvraag - Om een antwoord te formuleren op de onderzoeksvragen zal als volgt te werk worden gegaan.

Subonderzoeksvraag 1 (Deel I) is van beschrijvende aard en valt uiteen in vier onderdelen. Het doel is een ruim algemeen kader te schetsen van de evolutie van klimaatrechtspraak in België, Nederland en binnen de rechtspraak van het EHRM. Er wordt chronologisch te werk gegaan. De beschrijving vangt aan met de milieurechtspraak van het EHRM (1991-2024), gevolgd door de Nederlandse *Urgenda*-rechtspraak (2015-2019), de Belgische *Klimaatzaak* (2021-heden) en ten slotte de klimaatrechtspraak van het EHRM die pas sinds 2024 bestaat.

Onderdeel a van deze subonderzoeksvraag (Hoofdstuk I) richt zich op de milieurechtspraak van het EHRM. Doorheen de jaren heeft het EHRM door middel van een ruime interpretatie van artikelen 2 en 8 van het EVRM een milieurechtspraak ontwikkeld. Dit was echter niet vanzelfsprekend. Men stelde zich de vraag of de mensenrechten wel het juiste instrument waren om een verandering in het klimaatbeleid te verwezenlijken. Deze problematiek wordt besproken aan de hand van relevante arresten en doctrine. Pas sinds de arresten van 9 april 2024 van het EHRM, waarin het Hof zich voor het eerst expliciet uitsprak over de klimaatverandering, kan worden gesproken van echte klimaatrechtspraak. Deze nieuwe rechtspraak vormt het onderwerp van onderdeel d.

Onderdeel b (Hoofdstuk II) bespreekt de baanbrekende Nederlandse *Urgenda*-rechtspraak²¹. Deze was de eerste van zijn soort in Europa en heeft daarom wereldwijd belangstelling gekregen. Bijgevolg heeft deze zaak een enorme impact gehad, niet alleen op de klimaatrechtspraak in Europa, maar zelfs in heel de wereld. Aan de hand van de *Urgenda*-uitspraken en bijhorende rechtsleer beschrijft dit onderdeel de inhoud van de *Urgenda*-rechtspraak, de redenering die de rechters volgden en de reactie die dit losmaakte bij de Nederlandse overheid. De gebruikte rechtsleer is voornamelijk afkomstig uit tijdschriftartikelen, gezien de recente en unieke aard van deze uitspraken. Zoals hierboven gezegd, wordt er niet aan rechtsvergelijking gedaan, maar wordt de Nederlandse klimaatrechtspraak op een beschrijvende manier weergegeven.

Onderdeel c (Hoofdstuk III) geeft de Belgische klimaatrechtspraak weer. Dit gebeurt aan de hand van een analyse van het *Klimaatzaak*-vonnis²² en -arrest²³, samen met relevante rechtsleer hieromtrent. Deze rechtspraak kan in België als baanbrekend worden beschouwd, aangezien het de eerste keer was dat een Belgische rechter de bevoegde overheden aansprakelijk stelde voor hun gebrekkig klimaatbeleid en hen verplichtte de broeikasgasuitstoot te verminderen. Ook in dit onderdeel bestaat de relevante rechtsleer voornamelijk uit bijdragen in juridische tijdschriften, gezien de actuele aard van het onderwerp.

²¹ Rb. Den Haag (NL), 24 juni 2015, ECLI:NL:GHDHA:2018:2591, 'Urgenda'; Gerechtshof Den Haag (NL), 9 oktober 2018, ECLI:NL:GHDHA:2018:2591, 'Urgenda II'; HR (NL), 20 december 2019, ECLI:NL:HR:2019:2006, 'Urgenda III'.

²² Rb. Brussel (Fr.), 17 juni 2021, nr. 2015/4585/A, 'Klimaatzaak-vonnis'.

²³ HvB Brussel 30 november 2023, nr. 2021/AR/1589, 2022/AR/737 en 2022/AR/891, 'Klimaatzaak-arrest'.

Ten slotte betreft onderdeel d (Hoofdstuk IV) de klimaatrechtspraak van het EHRM van 2024. Het *KlimaSeniorinnen*-arrest²⁴ verdient bijzondere aandacht, omdat het Hof zich hierin eigenlijk voor het eerst ten gronde heeft uitgesproken in een echte klimaatzaak. Dit arrest wordt geanalyseerd in samenhang met de eerste reacties uit de rechtsleer, voornamelijk te vinden in tijdschriften en op juridische blogs, om een beeld te schetsen van de juridische draagwijdte van deze historische uitspraak. Ook aan de reactie van de veroordeelde Verdragsstaat wordt aandacht besteed, omdat de uitvoering van rechterlijke uitspraken eveneens een essentieel onderdeel vormt van de rechtsstaat.

In Deel II wordt subonderzoeksvraag 2 beantwoord, die peilt naar de verhouding tussen het beginsel van de scheiding der machten en klimaatrechtspraak. Voor een goed begrip van dit beginsel, worden staatsrechtelijke bronnen, voornamelijk handboeken, geraadpleegd. Hoofdstuk I biedt een weergave van wat dit beginsel concreet inhoudt in de Belgische rechtsorde en in verhouding met het EHRM. Aldus beantwoordt dit hoofdstuk het beschrijvende onderdeel van subonderzoeksvraag 2. De Nederlandse invulling van de scheiding der machten wordt niet afzonderlijk besproken. De reden hiervoor is tweeledig. Ten eerste zou een diepgaande bespreking van het Nederlandse systeem de omvang van dit hoofdstuk onnodig vergroten, zonder een wezenlijke meerwaarde te bieden. Ten tweede is de essentie van dit beginsel in België en Nederland hetzelfde: de rechter mag niet op de stoel van de beleidsmaker gaan zitten.

Na een juridische afbakening van het beginsel van de scheiding der machten, onderzoekt Hoofdstuk II waarom het zo vaak wordt gebruikt als kritiek op klimaatrechtspraak. Hiermee wordt het verklarende onderdeel van subonderzoeksvraag 2 beantwoord. Het hoofdstuk verklaart waarom de scheiding der machten zo'n veelvoorkomende kritiek is op de klimaatrechtspraak. Door middel van een studie van de relevante rechtsleer en actualiteit wordt nagegaan hoe deze kritiek eruitziet. Voor elk van de drie onderzochte uitspraken – zowel de *Urgenda*-, als de *Klimaatzaak*-, als de *KlimaSeniorinnen*-rechtspraak – worden de voornaamste juridische bezwaren in kaart gebracht. Een gemeenschappelijk element in elke kritiek is dat de rechter zijn rol te buiten gaat en de machtscheiding niet respecteert.

Vervolgens toetst Hoofdstuk III, op basis van de in Hoofdstuk I geschetste contouren van het beginsel van de scheiding der machten, of deze kritiek al dan niet terecht is. Met andere woorden: zijn de betrokken rechters effectief hun boekje te buiten gegaan? De grenzen van de rechterlijke tussenkomst in klimaatzaken worden in dit hoofdstuk afgebakend. De volgende kernvragen komen aan bod: kan de rechter de overheid aansprakelijk stellen voor gebrekkig klimaatbeleid? Wat mag hij wel of niet aan de overheid opleggen? Wanneer is er sprake van een schending van de scheiding der machten? Dit wordt achtereenvolgens nagegaan voor de nationale klimaatrechtspraak en voor de klimaatrechtspraak van het EHRM. In dit hoofdstuk wordt een antwoord geformuleerd op het evaluerende onderdeel van subonderzoeksvraag 2.

²⁴ EHRM (Grote Kamer) 9 april 2024, nr. 53600/20, 'Verein KlimaSeniorinnen Schweiz e.a./Zwitserland'.

Deel III biedt ten slotte een antwoord op subonderzoeksvraag 3: *zijn klimaatzaken tegen bedrijven meer bevorderlijk voor de groene transitie?* Hoofdstuk I beschrijft de *Shell*-zaak. Deze zaak is voorlopig de enige van haar soort in België en Nederland en is omwille van de territoriale afbakening van het onderzoek dus de enige zaak die kan worden onderzocht. Gezien de brede media-aandacht, worden de commentaren in de rechtsleer en in de pers eveneens in het onderzoek betrokken.

Hierna volgt een vergelijking met klimaatzaken tegen overheden, op basis waarvan later wordt besloten welke soort klimaatzaak het meest bevorderlijk is voor de klimaattransitie. Om de efficiëntie van beide soorten klimaatrechtspraak te kunnen beoordelen, werden vier criteria gekozen: de bewijslast, de naleving en afdwingbaarheid, het effect op de uitstoot en de maatschappelijke impact. Deze criteria werden gekozen omdat efficiëntie niet enkel afhangt van de juridische uitkomst, maar vooral van wat er na de uitspraak gebeurt.

Het criterium van 'bewijslast' laat toe te ondervinden wat de eisende partij concreet moet bewijzen om haar vordering te doen slagen en in hoeverre dit haalbaar is. Een klimaatzaak kan natuurlijk maar succesvol zijn als de eisende partij gelijk krijgt en de vervuiler veroordeeld wordt om zijn gedrag te veranderen. Wel nu, is het evident voor de eisende partij om gelijk te krijgen? Vervolgens is het van belang dat de uitspraak wordt gerespecteerd. Daarom worden de criteria 'naleving en afdwingbaarheid' onderzocht. Hoe zit het met de naleving van rechterlijke uitspraken door overheden en door bedrijven en kan de rechter hen makkelijk tot naleving dwingen? Het criterium 'effect op de uitstoot' gaat na wat er gebeurt met de uitstoot als de uitspraak wordt nageleefd. Dit criterium is essentieel om de reële klimaatimpact van een klimaatzaak te meten. Opdat de klimaatopwarming werkelijk wordt bestreden, mag het succes van een klimaatzaak niet louter theoretisch zijn. Als de vervuiler veroordeeld wordt, moet hij de uitspraak respecteren en moet het effect van de uitspraak bovendien zijn dat het risico op een gevaarlijke klimaatopwarming verkleint, namelijk doordat de uitstoot van broeikasgassen daalt. Ten slotte speelt ook de maatschappelijke impact een rol. Klimaatveroordelingen zorgen voor een zekere bewustwording: bij burgers, de overheid en bedrijven. Ze zorgen voor een externe druk op vervuilers om veroordelingen te voorkomen en zo hun reputatie hoog te houden. Ook dit maakt een klimaatzaak succesvol: des te groter de maatschappelijke impact, des te groter de kans dat derden hun gedrag aanpassen om een gelijkaardige veroordeling te vermijden. Op basis van deze vier criteria wordt een evaluatie gemaakt van de efficiëntie van klimaatzaken tegen overheden *versus* die tegen bedrijven. Zo wordt gepoogd te bepalen welke juridische weg het meeste perspectief biedt om de groene transitie daadwerkelijk te versnellen.

De conclusie vormt het sluitstuk van dit thesisonderzoek en tracht een antwoord te formuleren op de centrale onderzoeksvraag: *in hoeverre beperkt het beginsel van de scheiding der machten de rechter bij het opleggen van verplichtingen aan de overheid in klimaatzaken, en zijn klimaatzaken tegen bedrijven meer bevorderlijk voor de klimaattransitie?*

Er wordt voortgebouwd op de resultaten van de drie deelonderzoeken:

- Deel I brengt de evolutie van de klimaatrechtspraak in kaart en biedt een overzicht van de belangrijkste uitspraken in België, Nederland en van het EHRM;
- Deel II analyseert hoe deze uitspraken zich verhouden tot het grondwettelijke beginsel van de scheiding der machten en besluit of rechters in klimaatzaken al dan niet hun rol te buiten gaan;
- Deel III vergelijkt klimaatzaken tegen overheden en bedrijven aan de hand van vier criteria om zo te bepalen welke vorm het meest bijdraagt aan de klimaattransitie.

De inzichten uit deze drie delen worden samengebracht in een eindreflectie.

DEEL I. KLIMAATRECHTSPRAAK

8. Inleiding Deel I– *'Climate change litigation includes cases that raise material issues of law or fact relating to climate change mitigation, adaptation or the science of climate change'*.²⁵ Zo luidt de definitie van klimaatrechtspraak. Met dit soort rechtszaken tracht men overheden of private actoren te verplichten maatregelen te nemen ter bescherming van het klimaat, bijvoorbeeld door hun uitstoot van broeikasgassen te verminderen. Dit gebeurt intussen overal ter wereld.²⁶ Het recht – meer specifiek het mensenrechtenrecht – wordt ingezet als middel om klimaatdoelstellingen af te dwingen. Hoewel klimaatverandering vroeger niet thuishoorde in de rechtbank, is het er nu niet meer weg te denken. Rechters worden gevraagd zich uit te spreken over de rol van Staten in de aanpak van de klimaatcrisis, wat fundamentele vragen oproept in het licht van de scheiding der machten.

Dit deel biedt een beschrijvend overzicht van belangrijke uitspraken in de klimaatrechtspraak van Nederland, België en het EHRM gericht tegen overheden. Deel III spitst zich toe op klimaatzaken tegen bedrijven. Omdat de rechters in deze zaken zich (deels) baseerden op de artikelen 2 en 8 van het EVRM, wordt er eerst aandacht besteed aan de milieurechtspraak van het EHRM. Deze vormt immers de basis waarop de rechters in *Urgenda*, *Klimaatzaak* en *KlimaSeniorinnen* hebben voortgebouwd. De focus van dit deel ligt op de inhoudelijke motivering van de rechters in klimaatzaken: waarop baseren zij zich om een vordering toe te wijzen? En bovendien: welke remedie leggen zij op aan de veroordeelde Staten?

HOOFDSTUK I. DE MILIEURECHTSPRAAK VAN HET EHRM

9. Ontwikkeling van fragmentarische milieurechtspraak - Het EVRM bevat geen bepaling die het recht op een gezond leefmilieu waarborgt.²⁷ Sterker nog, het EHRM zegt uitdrukkelijk dat het Verdrag niet voorziet in de algemene bescherming van het milieu *as such*.²⁸ Niettemin oordeelde het Hof in 1991 reeds dat *'in today's society the protection of the environment is an increasingly important consideration'*.²⁹ Evenwel erkent het Hof in zijn rechtspraak dat wanneer de kwaliteit van iemands leefmilieu in het gedrang komt, dit een negatieve impact kan hebben op diens welzijn en dus ook op het genot van de rechten uit het EVRM.³⁰ In het bijzonder gaat het hier om het recht op

²⁵ UNEP, 'Global Climate Litigation Report: 2020 Status Review', <https://wedocs.unep.org/bitstream/handle/20.500.11822/34818/GCLR.pdf?sequence=1&isAllowed=y> (geraadpleegd op 5 mei 2025).

²⁶ UNEP, 'Global Climate Litigation Report: 2023 Status Review', https://wedocs.unep.org/bitstream/handle/20.500.11822/43008/global_climate_litigation_report_2023.pdf?sequence=3 (geraadpleegd op 28 oktober 2024); UNEP, 'Climate litigation more than doubles in five years, now a key tool in delivering climate justice', UNEP 27 juli 2023, <https://www.unep.org/news-and-stories/press-release/climate-litigation-more-doubles-five-years-now-key-tool-delivering> (geraadpleegd op 18 april 2025).

²⁷ EHRM (Grote Kamer) 8 juli 2003, nr. 36022/97, 'Hatton e.a./Verenigd Koninkrijk', § 96; RAAD VAN EUROPA, Guide on Article 8 of the European Convention of Human Rights, 31 augustus 2024, https://ks.echr.coe.int/documents/d/echr-ks/guide_art_8_eng, 51.

²⁸ EHRM 22 mei 2003, nr. 41666/98, 'Kyrtatos/Griekenland', § 52; BORTELS H., GOETELIEN I., SMET S. en THEUNIS J., 'Urgenda and beyond: de rol van mensenrechten in klimaatrechtspraak' in BILLIET C. en SCHOUKENS H. (eds.), *Klimaatrechtspraak: waarom rechters het klimaat (niet) zullen redden*, Die Keure, 2021, (31) 35.

²⁹ EHRM 18 februari 1991, nr. 12033/86, 'Fredin/Zweden', § 48.

³⁰ BORTELS H., GOETELIEN I., SMET S. en THEUNIS J., 'Urgenda and beyond: de rol van mensenrechten in klimaatrechtspraak' in BILLIET C. en SCHOUKENS H. (eds.), *Klimaatrechtspraak: waarom rechters het klimaat (niet) zullen redden*, Die Keure, 2021, (31) 35; RAAD VAN EUROPA, Guide on Article 8 of the European Convention of Human Rights, 31 augustus 2024, https://ks.echr.coe.int/documents/d/echr-ks/guide_art_8_eng, 51; RAAD

eerbiediging van het privéleven (artikel 8 van het EVRM) en het recht op leven (artikel 2 van het EVRM).³¹ Aan de hand van een progressieve interpretatie³² van deze artikelen, heeft het Hof een fragmentarische milieurechtspraak ontwikkeld.³³

10. Beperkingen - Dit hoofdstuk beperkt zich dan ook tot de rechtspraak omtrent artikelen 2 en 8 van het EVRM. Bovendien beperkt de bespreking zich eveneens tot de inhoudelijke aanpak van het EHRM. Hoe het Hof de procedurele ontvankelijkheidsvoorwaarden beoordeelt, valt buiten het bestek van deze masterthesis. Dit is te verantwoorden in het licht van de centrale onderzoeksvraag, die peilt naar de verenigbaarheid met de scheiding der machten van het inhoudelijke oordeel van de rechter. Wat er procedureel aan voorafgaat, biedt geen meerwaarde in dit onderzoek.

Belangrijk om op te merken is dat het in dit hoofdstuk gaat om *milieurechtspraak*, niet om klimaatrechtspraak. Pas in 2024 werd er uitspraak gedaan in echte klimaatzaken.³⁴ Dat betekent dat de hieronder besproken rechtspraak handelt over specifieke gevallen van milieuvervuiling of milieuschade, niet over de huidige antropogene klimaatcrisis. Uit deze bespreking zal blijken hoe het Hof tot nog toe te werk ging bij het beoordelen van dergelijke zaken. Pas in Hoofdstuk IV van dit deel komt de echte klimaatrechtspraak aan bod.

Afdeling I. Artikel 8 van het EVRM

11. Positieve verplichtingen uit artikel 8 van het EVRM - Artikel 8 van het EVRM waarborgt het recht op eerbiediging van het privé- en familieleven, de woning en de correspondentie.³⁵ In de eerste plaats houdt het artikel de verplichting in voor de Verdragsstaat om zich te onthouden van willekeurige inmengingen in de rechten beschermd door artikel 8 van het EVRM.³⁶ Dit is een zogenaamde negatieve verplichting.³⁷ Daarnaast worden er ook enkele positieve verplichtingen afgeleid uit dit Verdragsartikel.³⁸ De Staat dient maatregelen te nemen zodat eenieder het effectief genot heeft van zijn Verdragsrechten.³⁹ Deze verplichting houdt dus onder meer in dat de Staat het

VAN EUROPA, Guide to the case-law of the European Court of Human Rights – Environment, 31 augustus 2024, https://ks.echr.coe.int/documents/d/echr-ks/guide_environment_eng, 31.

³¹ BORTELS H., GOETELIEN I., SMET S. en THEUNIS J., 'Urgenda and beyond: de rol van mensenrechten in klimaatrechtspraak' in BILLIET C. en SCHOUKENS H. (eds.), *Klimaatrechtspraak: waarom rechters het klimaat (niet) zullen redden*, Die Keure, 2021, (31) 35.

³² Het EHRM onderlijnt vaak dat het EVRM een levend instrument is, dat geïnterpreteerd moet worden 'in the light of present-day conditions'. Zie bijvoorbeeld: EHRM 25 april 1978, nr. 5856/72, 'Tyrer/Verenigd Koninkrijk', § 31.

³³ DE SMEDT P. en PONCHAUT C., 'Van mensenrechten naar klimaatrechten?', *De Juristenkrant* 2011/232, 11.

³⁴ EHRM (Grote Kamer) 9 april 2024, nr. 7189/21, 'Carême/Frankrijk'; EHRM (Grote Kamer) 9 april 2024, nr. 39371/20, 'Duarte Agostinho e.a./Portugal en 32 andere Staten'; EHRM 9 april 2024, nr. 53600/20, 'Verein KlimaSeniorinnen Schweiz/Zwitserland'; zie hierover *infra*, Hoofdstuk IV.

³⁵ Art. 8(1) EVRM.

³⁶ RAAD VAN EUROPA, Guide on Article 8 of the European Convention of Human Rights, 31 augustus 2024, https://ks.echr.coe.int/documents/d/echr-ks/guide_art_8_eng, 8.

³⁷ EHRM 27 oktober 1994, nr. 18535/91, 'Kroon e.a./Nederland', § 31.

³⁸ RAAD VAN EUROPA, Guide on Article 8 of the European Convention of Human Rights, 31 augustus 2024, https://ks.echr.coe.int/documents/d/echr-ks/guide_art_8_eng, 8.

³⁹ BORTELS H., GOETELIEN I., SMET S. en THEUNIS J., 'Urgenda and beyond: de rol van mensenrechten in klimaatrechtspraak' in BILLIET C. en SCHOUKENS H. (eds.), *Klimaatrechtspraak: waarom rechters het klimaat (niet) zullen redden*, Die Keure, 2021, (31), 36; THIN S., 'From Climate March to the Courtroom: Environmental Democracy and the ECHR', *Bristol Law Review* 2016, (97) 101-102.

recht op privéleven moet beschermen tegen milieuhinder veroorzaakt door private vervuilers.⁴⁰ In de meeste gevallen gaat het inderdaad om een private vervuiler die schade veroorzaakt waardoor de rechten van artikel 8 van het EVRM in het gedrang komen.⁴¹ De Staat zou in die gevallen gefaald hebben de Verdragsrechten effectief te beschermen.⁴² De rechtsleer⁴³ onderscheidt drie situaties waarin dit het geval is: (1) wanneer de Staat niet heeft voorzien in (adequate) regelgeving⁴⁴, (2) wanneer het regelgevend kader niet effectief wordt afgedwongen⁴⁵ en (3) wanneer de Staat onvoldoende informatie heeft verstrekt aan burgers over potentiële milieuverontreiniging, waardoor er schade plaatsvindt⁴⁶. Dit vertaalt zich naar drie positieve verplichtingen: de plicht te voorzien in adequate regelgeving, deze effectief af te dwingen en een informatieplicht omtrent potentiële milieuverontreiniging.

12. Appreciatiemarge - Het Hof leidt weliswaar positieve verplichtingen af uit artikel 8 van het EVRM, toch erkent het ook dat de Verdragsstaten een ruime appreciatiemarge (*'margin of appreciation'*) hebben bij het invullen van deze verplichtingen.⁴⁷ Hoe meer appreciatiemarge er wordt gelaten, hoe meer beleidsruimte de Verdragsstaten hebben.⁴⁸ In milieuzaken lijkt het Hof een ruime appreciatiemarge te laten, omwille van het politieke karakter ervan. Het valt namelijk binnen de beleidsruimte van de Verdragsstaat om de milieuhinder van een individu af te wegen tegenover andere belangen, zoals sociale of economische.⁴⁹ Deze afweging moet leiden tot een *'fair balance'*.⁵⁰ Bij de uitoefening van deze appreciatiemarge moet er weliswaar rekening worden gehouden met de bescherming van het milieu, maar aan 'milieumensenrechten' komt geen bijzondere status toe.⁵¹ Het subsidiaire toezicht van het EHRM beperkt zich aldus tot het toezien of er al dan niet een *'fair balance'*⁵² werd bereikt tussen de belangen van de personen van wie de rechten worden aangetast en de andere belangen, zoals economische en sociale, die door de Staat in rekening werden gebracht bij het bepalen van het beleid.⁵³

⁴⁰ VANPRAET J. en VAN DE HEYNING C., 'Hoe fundamentele rechten het leefmilieu beschermen. Overzicht van het instrumentarium', *NjW* 2010, (562) 570.

⁴¹ Voor zaken waarin de Staat zelf de vervuiler was, zie onder meer: EHRM 9 juli 1998, nr. 21825/93 en 23414/94, 'McGinley en Egan/Verenigd Koninkrijk' en EHRM (Grote Kamer) 19 oktober 2005, nr. 32555/96, 'Roche/Verenigd Koninkrijk'.

⁴² EHRM 2 november 2006, nr. 59909/00, 'Giacomelli/Italië', § 78; BORTELS H., GOETELIEN I., SMET S. en THEUNIS J., 'Urgenda and beyond: de rol van mensenrechten in klimaatrechtspraak' in BILLIET C. en SCHOUKENS H. (eds.), *Klimaatrechtspraak: waarom rechters het klimaat (niet) zullen redden*, Die Keure, 2021, (31), 36.

⁴³ VANPRAET J. en VAN DE HEYNING C., 'Hoe fundamentele rechten het leefmilieu beschermen. Overzicht van het instrumentarium', *NjW* 2010, (562) 571.

⁴⁴ EHRM 21 februari 1990, nr. 9310/81, 'Powell en Rayner/Verenigd Koninkrijk'; EHRM 9 december 1994, nr. 16798/90, 'Lopez Ostra/Spanje'.

⁴⁵ EHRM 16 november 2004, nr. 4143/02, 'Moreno Gomez/Spanje'; EHRM 9 juni 2005, nr. 55723/00, 'Fadjeva/Rusland'.

⁴⁶ EHRM 19 februari 1998, nr. 14967/89, 'Guerra/Italië'.

⁴⁷ BORTELS H., GOETELIEN I., SMET S. en THEUNIS J., 'Urgenda and beyond: de rol van mensenrechten in klimaatrechtspraak' in BILLIET C. en SCHOUKENS H. (eds.), *Klimaatrechtspraak: waarom rechters het klimaat (niet) zullen redden*, Die Keure, 2021, (31) 41-42.

⁴⁸ Het principearrest inzake appreciatiemarge is EHRM 7 december 1976, nr. 5493/72, 'Handyside/Verenigd Koninkrijk'.

⁴⁹ VANPRAET J. en VAN DE HEYNING C., 'Hoe fundamentele rechten het leefmilieu beschermen. Overzicht van het instrumentarium', *NjW* 2010, (562) 571; THIN S., 'From Climate March to the Courtroom: Environmental Democracy and the ECHR', *Bristol Law Review* 2016, (97) 102.

⁵⁰ EHRM (Grote Kamer) 8 juli 2003, nr. 36022/97, 'Hatton e.a./Verenigd Koninkrijk', §§ 121-123.

⁵¹ EHRM (Grote Kamer) 8 juli 2003, nr. 36022/97, 'Hatton e.a./Verenigd Koninkrijk', § 122.

⁵² Zie EHRM 24 juli 2014, nrs. 60908/11, 62110/11, 62129/11 en 62338/11, 'Brincat e.a./Malta', voor een arrest waarin het EHRM besloot dat er geen *'fair balance'* tot stand was gebracht.

⁵³ EHRM (Grote Kamer) 8 juli 2003, nr. 36022/97, 'Hatton e.a./Verenigd Koninkrijk', § 123.

13. Toepassingsvereisten artikel 8 van het EVRM - Een milieuzak valt slechts onder het toepassingsgebied van artikel 8 van het EVRM wanneer de milieuverontreiniging tot gevolg heeft dat de verzoeker niet langer het effectieve genot heeft van het recht op eerbiediging van zijn privé- en gezinsleven en van zijn woning.⁵⁴ Hiertoe is vereist dat er aan twee voorwaarden is voldaan: de causaliteitsvereiste en de drempelvereiste.⁵⁵

Ten eerste dient er een causaal verband te zijn tussen de milieuverontreiniging en de (mogelijke) nadelige gevolgen voor de rechten gewaarborgd door artikel 8 van het EVRM.⁵⁶ Er moet een rechtstreekse inmenging zijn in de persoonlijke levenssfeer van de verzoeker. Dit vereist niet dat er sprake moet zijn van een onmiddellijk en ernstig gevaar voor de gezondheid van de verzoeker.⁵⁷ Ook volstaat een algemene verslechtering van het milieu niet, maar moet er sprake zijn van een rechtstreekse negatieve impact op het privé- of familielevens van de verzoeker.⁵⁸ In *Tătar en Tătar* heeft het EHRM echter aangenomen dat artikel 8 van het EVRM ook kan worden toegepast als de nodige statistische elementen voorliggen om aannemelijk te maken dat de schade zich werkelijk zal voordoen.⁵⁹ Voldoende zekere toekomstige schade kan dus ook onder de toepassing van artikel 8 van het EVRM vallen. Toch blijft de drempel hoog: er dient steeds een aanwijsbare bron van milieuvervuiling te zijn en een duidelijke link met de rechten gewaarborgd door artikel 8 van het EVRM. Hierdoor blijven veel vormen van milieuvervuiling buiten het bereik van het EVRM.

⁵⁴ BORTELS H., GOETELIEN I., SMET S. en THEUNIS J., 'Urgenda and beyond: de rol van mensenrechten in klimaatrechtspraak' in BILLIET C. en SCHOUKENS H. (eds.), *Klimaatrechtspraak: waarom rechters het klimaat (niet) zullen redden*, Die Keure, 2021, (31) 37.

⁵⁵ EHRM 4 februari 2020, nr. 44837/07, 'Çiçek e.a./Turkije'; EHRM 11 oktober 2022, nr. 31612/09, 'Pavlov e.a./Rusland'; EHRM 11 oktober 2022, nr. 6142/18, 'Kotov e.a./Rusland'; BORTELS H., GOETELIEN I., SMET S. en THEUNIS J., 'Urgenda and beyond: de rol van mensenrechten in klimaatrechtspraak' in BILLIET C. en SCHOUKENS H. (eds.), *Klimaatrechtspraak: waarom rechters het klimaat (niet) zullen redden*, Die Keure, 2021, (31) 37; MORROW K., 'The ECHR, Environment-Based Human Rights Claims and the Search for Standards', in TURNER S.J., SHELTON D.L., RAZZAQUE J., MCINTYRE O. en MAY J.R. (eds.), *Environmental Rights. The Development of Standards*, Cambridge, 2019, (41) 51-52; RAAD VAN EUROPA, Guide to the case-law of the European Court of Human Rights – Environment, 31 augustus 2024, https://ks.echr.coe.int/documents/d/echr-ks/guide_environment_eng, 32-33.

⁵⁶ BORTELS H., GOETELIEN I., SMET S. en THEUNIS J., 'Urgenda and beyond: de rol van mensenrechten in klimaatrechtspraak' in BILLIET C. en SCHOUKENS H. (eds.), *Klimaatrechtspraak: waarom rechters het klimaat (niet) zullen redden*, Die Keure, 2021, (31) 37; RAAD VAN EUROPA, Guide to the case-law of the European Court of Human Rights – Environment, 31 augustus 2024, https://ks.echr.coe.int/documents/d/echr-ks/guide_environment_eng, 32-33.

⁵⁷ EHRM 9 december 1994, nr. 16798/90, 'Lopez Ostra/Spanje', § 51; EHRM 5 juli 2007, nr. 67021/01, 'Tătar en Tătar/Roemenië', § 85; EHRM 10 januari 2010, nr. 30765/08, 'Di Sarno e.a./Italië', § 108; EHRM 4 februari 2020, nr. 44837/07, 'Çiçek e.a./Turkije', § 22.

⁵⁸ Voor zaken waar dit succesvol werd aangetoond, zie: EHRM 19 februari 1998, nr. 14967/89, 'Guerra/Italië'; EHRM 9 juni 2005, nr. 55723/00, 'Fadeyeva/Rusland'; EHRM 17 januari 2006, nr. 42756/02, 'Luginbühl/Zwitserland'; EHRM 26 februari 2008, nr. 37664/04, 'Fägerskiöld/Zweden'; EHRM 1 juli 2008, nr. 71146/01, 'Borysiewicz/Polen'; EHRM 21 juli 2009, nr. 12605/03, 'Leon en Agnieszka Kania/Polen'; EHRM 14 februari 2012, nr. 31965/07, 'Hardy en Maile/Verenigd Koninkrijk'; EHRM 4 september 2014, nr. 42488/02, 'Dzemyuk/Oekraïne'; EHRM 22 oktober 2019, nr. 38695/13, 'Kozul e.a./Bosnië en Herzegovina'; EHRM 5 mei 2022, nr. 47987/15, 'Solyanik/Rusland'; EHRM 14 juni 2022, nrs. 41892/19 en 41893/19, 'Thibaut/Frankrijk'. Voor zaken waar het causaal verband niet kon worden aangetoond, zie: EHRM 22 mei 2003, nr. 41666/98, 'Kyrtatos/Griekenland'; EHRM 18 maart 2008, nr. 62101/00, 'Furlepa/Polen'; EHRM 29 september 2009, nr. 18324/04, 'Galev e.a./Bulgarije'; EHRM 25 november 2010, nrs. 43449/02 en 21475/04, 'Mileva e.a./Bulgarije'; EHRM 2 december 2010, nr. 12853/03, 'Ivan Atanasov/Bulgarije'; EHRM 4 februari 2020, nr. 44837/07, 'Çiçek e.a./Turkije'.

⁵⁹ EHRM 5 juli 2007, nr. 67021/01, 'Tătar en Tătar/Roemenië'; BORTELS H., GOETELIEN I., SMET S. en THEUNIS J., 'Urgenda and beyond: de rol van mensenrechten in klimaatrechtspraak' in BILLIET C. en SCHOUKENS H. (eds.), *Klimaatrechtspraak: waarom rechters het klimaat (niet) zullen redden*, Die Keure, 2021, (31) 37.

Ten tweede dienen de schadelijke gevolgen van de milieuverontreiniging ernstig te zijn.⁶⁰ Er moet worden aangetoond dat de milieuverontreiniging op voldoende ernstige wijze een negatieve impact heeft gehad op de rechten gewaarborgd door artikel 8 van het EVRM. Bij de beoordeling hiervan houdt het EHRM rekening met alle concrete omstandigheden van de zaak, zoals de duur en intensiteit van de verontreiniging, het effect ervan op de gezondheid en de levenskwaliteit van de verzoeker en zelfs de algemene context van het milieu.⁶¹

Afdeling II. Artikel 2 van het EVRM

14. Positieve verplichtingen uit artikel 2 van het EVRM - Artikel 2 van het EVRM beschermt het recht op leven.⁶² In de eerste plaats houdt dit recht een negatieve verplichting voor de Staat in; de Staat mag niemand opzettelijk van het leven beroven, met uitzondering van de situaties beschreven in het tweede lid van dit artikel. Daarnaast heeft het EHRM in dit artikel ook positieve verplichtingen gelezen. Er worden twee soorten positieve verplichtingen onderscheiden: materiële en procedurele.⁶³

Het materiële aspect houdt in dat de Staat maatregelen moet nemen ter bescherming van het leven van iedereen binnen diens jurisdictie. Deze maatregelen bestaan uit (1) het voorzien van een regelgevend kader dat gericht is op het afschrikken van bedreigingen tegen het recht op leven en (2) het nemen van *'preventive operational measures to protect an identified individual from another individual or from himself'*.⁶⁴ Naargelang de concrete omstandigheden, moet blijken dat de Staat *'did all that could have been required of it to prevent the applicant's life from being avoidably put at risk'*.⁶⁵ Er moet dus ook worden opgetreden tegen activiteiten van private bedrijven die het leven van anderen in gevaar kunnen brengen.⁶⁶ Welke maatregelen specifiek moeten worden genomen, valt binnen de appreciatiemarge van de Verdragsstaten.⁶⁷

⁶⁰ BORTELS H., GOETELN I., SMET S. en THEUNIS J., 'Urgenda and beyond: de rol van mensenrechten in klimaatrechtspraak' in BILLIET C. en SCHOUKENS H. (eds.), *Klimaatrechtspraak: waarom rechters het klimaat (niet) zullen redden*, Die Keure, 2021, (31) 37; RAAD VAN EUROPA, Guide to the case-law of the European Court of Human Rights – Environment, 31 augustus 2024, https://ks.echr.coe.int/documents/d/echr-ks/guide_environment_eng, 33-47; MORROW K., 'The ECHR, Environment-Based Human Rights Claims and the Search for Standards', in TURNER S.J., SHELTON D.L., RAZZAQUE J., MCINTYRE O. en MAY J.R. (eds.), *Environmental Rights. The Development of Standards*, Cambridge, 2019, (41) 48-51.

⁶¹ EHRM 9 juni 2005, nr. 55723/00, 'Fadeyeva/Rusland'; EHRM 1 juli 2008, nr. 71146/01, 'Borysiewicz/Polen'; EHRM 25 november 2010, nrs. 43449/02 en 21475/04, 'Mileva e.a./Bulgarije'; EHRM 14 februari 2012, nr. 31965/07, 'Hardy and Maile/Verenigd Koninkrijk'; EHRM 4 september 2014, nr. 42488/02, 'Dzemyuk/Oekraïne'; EHRM 22 oktober 2019, nr. 38695/13, 'Kozul e.a./Bosnië en Herzegovina'; EHRM 4 februari 2020, nr. 44837/07, 'Çiçek e.a./Turkije'; EHRM 11 oktober 2022, nr. 31612/09, 'Pavlov e.a./Rusland'; EHRM 11 oktober 2022, nr. 6142/18, 'Kotov e.a./Rusland'.

⁶² Art. 2(1) EVRM.

⁶³ RAAD VAN EUROPA, Guide on Article 2 of the European Convention on Human Rights – Right to life, 28 februari 2025, https://ks.echr.coe.int/documents/d/echr-ks/guide_art_2_eng, 34-35.

⁶⁴ EHRM (Grote Kamer) 30 november 2004, nr. 48939/99, 'Öneryildiz/Turkije', §§ 89-90; EHRM 20 maart 2008, nrs. 15339/02, 21166/02, 20058/02, 11673/02 en 15343/02, 'Budayeva e.a./Rusland', § 129; EHRM (Grote Kamer) 25 juni 2019, nr. 41720/13, 'Nicolae Virgiliu Tanase/Roemenië', §§ 135-136; RAAD VAN EUROPA, Guide on Article 2 of the European Convention on Human Rights – Right to life, 28 februari 2025, https://ks.echr.coe.int/documents/d/echr-ks/guide_art_2_eng, 8-19.

⁶⁵ EHRM 9 juni 1998, nr. 23413/94, 'L.C.B./Verenigd Koninkrijk', § 36.

⁶⁶ EHRM (Grote Kamer) 25 juni 2019, nr. 41720/13, 'Nicolae Virgiliu Tanase/Roemenië', § 135.

⁶⁷ EHRM (Grote Kamer) 30 november 2004, nr. 48939/99, 'Öneryildiz/Turkije', § 107, met verwijzing naar EHRM (Grote Kamer) 8 juli 2003, nr. 36022/97, 'Hatton e.a./Verenigd Koninkrijk', §§ 100-101.

Daarnaast is het belangrijk op te merken dat het recht op leven niet alleen speelt wanneer iemand is gestorven, maar ook wanneer een persoon werd blootgesteld aan een 'serious' en 'real and imminent' levensbedreigend gevaar.⁶⁸ Een toekomstig of mogelijk gevaar volstaat niet om artikel 2 van het EVRM te triggeren. Ook is het recht alleen geschonden als de Staat op de hoogte was of had moeten zijn van het bestaan van dit risico.⁶⁹ Bijgevolg moeten er volgens de milieurechtspraak van het EHRM twee elementen worden aangetoond: (1) het bestaan van een serieus, reëel en onmiddellijk gevaar voor het leven en (2) dat de Staat op de hoogte was of had moeten zijn van het bestaan van dit gevaar.⁷⁰

Het procedureel aspect vereist dat Staten een effectief rechterlijk systeem opzetten waarbinnen onderzoek wordt gevoerd naar de doodsoorzaak.⁷¹ Deze verplichting wordt omschreven als een '*duty for the State to ensure, by all means at its disposal, an adequate response – judicial or otherwise – so that the legislative and administrative framework set up to protect the right to life is properly implemented and any breaches of that right are repressed and punished*'.⁷² In de eerste plaats dient er volgens het EHRM een onafhankelijk en onpartijdig onderzoek te gebeuren, waarna er een procedure voor de nationale rechtbanken volgt.⁷³ Dit moet dus ook gebeuren wanneer burgers sterven ten gevolge van milieurampen of -verontreiniging, wanneer de overheid wist dat er een levensbedreigend risico bestond.⁷⁴

Afdeling III. Besluit

15. Besluit - Uit het voorafgaande blijkt dat het niet evident is een milieuzak voor het EHRM te brengen. Zo vereist artikel 8 van het EVRM dat de milieuverontreiniging die men aanklaagt, een voldoende ernstige en rechtstreekse impact heeft op het privé- of gezinsleven of de woning van de verzoeker. Als men zich daarentegen op artikel 2 van het EVRM wil beroepen, moet men het bestaan van een serieus, reëel en onmiddellijk gevaar voor het leven aantonen en dat de Staat op de hoogte was of had moeten zijn van het bestaan van dit gevaar.

⁶⁸ EHRM 20 maart 2008, nrs. 15339/02, 21166/02, 20058/02, 11673/02 en 15343/02, 'Budayeva e.a./Rusland'; EHRM 28 februari 2012, nrs. 17423/05, 20534/05, 20678/05, 23263/05, 24283/05 en 35673/05, 'Kolyadenko e.a./Rusland'; RAAD VAN EUROPA, Guide to the case-law of the European Court of Human Rights – Environment, 31 augustus 2024, https://ks.echr.coe.int/documents/d/echr-ks/guide_environment_eng, 7-8.

⁶⁹ EHRM (Grote Kamer) 30 november 2004, nr. 48939/99, 'Öneryildiz/Turkije', § 101; EHRM 24 juli 2014, nrs. 60908/11, 62110/11, 62129/11 en 62338/11, 'Brincat e.a./Malta', §§ 105-106.

⁷⁰ In de zaak EHRM (Grote Kamer) 30 november 2004, nr. 48939/99, 'Öneryildiz/Turkije' oordeelde het EHRM dat aan beide voorwaarden werd voldaan. Turkije werd aldus veroordeeld wegens een schending van artikel 2 van het EVRM.

⁷¹ RAAD VAN EUROPA, Guide on Article 2 of the European Convention on Human Rights – Right to life, 28 februari 2025, https://ks.echr.coe.int/documents/d/echr-ks/guide_art_2_eng, 34-35.

⁷² EHRM (Grote Kamer) 30 november 2004, nr. 48939/99, 'Öneryildiz/Turkije', § 91; EHRM 20 maart 2008, nrs. 15339/02, 21166/02, 20058/02, 11673/02 en 15343/02, 'Budayeva e.a./Rusland', § 138; EHRM 24 maart 2015, nr. 43961/09, 'Smaltini/Italië', § 52; EHRM 7 november 2023, nrs. 63543/09, 46707/13, 46714/13 en 12720/14, 'Durdaj e.a./Albanië', § 183.

⁷³ RAAD VAN EUROPA, Guide on Article 2 of the European Convention on Human Rights – Right to life, 28 februari 2025, https://ks.echr.coe.int/documents/d/echr-ks/guide_art_2_eng, 37-40.

⁷⁴ RAAD VAN EUROPA, Guide on Article 2 of the European Convention on Human Rights – Right to life, 28 februari 2025, https://ks.echr.coe.int/documents/d/echr-ks/guide_art_2_eng, 13-14.

Ook kent het Hof een ruime appreciatiemarge toe aan de Verdragsstaten.⁷⁵ Weliswaar moeten de Verdragsstaten bij het bepalen van hun beleid rekening houden met de bescherming van het milieu, maar dit mogen zij afwegen tegen sociale en economische belangen. Er moet een *fair balance* gevonden worden tussen deze verschillende belangen, waarbij een ander belang dan milieu mogelijk zwaarder zou kunnen doorwegen. Omwille van deze ruime appreciatiemarge, stelt het Hof zich in milieuzaken eerder terughoudend op.⁷⁶

16. Toepassing in klimaatzaken? – Hoewel er vaak gesteund wordt op de mensenrechten om milieuvervuiling of klimaatproblemen aan te klagen, blijkt dit niet de makkelijkste weg. Het Hof laat een ruime appreciatiemarge en het blijkt niet evident te voldoen aan de toepassingsvoorwaarden van artikelen 2 en 8 van het EVRM. Toch deed het EHRM in 2024 uitspraak over het klimaat. Dit arrest wordt in Hoofdstuk IV besproken. Tot dan waren het vooral de nationale rechters die de overheden op het matje riepen om zich te verantwoorden over hun falend klimaatbeleid, met als koploper de Haagse rechter in de *Urgenda*-zaak.

⁷⁵ EHRM (Grote Kamer) 8 juli 2003, nr. 36022/97, 'Hatton e.a./Verenigd Koninkrijk'.

⁷⁶ BORTELS H., GOETELÉN I., SMET S. en THEUNIS J., 'Urgenda and beyond: de rol van mensenrechten in klimaatrechtspraak' in BILLIET C. en SCHOUKENS H. (eds.), *Klimaatrechtspraak: waarom rechters het klimaat (niet) zullen redden*, Die Keure, 2021, (31) 44-46; DE SMEDT P. en PONCHAUT C., 'Van mensenrechten naar klimaatrechten?', *De Juristenkrant* 2011/232, 11.

HOOFDSTUK II. DE NEDERLANDSE KLIMAATRECHTSPRAAK: *URGENDA*

17. Inleiding - Wie klimaatrechtspraak zegt, zegt *Urgenda*. Deze baanbrekende rechtspraak zette Nederland op de kaart als pionier in de juridische strijd tegen klimaatverandering. Met zijn vonnis van 24 juni 2015⁷⁷ was de Haagse rechter de eerste ter wereld die de overheid verplichtte de emissie van broeikasgassen te verminderen. Dit gebeurde op vordering van de Urgenda-stichting, die zich in Nederland inzet voor duurzaamheid.⁷⁸ Zij dagvaardde de Nederlandse Staat in 2013 voor de rechtbank vanwege het - naar haar mening - falend klimaatbeleid. Tegen de verwachtingen in, kreeg zij gelijk en werd de Nederlandse Staat veroordeeld. Hier bleef het echter niet bij: de Staat ging in beroep bij het gerechtshof⁷⁹ in Den Haag en ten slotte zelfs in cassatie bij de Hoge Raad⁸⁰. De zaak werd uiteindelijk finaal beslecht door de Hoge Raad in 2019 en ook van hen kreeg Urgenda gelijk.

Hieronder wordt deze rechtspraak besproken, beginnend bij het vonnis van de rechtbank van Den Haag, vervolgens het arrest van het gerechtshof en ten slotte het arrest van de Hoge Raad. Er zal in het bijzonder worden stilgestaan bij de inhoudelijke redenering van de rechters om tot een veroordeling te komen. De behandeling van de procedurele ontvankelijkheidsvoorwaarden zal in deze masterthesis niet besproken worden, gelet op de centrale onderzoeksvraag.

Afdeling I. Rechtbank Den Haag

18. De vordering van Urgenda - In 2013 werd de Nederlandse Staat voor de burgerlijke rechtbank gedagvaard door de stichting Urgenda. De reden: er werden niet genoeg maatregelen genomen om de klimaatverandering tegen te gaan, of met andere woorden, het Nederlandse klimaatbeleid was onvoldoende om de klimaatverandering te voorkomen. Omdat zij hier verandering in wilde zien, verzocht zij de rechtbank (1) voor recht te verklaren dat de Staat onrechtmatig handelt indien hij niet uiterlijk tegen 2020 het gezamenlijke volume van de jaarlijkse Nederlandse emissies van broeikasgassen heeft verminderd of heeft doen verminderen met 40%, althans ten minste met 25%, ten opzichte van het jaar 1990 en (2) de Staat te bevelen het gezamenlijk volume van de jaarlijkse Nederlandse emissies van broeikasgassen zodanig te (doen) beperken dat het gezamenlijke volume van die emissies tegen 2020 met 40%, althans met minimaal 25%⁸¹, zal zijn verminderd ten opzichte van het jaar 1990.⁸²

⁷⁷ Rb. Den Haag (NL) 24 juni 2015, ECLI:NL:RBDHA:2015:7145, 'Urgenda'.

⁷⁸ Voor meer informatie, zie de website: <https://www.urgenda.nl/>.

⁷⁹ Gerechtshof Den Haag (NL) 9 oktober 2018, ECLI:NL:GHDHA:2018:2591, 'Urgenda II'.

⁸⁰ HR (NL), 20 december 2019 ECLI:NL:HR:2019:2006, 'Urgenda III'.

⁸¹ Urgenda baseert zich op de reductiedoelstellingen die werden afgesproken in het Kyoto-Protocol, in het kader van het VN-Klimaatverdrag. Voor Annex I-landen (dit zijn geïndustrialiseerde landen, waaronder België, Nederland en de EU) geldt dat hun broeikasgasemissie in 2020 25 tot 40% lager moest zijn dan de uitstoot in 1990. In 2050 dient de totale uitstoot van deze landen met 80 tot 95% ten opzichte van 1990 te zijn teruggebracht. Volgens de internationale wetenschappelijke consensus, uitgedrukt in de rapporten van het Intergovernmental Panel on Climate Change (de IPCC-rapporten), zijn dit de minimale reducties die nodig zijn om de klimaatopwarming onder de 2 °C te houden.

⁸² Rb. Den Haag (NL) 24 juni 2015, ECLI:NL:RBDHA:2015:7145, 'Urgenda', 3.1.

Nederland streefde tot dan echter een lagere doelstelling na, namelijk een afgeleide van de reductiedoelstelling van 20% van de EU⁸³, wat naar verwachting zou neerkomen op een reductie van 14-17% tegen 2020, dit terwijl in 2011 nog sprake was van een reductiedoelstelling van 30%.⁸⁴

Urgenda betoogde aldus dat de Nederlandse Staat tekortschoot in zijn zorgvuldigheidsplicht, vervat in artikel 6:162 van het Nederlandse Burgerlijk Wetboek, door voor het jaar 2020 een lagere reductiedoelstelling te hanteren dan de in de klimaatwetenschap en het internationale klimaatbeleid aanvaarde norm van 25-40% ten opzichte van 1990. De rechtsvraag van het vonnis luidt bijgevolg: handelde de Staat onzorgvuldig jegens Urgenda door een te lage reductienorm na te streven en rust er op hem een verplichting een hogere reductienorm te hanteren?

19. Oordeel van de rechtbank: zorgvuldigheidsplicht ingekleurd door mensenrechten en klimaatwetenschap – Het antwoord op de vraag of de Staat zorgvuldig heeft gehandeld hangt volgens de rechter af van de mate waarin de getroffen maatregelen aanvaardbaar zijn ter voorkoming van de gevaarlijke klimaatverandering.⁸⁵ De rechtbank beantwoordt deze vraag ontkennend.⁸⁶ Vooreerst benadrukt de rechtbank dat omwille van de grote dreiging van de gevaarlijke klimaatverandering, de Staat een zware zorgplicht draagt ten aanzien van haar burgers. De overheid speelt een cruciale rol in de klimaattransitie, daar zij de macht heeft om controle uit te oefenen over het collectieve Nederlandse emissieniveau.⁸⁷ Bovendien brengt een hogere reductiedoelstelling geen onredelijk zware last met zich mee.⁸⁸ De Staat slaagt er niet in aan te tonen dat het nastreven van de lagere reductiedoelstelling van 20% is ingegeven door nieuwe wetenschappelijke inzichten of kosteneffectiever zou zijn, noch kan hij aantonen dat het nastreven van een reductie van 25-40% in 2020 onevenredig hoge kosten met zich zou meebrengen. Ten slotte besluit de rechtbank dat hoewel de overheid beschikt over een ruime beleidsruimte om zijn klimaatbeleid vorm te geven, deze niet onbegrensd is. Omdat er een grote kans bestaat op de verwezenlijking van een gevaarlijke klimaatverandering met ernstige en levensbedreigende gevolgen voor mens en milieu, rust op de Staat de verplichting om zijn burgers daartegen te beschermen door het treffen van passende en effectieve maatregelen. Naast adaptatiemaatregelen⁸⁹, zijn ook mitigatiemaatregelen⁹⁰ nodig. Aldus moeten er maatregelen worden genomen om de emissie van broeikasgassen te verminderen.

⁸³ Rb. Den Haag (NL) 24 juni 2015, ECLI:NL:RBDHA:2015:7145, 'Urgenda', 4.31.

⁸⁴ Rb. Den Haag (NL) 24 juni 2015, ECLI:NL:RBDHA:2015:7145, 'Urgenda', 4.31.

⁸⁵ Rb. Den Haag (NL) 24 juni 2015, ECLI:NL:RBDHA:2015:7145, 'Urgenda', 4.63.

⁸⁶ Rb. Den Haag (NL) 24 juni 2015, ECLI:NL:RBDHA:2015:7145, 'Urgenda', 4.54-4.86; SCHOUKENS H., SOETE A., 'Klimaatverandering in de rechtbank. De rechter als scherprechter bij een falend milieubeleid?', *NjW* 2016, (186) 191-193.

⁸⁷ Rb. Den Haag (NL) 24 juni 2015, ECLI:NL:RBDHA:2015:7145, 'Urgenda', 4.66.

⁸⁸ Rb. Den Haag (NL) 24 juni 2015, ECLI:NL:RBDHA:2015:7145, 'Urgenda', 4.67-4.73.

⁸⁹ Met adaptatie bedoelt men aanpassing aan de gevolgen van de klimaatverandering. Rb. Den Haag (NL) 24 juni 2015, ECLI:NL:RBDHA:2015:7145, 'Urgenda', 2.8.

⁹⁰ Met mitigatie bedoelt men terugdringing van het probleem, namelijk de klimaatopwarming beperken door de uitstoot van broeikasgassen te verminderen. Rb. Den Haag (NL) 24 juni 2015, ECLI:NL:RBDHA:2015:7145, 'Urgenda', 2.8.

De rechtbank besluit dat de Nederlandse overheid onrechtmatig heeft gehandeld door voor het jaar 2020 een lagere reductiedoelstelling na te streven dan 25% ten opzichte van het jaar 1990 en legt een reductiebevel van 25% tegen 2020 op.

20. Oordeel van de rechtbank: scheiding der machten – Urgenda had gevorderd te verklaren dat de Staat onrechtmatig handelde, alsook een reductiebevel op te leggen. De Nederlandse overheid voerde echter aan dat dit in strijd zou zijn met de scheiding der machten. Het voeren van klimaatbeleid zou immers behoren tot het politieke domein, noch zou de rechter over de nodige democratische legitimiteit beschikken. Volgens de rechter staat de machtscheiding hem echter niet in de weg een reductiebevel op te leggen.⁹¹ Hij benadrukt dat Nederland een relatieve machtscheiding kent met *checks and balances*. Het is de taak van de rechter rechtsbescherming te bieden en het handelen van politieke organen te beoordelen en te toetsen aan de wet. De vordering van Urgenda is in essentie een vordering die gericht is op het verkrijgen van rechtsbescherming tegen de overheid. Het ligt dus binnen de macht van de rechter om de overheid een wetgevingsbevel te geven. Bovendien wordt er niet gezegd *welke* maatregelen precies moeten worden genomen, waardoor de overheid in dit opzicht vrij blijft in zijn beleidskeuzes. Voorts beschikt de rechter wel over democratische legitimiteit, omdat zijn macht is gebaseerd op democratisch tot stand gekomen wetgeving die hem de opdracht geeft rechtsgeschillen te beslechten.

Afdeling II. Gerechtshof Den Haag

21. Inleiding - De Nederlandse overheid legde zich niet neer bij dit vonnis en tekende hoger beroep aan bij het gerechtshof van Den Haag. Het gerechtshof bevestigde echter het vonnis in eerste aanleg. Nochtans baseerde het zich op een andere rechtsgrond dan de rechtbank. In plaats van de zorgvuldigheidsnorm, baseert het gerechtshof zich op de positieve verplichtingen die voortvloeien uit artikelen 2 en 8 van het EVRM.⁹²

22. Oordeel van het gerechtshof: artikelen 2 en 8 van het EVRM – Doordat er sprake is van een reële dreiging van een gevaarlijke klimaatverandering, bestaat er een ernstig risico dat de huidige generatie burgers zal worden geconfronteerd met verlies van leven en/of verstoring van het privé- en gezinsleven. Op de Staat rust bijgevolg de positieve verplichting om tegen deze reële dreiging bescherming te bieden.⁹³ Dit leidt het gerechtshof af uit de milieurechtspraak van het EHRM.⁹⁴ Vervolgens rijst de vraag: voldoet Nederland aan haar positieve verplichtingen door niet al tegen 2020 met tenminste 25% de uitstoot te reduceren, of handelt zij daardoor juist onrechtmatig?

Net zoals de rechtbank in eerste aanleg deed, hecht het gerechtshof veel aandacht aan wetenschappelijke bronnen inzake de klimaatopwarming, met name de rapporten van het

⁹¹ Rb. Den Haag (NL) 24 juni 2015, ECLI:NL:RBDHA:2015:7145, 'Urgenda', 4.94-4.102.

⁹² De rechtbank in eerste aanleg had namelijk geoordeeld dat de artikelen 2 en 8 van het EVRM niet van toepassing waren, omdat Urgenda niet voldeed aan de voorwaarden voor slachtofferstatus van artikel 34 van het EVRM; Gerechtshof Den Haag (NL) 9 oktober 2018, ECLI:NL:GHDHA:2018:2591, 'Urgenda II', 35.

⁹³ Gerechtshof Den Haag (NL) 9 oktober 2018, ECLI:NL:GHDHA:2018:2591, 'Urgenda II', 45.

⁹⁴ Zie *supra*, Deel I, Hoofdstuk I.

Intergovernmental Panel on Climate Change (hierna: IPCC). Daarnaast benadrukt het de internationale verplichtingen die Nederland hieromtrent is aangegaan. Zo wijst het op het Kyoto-Protocol en het Akkoord van Parijs, waarin men zich verbonden heeft de klimaatopwarming te beperken tot ruim onder 2 °C, met een streven naar 1,5 °C. Nederland was dus al lang bekend met de reductiedoelstelling van 25-40% tegen 2020. Verder wordt benadrukt dat het tot de positieve plicht van de overheid behoort zo vroeg mogelijk de reductie in te zetten. Dit uitstellen leidt immers tot grotere risico's voor het klimaat, omdat er ondertussen meer broeikasgassen worden uitgestoten, zo leidt het gerechtshof af uit verscheidene wetenschappelijke rapporten.⁹⁵

Het gerechtshof besluit dat om te voldoen aan de positieve verplichtingen uit artikelen 2 en 8 van het EVRM, een reductiedoelstelling van 25-40% moet worden nagestreefd teneinde onder de 2 °C-grens van de gevaarlijke klimaatopwarming te blijven. Bijgevolg is de reductiedoelstelling van 25% tegen 2020, zoals de rechtbank had bevolen, in lijn met de positieve verplichtingen die rusten op de Staat.⁹⁶ Het vonnis van de rechtbank van Den Haag wordt aldus bevestigd.

23. Oordeel van het gerechtshof: scheiding der machten - Ook in dit arrest wordt kort ingegaan op het beginsel van de scheiding der machten, daar de Staat het opnieuw als verweer had gebruikt. Het reductiebevel dat wordt opgelegd laat voldoende ruimte aan de Staat om te bepalen welke maatregelen hij hiertoe zal nemen. Bovendien is de rechter zelfs verplicht rechtstreeks werkende bepalingen van verdragen waarbij Nederland partij is, zoals de artikelen 2 en 8 EVRM, toe te passen en zo nodig de Nederlandse Staat te veroordelen wegens een schending.⁹⁷

Afdeling III. Hoge Raad

24. Inleiding - Tegen het arrest van het gerechtshof stelde de Nederlandse Staat cassatieberoep in bij de Hoge Raad. Met zijn arrest van 20 december 2019⁹⁸ bevestigde de Hoge Raad echter het arrest van het gerechtshof. Bijgevolg werd het bevel aan de Nederlandse Staat om de uitstoot van broeikasgassen met 25% te reduceren tegen 2020 definitief. Net zoals het gerechtshof, steunt de Hoge Raad zijn redenering op de artikelen 2 en 8 van het EVRM.

25. Klimaatverandering is een *real and immediate risk* – De Hoge Raad stelt vast dat op basis van de artikelen 2 en 8 van het EVRM, wanneer er een *real and immediate risk*⁹⁹ bestaat, de Staat de verplichting heeft preventieve maatregelen te nemen die daadwerkelijk en geschikt zijn om burgers te beschermen tegen het gevaar, zonder dat dit een disproportioneel zware last op de Staat mag leggen.¹⁰⁰ De vraag of het mondiale probleem van de klimaatverandering een *real and immediate risk* vormt, beantwoordt de Hoge Raad positief, ondanks het feit dat het EHRM hierover op dat moment nog geen uitspraak had gedaan.¹⁰¹ Vervolgens zijn de Verdragsstaten, waaronder

⁹⁵ Gerechtshof Den Haag (NL) 9 oktober 2018, ECLI:NL:GHDHA:2018:2591, 'Urgenda II', 47.

⁹⁶ Gerechtshof Den Haag (NL) 9 oktober 2018, ECLI:NL:GHDHA:2018:2591, 'Urgenda II', 53.

⁹⁷ Gerechtshof Den Haag (NL) 9 oktober 2018, ECLI:NL:GHDHA:2018:2591, 'Urgenda II', 67-69.

⁹⁸ HR (NL) 20 december 2019, ECLI:NL:HR:2019:2006, 'Urgenda III'.

⁹⁹ Zie *supra*, nrs. 13-14.

¹⁰⁰ HR (NL) 20 december 2019, ECLI:NL:HR:2019:2006, 'Urgenda III', 5.3.2.-5.3.4.

¹⁰¹ HR (NL) 20 december 2019, ECLI:NL:HR:2019:2006, 'Urgenda III', 5.6.2-5.6.3 en 5.7.1.

Nederland, op grond van de positieve verplichtingen ex artikelen 2 en 8 van het EVRM, verplicht 'het hunne te doen' tegen de klimaatverandering.¹⁰²

Wat dit precies inhoudt, is een vraag die behoort tot het politieke domein.¹⁰³ Nochtans kan de rechter wel beoordelen of de Staat minder doet dan overeenkomt met hetgeen evident de ondergrens van zijn aandeel is in de maatregelen die wereldwijd tegen een gevaarlijke klimaatverandering moeten worden genomen.¹⁰⁴ Om te bepalen waar deze ondergrens ligt, houdt de Hoge Raad rekening met wetenschappelijke inzichten en internationaal aanvaarde standaarden.¹⁰⁵ Net zoals het gerechtshof en de rechtbank, komt de Hoge Raad hier tot de conclusie dat Nederland zich moet houden aan een reductiedoelstelling van 25%, het absolute minimum in het kader van de positieve verplichtingen van artikelen 2 en 8 van het EVRM.¹⁰⁶ De Nederlandse overheid heeft niet succesvol kunnen onderbouwen dat het toch verantwoord zou zijn om van deze doelstelling af te wijken. Bijgevolg wordt het cassatieberoep verworpen, waardoor het bevel om de broeikasgasuitstoot met 25% te verminderen tegen 2020 definitief wordt.

26. Scheiding der machten - Ook de Hoge Raad besteedt in zijn arrest aandacht aan de problematiek van de scheiding der machten.¹⁰⁷ Hij stelt vast dat de overheid door een rechter kan worden veroordeeld tot nakoming van zijn mensenrechtelijke verplichtingen.¹⁰⁸ Bij het bepalen van het beleid heeft de overheid weliswaar de vrijheid om politieke afwegingen te maken, maar de rechter heeft de taak te beoordelen of men bij het gebruik van die vrijheid binnen de grenzen van het recht is gebleven.¹⁰⁹ Dit is een essentieel onderdeel van de democratische rechtsstaat. De rechter biedt rechtsbescherming tegen de overheid en kan oordelen dat de overheid onrechtmatig handelt door na te laten bepaalde regelgeving aan te nemen. Dit houdt nochtans niet in dat de rechter mee de inhoud van wetgeving kan bepalen. Dit komt uitsluitend toe aan de wetgevende macht.¹¹⁰ Met andere woorden, de rechter kan dus wel in een verklaring voor recht uitspreken dat het uitblijven van wetgeving onrechtmatig is en hij kan het betrokken openbaar lichaam een bevel geven om maatregelen te nemen teneinde een bepaald doel te bereiken, zolang dat bevel niet neerkomt op een bevel om wetgeving met een bepaalde, specifieke inhoud tot stand te brengen.¹¹¹ *In casu* legt de rechter weliswaar de reductiedoelstelling van 25% op, maar blijft het wel aan de overheid om te bepalen welke maatregelen zullen worden genomen om dat doel te bereiken.¹¹²

Afdeling IV. Besluit

27. Besluit - Urgenda heeft de juridische strijd uiteindelijk gewonnen. Hoewel de Haagse rechter in eerste aanleg zich terughoudend baseerde op de algemene zorgvuldigheidsnorm en de

¹⁰² HR (NL) 20 december 2019, ECLI:NL:HR:2019:2006, 'Urgenda III', 6.3.

¹⁰³ HR (NL) 20 december 2019, ECLI:NL:HR:2019:2006, 'Urgenda III', 6.2.

¹⁰⁴ HR (NL) 20 december 2019, ECLI:NL:HR:2019:2006, 'Urgenda III', 6.3.

¹⁰⁵ HR (NL) 20 december 2019, ECLI:NL:HR:2019:2006, 'Urgenda III', 7.1-7.3.6.

¹⁰⁶ HR (NL) 20 december 2019, ECLI:NL:HR:2019:2006, 'Urgenda III', 7.5.1.

¹⁰⁷ HR (NL) 20 december 2019, ECLI:NL:HR:2019:2006, 'Urgenda III', vanaf 8.1.

¹⁰⁸ HR (NL) 20 december 2019, ECLI:NL:HR:2019:2006, 'Urgenda III', 8.2.2.

¹⁰⁹ HR (NL) 20 december 2019, ECLI:NL:HR:2019:2006, 'Urgenda III', 8.3.3.

¹¹⁰ HR (NL) 20 december 2019, ECLI:NL:HR:2019:2006, 'Urgenda III', 8.2.4.

¹¹¹ HR (NL) 20 december 2019, ECLI:NL:HR:2019:2006, 'Urgenda III', 8.2.6.

¹¹² HR (NL) 20 december 2019, ECLI:NL:HR:2019:2006, 'Urgenda III', 8.2.7.

reflexwerking van internationale rechtsnormen en mensenrechten, kozen het gerechtshof en de Hoge Raad voor de positieve verplichtingen die voortvloeien uit artikelen 2 en 8 van het EVRM. Het handelen van de Nederlandse overheid werd hiermee strijdig bevonden. Bijgevolg werd er een reductiedoelstelling van 25% opgelegd, gebaseerd op niet-bindende internationale wetenschappelijke rapporten en akkoorden.

28. Gevolgen? - Tot slot rest dan nog de vraag naar de uitvoering van deze rechtspraak.¹¹³ Het Urgenda-vonnis werd door de rechter uitvoerbaar bij voorraad verklaard, waardoor de Nederlandse Staat onmiddellijk moest overgaan tot tenuitvoerlegging.¹¹⁴ De reductiedoelstelling van 25% tegen 2020 kwam weliswaar op de agenda van de Nederlandse wetgevende en uitvoerende macht te staan, maar toch leek het lange tijd alsof men er niet in zou slagen deze te halen.¹¹⁵ Tegen de verwachtingen in, is het toch gelukt: in 2020 was de uitstoot 25,5% minder dan in 1990.¹¹⁶ Volgens Marjan Minnesma, directeur van Urgenda, was dit echter te danken aan de coronacrisis en de warme winter, maar niet aan het beleid.¹¹⁷ In 2021 dreigde ze dan ook om opnieuw naar de rechtbank te stappen om een dwangsom te bekomen ter uitvoering van het vonnis van 2015.¹¹⁸ In dat jaar werd de reductiedoelstelling van 25% niet bereikt.¹¹⁹ In 2022 daalde de uitstoot dan wel weer verder, dit keer dankzij de hoge buitentemperaturen en de bezuinigingen op aardgas omwille van de energiecrisis ten gevolge van de oorlog in Oekraïne.¹²⁰ Of het in 2024 is gelukt is nog niet bekend, maar volgens het Planbureau voor de Leefomgeving ziet het ernaar uit dat Nederland de reductiedoelstelling van 55% tegen 2030 niet zal halen.¹²¹

¹¹³ Rb. Den Haag (NL) 24 juni 2015, ECLI:NL:RBDHA:2015:7145, 'Urgenda', 5.3.

¹¹⁴ LEFRANC P., 'De Urgenda-case of het drama van het (internationaal) milieurecht', *T.O.O.* 2020/1, (15) 25.

¹¹⁵ LEFRANC P., 'De Urgenda-case of het drama van het (internationaal) milieurecht', *T.O.O.* 2020/1, (15) 25-26; PBL, 'Klimaat- en Energieverkenning 2020: behalen Urgenda reductiedoel 2020 onzeker, kabinetsdoel 2030 nog niet in zicht', *PBL* 30 oktober 2020, <https://www.pbl.nl/actueel/nieuws/klimaat-en-energieverkenning-2020-behalen-urgenda-reductiedoel-2020-onzeker-kabinetsdoel-2030-nog-niet-in-zicht> (geraadpleegd op 18 december 2024).

¹¹⁶ CBS, 'Urgenda-doel uitstoot broeikasgassen in 2020 gehaald', *CBS* 9 februari 2022, <https://www.cbs.nl/nl-nl/nieuws/2022/06/urgenda-doel-uitstoot-broeikasgassen-in-2020-gehaald> (geraadpleegd op 18 december 2024).

¹¹⁷ RTL NIEUWS, 'Urgenda-doel in 2020 definitief gehaald 'vanwege toevalligheden'', *RTL* 3 juni 2022, <https://www.rtl.nl/rtl-nieuws/artikel/5286901/urgenda-uitstaat-broeikasgassen-milieuorganisatie-marjan-minnesma> (geraadpleegd op 18 december 2024).

¹¹⁸ URGENDA, 'Urgenda terug naar rechter om nakoming vonnis', *Urgenda* 29 juni 2021, <https://www.urgenda.nl/urgenda-terug-naar-rechter-om-nakoming-vonnis/> (geraadpleegd op 18 december 2024).

¹¹⁹ RTL NIEUWS, 'Uitstoot lager, Urgenda-doel gehaald: 'Komt niet door overheidsbeleid'', *RTL* 15 maart 2023, <https://www.rtl.nl/rtl-nieuws/artikel/5371721/urgenda-doel-uitstoot-broeikasgassen-rechter-2022-minder-aardgas-zacht> (geraadpleegd op 18 december 2024).

¹²⁰ RTL NIEUWS, 'Uitstoot lager, Urgenda-doel gehaald: 'Komt niet door overheidsbeleid'', *RTL* 15 maart 2023, <https://www.rtl.nl/rtl-nieuws/artikel/5371721/urgenda-doel-uitstoot-broeikasgassen-rechter-2022-minder-aardgas-zacht> (geraadpleegd op 18 december 2024).

¹²¹ PBL, 'Klimaat- en Energieverkenning 2024', *PBL* 24 oktober 2024, <https://www.pbl.nl/publicaties/klimaat-en-energieverkenning-2024> (geraadpleegd op 18 december 2024).

HOOFDSTUK III. DE BELGISCHE KLIMAATRECHTSPRAAK: **KLIMAATZAAK**

29. Inleiding - Geïnspireerd door het succes dat in de Nederlandse Urgenda-zaak werd behaald, startte de vzw Klimaatzaak¹²² in 2015 een procedure tegen de vier bevoegde overheden in België¹²³. Klimaatzaak vraagt de rechtbank vast te stellen dat de Belgische Staat met haar gebrekkig klimaatbeleid de zorgvuldigheidsnorm, vervat in toenmalige artikelen 1382 en 1383 van het oud Burgerlijk Wetboek, en de fundamentele rechten vervat in artikelen 2 en 8 van het EVRM en artikelen 6 en 24 van het Internationaal Verdrag inzake de Rechten van het Kind, schendt. Om een gevaarlijke klimaatopwarming van meer dan 1,5 °C te voorkomen, vraagt Klimaatzaak om verschillende reductiedoelstellingen op te leggen, teneinde het totale volume van de jaarlijkse broeikasgasemissies te verminderen. Dit onder verbeurte van een dwangsom van 1 miljoen euro per maand vertraging bij het bereiken van de opgelegde doelstelling.¹²⁴

Het duurde echter nog zes jaar voordat er een vonnis werd uitgesproken. Op 17 juni 2021 stelde de Brusselse rechtbank Klimaatzaak in het gelijk: de Belgische overheden schenden inderdaad de zorgvuldigheidsnorm en de mensenrechten, maar er worden geen reductiedoelstellingen opgelegd.¹²⁵ Het vonnis werd in hoger beroep bevestigd, behalve ten aanzien van het Waalse Gewest, en er werd een reductiebevel opgelegd aan de aansprakelijke overheden.¹²⁶

Het Vlaams Gewest legde zich echter niet neer bij deze uitspraak. Vlaams minister Demir stelde zelfs dat de rechter een politieke uitspraak heeft gedaan, die een 'collectieve verarming' oplegt aan de Belgische bevolking.¹²⁷ Om die reden gaat het Vlaams Gewest in cassatie tegen het arrest. Het is echter nog afwachten wat het Hof van Cassatie in deze zaak zal beslissen.

Afdeling I. Vonnis 17 juni 2021

30. Vordering van Klimaatzaak - De Franstalige rechtbank van eerste aanleg in Brussel spreekt zich in dit vonnis uit over de vordering van de vzw Klimaatzaak tegen de federale overheid en de Gewesten. Deze vordering is driedelig. De rechter wordt gevraagd (1) vast te stellen dat de Belgische Staat de doelstellingen voor emissiereductie voor 2020 niet heeft gehaald, (2) voor recht te verklaren dat de Belgische Staat de algemene zorgvuldigheidsnorm en de mensenrechten schendt door het voeren van een gebrekkig klimaatbeleid, en (3) een concrete reductiedoelstelling op te leggen.¹²⁸

¹²² Zie voor meer informatie <https://www.klimaatzaak.eu/>.

¹²³ Respectievelijk de federale, Vlaamse, Waalse en Brusselse.

¹²⁴ Rb. Brussel (Fr.) 17 juni 2021, nr. 2015/4585/A, 'Klimaatzaak-vonnis', 42-43.

¹²⁵ Rb. Brussel (Fr.) 17 juni 2021, nr. 2015/4585/A, 'Klimaatzaak-vonnis', 83.

¹²⁶ HvB Brussel 30 november 2023, nr. 2021/AR/1589, 2022/AR/737 en 2022/AR/891, 'Klimaatzaak-arrest'.

¹²⁷ TORFS M. en VANHELDEN V., 'Vlaams minister Demir (N-VA) tekent cassatieberoep aan in klimaatzaak: "Vooral principiële kwestie"', VRTNWS 2023, <https://www.vrt.be/vrtnws/nl/2023/12/01/zuhel-demir-cassatie-klimaatzaak/> (geraadpleegd op 2 januari 2025).

¹²⁸ Rb. Brussel (Fr.) 17 juni 2021, nr. 2015/4585/A, 'Klimaatzaak-vonnis', 42-43.

31. Schending van zorgvuldigheidsplicht en mensenrechten – De rechter besluit dat de vier overheden niet hebben gehandeld als voorzichtige en zorgvuldige overheden in de zin van artikelen 1382 en 1383 van het oud Burgerlijk Wetboek én dat zij hun positieve verplichtingen uit artikelen 2 en 8 van het EVRM niet vervullen. Hij stelt vast dat er in België een gebrek is aan goed klimaatbeleid.¹²⁹ De bevoegdheid 'klimaatverandering' is een gedeelde bevoegdheid van de federale overheid en de Gewesten, maar om goed te kunnen functioneren is er samenwerking tussen de verschillende entiteiten vereist. Hier schiet men tekort, waardoor het gevoerde klimaatbeleid in België gebrekkig is.¹³⁰

32. Scheiding der machten laat geen reductiebevel toe – Hoewel de rechter benadrukte dat hij rechtsmacht heeft om zich uit te spreken over de kwestie¹³¹, legt hij toch geen concreet reductiebevel op. Hij benadrukt dat *'il est acquis que le pouvoir judiciaire est compétent pour prévenir ou réparer toute atteinte portée fautivement à un droit subjectif par une autorité publique dans l'exercice de son pouvoir discrétionnaire'*.¹³² Toch meent hij dat hij door het opleggen van een reductiebevel, de beoordelingsbevoegdheid van de overheid zou ontnemen.¹³³ Bovendien zijn de reductiepercentages die de eisers vorderen niet afkomstig uit bindende internationale of Europese rechtsinstrumenten, maar uit een rapport van het IPCC, dat geen bron is van juridisch bindende verplichtingen.¹³⁴ Bijgevolg bepaalt de rechter dat het aan de Belgische wetgevende en uitvoerende macht is om de wijze te bepalen waarop de broeikasgasuitstoot zal worden verminderd, maar dat hij, op grond van de scheiding der machten, geen bindende reductiedoelstelling mag opleggen.

Afdeling II. Arrest 30 november 2023

33. Inleiding – De voorzichtige rechter in eerste aanleg had weliswaar de fout en de schending van artikelen 2 en 8 van het EVRM vastgesteld, maar geeft geen antwoord op de vraag wat er nu concreet moet gebeuren opdat de overheden wel zouden voldoen aan hun zorgvuldigheidsplicht en mensenrechtelijke verplichtingen.¹³⁵ Om toch concrete uitstootreducties te kunnen afdwingen, tekende Klimaatzaak hoger beroep aan tegen het vonnis. De vordering: een reductie van minstens 48%, ten opzichte van het emissieniveau van 1990, in 2025, en van minstens 65% in 2030.¹³⁶ Dit onder verbeurte van een dwangsom van 1 miljoen euro per overheid per maand vertraging in de uitvoering van het arrest.

34. Artikelen 2 en 8 van het EVRM – Een gevaarlijke klimaatverandering vormt een ernstig en reëel risico voor het recht op (privé-)leven waartegen een overheid haar burgers moet beschermen.

¹²⁹ Rb. Brussel (Fr.) 17 juni 2021, nr. 2015/4585/A, 'Klimaatzaak-vonniss', 73-79.

¹³⁰ Rb. Brussel (Fr.) 17 juni 2021, nr. 2015/4585/A, 'Klimaatzaak-vonniss', 79.

¹³¹ Rb. Brussel (Fr.) 17 juni 2021, nr. 2015/4585/A, 'Klimaatzaak-vonniss', 45.

¹³² Rb. Brussel (Fr.) 17 juni 2021, nr. 2015/4585/A, 'Klimaatzaak-vonniss', 45.

¹³³ Rb. Brussel (Fr.) 17 juni 2021, nr. 2015/4585/A, 'Klimaatzaak-vonniss', 80.

¹³⁴ Rb. Brussel (Fr.) 17 juni 2021, nr. 2015/4585/A, 'Klimaatzaak-vonniss', 80-82.

¹³⁵ AUVRAY F., BORUCKI C. en GILLIAERTS P., 'Belgische klimaatzaak: enkel(e) vaststellingen?', *Juristenkrant* 2021/436, (3) 7; MALFAIT T., 'Het Belgische klimaatvonnis: klimaatbeleid gebuisd maar rechter kan geen concrete reductiedoelstellingen opleggen', *STORM* 2021/2, (25/01) 25/05-25/06.

¹³⁶ HvB Brussel 30 november 2023, nr. 2021/AR/1589, 2022/AR/737 en 2022/AR/891, 'Klimaatzaak-arrest', 79-80.

Zo besliste het Brusselse hof van beroep, net als de rechters in de *Urgenda*-uitspraken, nog voor het EHRM zich hierover had uitgesproken. Het baseerde zich op de bestaande milieurechtspraak van het EHRM. Om te kunnen oordelen of België haar positieve verplichtingen uit artikelen 2 en 8 van het EVRM heeft volbracht, gaat het hof na of er passende maatregelen werden genomen om de gevaarlijke klimaatverandering te voorkomen.¹³⁷ Het belangrijkste instrument om de klimaatopwarming tegen te gaan, is de reductie van broeikasgasuitstoot. Het nastreven van een ambitieuze reductiedoelstelling, ziet het hof dan ook als een passende maatregel die moet worden genomen op grond van de positieve verplichtingen van artikelen 2 en 8 van het EVRM.

Voor de periode 2013-2020 stelt het hof een reductie van 30% ten opzichte van 1990 vast als ondergrens om de gevaarlijke klimaatverandering van meer dan 1,5 °C te voorkomen.¹³⁸ Dit doet het aan de hand van de wetenschappelijke internationale consensus, vervat in de rapporten van het IPCC. Gelet op het feit dat de federale, Vlaamse en Brusselse overheid wisten dat ze hun broeikasgasemissies moesten verminderen en dat er desondanks geen ambitieus klimaatbeleid is gevoerd, oordeelde de rechter dat deze overheden artikelen 2 en 8 van het EVRM schonden.¹³⁹ Enkel het Waalse Gewest stelde voldoende ambitieuze reductiedoelstellingen voorop en behaalde ze zelfs. Dat de EU slechts een reductie van 20% nastreefde, doet hieraan geen afbreuk. Niets belet de Lidstaten immers om ambitieuzere doelstellingen na te streven. Dit kan zelfs als een positieve verplichting in de zin van artikelen 2 en 8 van het EVRM worden beschouwd, indien het risico van een gevaarlijke klimaatopwarming hiertoe noopt.

Voor de periode 2021-2030, stelt het hof vast dat de mensenrechtenschending voortduurt zolang de Belgische overheden niet aantonen dat ze passende en redelijke maatregelen hebben genomen om België in staat te stellen de broeikasgasemissies tegen 2030 met 55% te verminderen.¹⁴⁰ Om deze minimumdrempel te bepalen, nam het hof de 55%-drempel waarover op Europees niveau consensus bestaat.¹⁴¹ Omdat het Vlaams Gewest, het Brussels Hoofdstedelijk Gewest en de federale overheid enerzijds niet aanvoeren dat een reductie van 55% een onevenredige last zou vormen en anderzijds geen voldoende passende maatregelen hebben genomen om hun klimaatbeleid bij te sturen, duurt de schending van artikelen 2 en 8 van het EVRM voort.¹⁴² Het Waals Gewest doet het daarentegen wel goed en respecteert als enige deze minimumdrempel.¹⁴³ Het hof loopt echter nog niet vooruit op de vraag of de Belgische overheden in de toekomst en tegen 2030 hun mensenrechtelijke verplichtingen uit artikelen 2 en 8 van het EVRM wel zullen respecteren, daar er nog tijd is om het beleid bij te sturen en de reductiedoelstelling van 55% alsnog voorop te stellen en te behalen.¹⁴⁴

¹³⁷ HvB Brussel 30 november 2023, nr. 2021/AR/1589, 2022/AR/737 en 2022/AR/891, 'Klimaatzaak-arrest', 138-156.

¹³⁸ HvB Brussel 30 november 2023, nr. 2021/AR/1589, 2022/AR/737 en 2022/AR/891, 'Klimaatzaak-arrest', 176.

¹³⁹ HvB Brussel 30 november 2023, nr. 2021/AR/1589, 2022/AR/737 en 2022/AR/891, 'Klimaatzaak-arrest', 178-183 en 213-216.

¹⁴⁰ HvB Brussel 30 november 2023, nr. 2021/AR/1589, 2022/AR/737 en 2022/AR/891, 'Klimaatzaak-arrest', 204.

¹⁴¹ HvB Brussel 30 november 2023, nr. 2021/AR/1589, 2022/AR/737 en 2022/AR/891, 'Klimaatzaak-arrest', 198-203.

¹⁴² HvB Brussel 30 november 2023, nr. 2021/AR/1589, 2022/AR/737 en 2022/AR/891, 'Klimaatzaak-arrest', 204-209.

¹⁴³ HvB Brussel 30 november 2023, nr. 2021/AR/1589, 2022/AR/737 en 2022/AR/891, 'Klimaatzaak-arrest', 210.

¹⁴⁴ HvB Brussel 30 november 2023, nr. 2021/AR/1589, 2022/AR/737 en 2022/AR/891, 'Klimaatzaak-arrest', 211-212.

35. Artikelen 1382 en 1383 van het oud Burgerlijk Wetboek - Vervolgens gaat het hof over tot de beoordeling van de vermeende schending van de algemene zorgvuldigheidsplicht vervat in artikelen 1382 en 1383 van het oud Burgerlijk Wetboek. Het gedrag van de overheid kan leiden tot buitencontractuele aansprakelijkheid als het in strijd is met een rechtsregel die een specifiek gedrag oplegt of met de algemene zorgvuldigheidsnorm.¹⁴⁵ Bij gebrek aan de bindende internationale norm die een bepaald gedrag inzake broeikasgasemissies oplegt, baseert het hof zich opnieuw op de wetenschappelijke en politieke consensus, zoals vervat in de IPCC-rapporten, om een minimumdrempel te bepalen.¹⁴⁶

Voor de periode 2013-2020 besluit het dat van een normaal voorzichtige en zorgvuldige overheid zou mogen worden verwacht dat zij aanvankelijk een reductiedoelstelling van 25% zou vooropstellen, maar deze later zou bijsturen naar ten minste 30%. In plaats van de opwarming te beperken tot 2 °C, werd in deze periode beslist dat 1,5 °C het nieuwe streefdoel zou worden.¹⁴⁷ Echter, door het gebrekkige klimaatbeleid en de tekortschietende uitvoering ervan, waarbij een ontoereikende reductiedoelstelling werd vooropgesteld, voldeden het Vlaams Gewest, het Brussels Hoofdstedelijk gewest en de federale overheid niet aan de zorgvuldigheidsnorm die op hen rust. Opnieuw deed alleen het Waalse Gewest het goed.¹⁴⁸ Bijgevolg wordt een fout vastgesteld in hoofde van de voormelde overheden.

Voor de periode 2021-2030 wordt opnieuw de 55%-drempel gehanteerd als minimumdrempel.¹⁴⁹ In dit stadium beperkt het hof zich tot de vaststelling van een fout voor zover de opwaartse herziening van de Belgische klimaatambities voor de periode 2021-2030 te laat heeft plaatsgevonden en het tot op heden gevoerde beleid duidelijk niet in staat is om de doelstelling van een vermindering van de broeikasgasemissies met minstens 55% tegen 2030 te bereiken.¹⁵⁰ Het Vlaamse Gewest, het Brussels Hoofdstedelijk Gewest en de federale overheid begaan aldus een fout. Ook hier loopt het hof nog niet vooruit op de feiten door te zeggen dat de overheden fouten zullen blijven begaan, zij hebben namelijk nog de mogelijkheid om hun beleid te actualiseren.

36. Scheiding der machten: reductiebevel - Het hof legt uiteindelijk een reductiedoel van 55% tegen 2030 op aan de aansprakelijke overheden.¹⁵¹ Anders dan de rechter in eerste aanleg¹⁵², oordeelt het hof dat dit niet in strijd is met het beginsel van de scheiding der machten. Deze reductiedoelstelling vormt volgens het hof zelfs een absoluut noodzakelijke maatregel om het doel van de beperking van de klimaatopwarming te bereiken.¹⁵³ Het opleggen van een bevel om een onwettige inbreuk op subjectieve rechten te voorkomen of te verhelpen, behoort namelijk tot de taak

¹⁴⁵ HvB Brussel 30 november 2023, nr. 2021/AR/1589, 2022/AR/737 en 2022/AR/891, 'Klimaatzaak-arrest', 225-228.

¹⁴⁶ HvB Brussel 30 november 2023, nr. 2021/AR/1589, 2022/AR/737 en 2022/AR/891, 'Klimaatzaak-arrest', 238-242.

¹⁴⁷ Zie analyse in het mensenrechtelijke luik, *supra*, nr. 34.

¹⁴⁸ HvB Brussel 30 november 2023, nr. 2021/AR/1589, 2022/AR/737 en 2022/AR/891, 'Klimaatzaak-arrest', 243.

¹⁴⁹ Zie analyse in het mensenrechtelijke luik, *supra*, nr. 34.

¹⁵⁰ HvB Brussel 30 november 2023, nr. 2021/AR/1589, 2022/AR/737 en 2022/AR/891, 'Klimaatzaak-arrest', 244.

¹⁵¹ HvB Brussel 30 november 2023, nr. 2021/AR/1589, 2022/AR/737 en 2022/AR/891, 'Klimaatzaak-arrest', 285.

¹⁵² Zie *supra*, nr. 32.

¹⁵³ HvB Brussel 30 november 2023, nr. 2021/AR/1589, 2022/AR/737 en 2022/AR/891, 'Klimaatzaak-arrest', 284.

van de rechterlijke macht, ongeacht of de aansprakelijke nu een overheid of een particulier is. Wat de rechter niet mag doen, is aan de overheid opleggen welke maatregelen zij precies moet nemen. Dit valt immers binnen de beleidsvrijheid van de wetgevende en uitvoerende macht. Het bevel wordt opgelegd als een herstel in natura van de schade, om toekomstige en zekere schade te vermijden en om de effectieve bescherming van de artikelen 2 en 8 van het EVRM te verzekeren.¹⁵⁴ Ten slotte houdt het hof nog een stok achter de deur: de beslissing over de gevorderde dwangsommen wordt aangehouden tot de mededeling van de uitstootcijfers van 2022 tot 2024 in België, het Vlaams Gewest en het Brussels Hoofdstedelijk Gewest.¹⁵⁵

Afdeling III. Besluit

37. Besluit - De uitspraken in de *Klimaatzaak* in België waren baanbrekend. Zowel in eerste aanleg, als in hoger beroep besloot de rechter dat de Belgische Staat (met uitzondering van het Waalse Gewest) artikelen 2 en 8 van het EVRM schond en een fout beging in de zin van artikelen 1382 en 1383 van het oud Burgerlijk Wetboek. Waar de eerste rechter vond dat het opleggen van een reductiebevel strijdig was met de scheiding der machten, nam de rechter in beroep wel deze stap. Een reductiedoelstelling van 55% tegen 2030 werd opgelegd. Ondanks dat de Vlaamse overheid vond dat dit te ver ging en een cassatieberoep instelde, is zij intussen ook verplicht het arrest uit te voeren. Het is echter afwachten wat het Hof van Cassatie in deze zaak zal beslissen. Ook is het voorlopig onduidelijk of de overheden er nu wel in zullen slagen een doeltreffend klimaatbeleid te voeren. Uit het federaal regeerakkoord blijkt alleszins niet veel ambitie.¹⁵⁶

¹⁵⁴ HvB Brussel 30 november 2023, nr. 2021/AR/1589, 2022/AR/737 en 2022/AR/891, 'Klimaatzaak-arrest', 277-285.

¹⁵⁵ HvB Brussel 30 november 2023, nr. 2021/AR/1589, 2022/AR/737 en 2022/AR/891, 'Klimaatzaak-arrest', 289-296.

¹⁵⁶ FEDERALE REGERING, Federaal Regeerakkoord 2025-2029, 12 februari 2025, 93-98.

HOOFDSTUK IV. DE KLIMAATRECHTSPRAAK VAN HET EHRM

38. Inleiding - Op 9 april 2024 velde het EHRM drie belangwekkende arresten over de relatie tussen klimaat en mensenrechten. Waar de zaken *Carême*¹⁵⁷ en *Duarte Agostinho*¹⁵⁸ onontvankelijk werden verklaard, kwam er in de *KlimaSeniorinnen*¹⁵⁹-zaak wel een uitspraak ten gronde. Zwitserland werd in deze zaak veroordeeld voor een schending van artikelen 6¹⁶⁰ en 8 van het EVRM.

39. Schending van artikel 8 van het EVRM - Voor het eerst verklaarde het Hof dat artikel 8 van het EVRM van toepassing is op de gevolgen van de antropogene klimaatverandering.¹⁶¹ Hieruit vloeit voort dat op de Verdragsstaten positieve verplichtingen rusten om burgers te beschermen tegen de nadelige gevolgen van de klimaatopwarming. Artikel 8 van het EVRM omvat aldus het recht op effectieve bescherming tegen de gevolgen van de gevaarlijke klimaatopwarming.¹⁶² Met verwijzing naar de principes¹⁶³ die voortspruiten uit de gevestigde milieurechtspraak, gaat het Hof zelfs zo ver dat het de positieve verplichtingen van de Staat in dit arrest identificeert en oplijst.¹⁶⁴ Sterker nog, het stelt vast dat de aard en ernst van de bedreiging van de gevaarlijke klimaatverandering, de wereldwijde consensus dat het verminderen van broeikasgasemissies dé manier is om klimaatverandering tegen te gaan en de internationale verbintenissen die de Staten in dit opzicht zijn aangegaan, ertoe leiden dat de Verdragsstaten een beperktere appreciatiemarge hebben.¹⁶⁵ Ze zijn ertoe verplicht de klimaatverandering te bestrijden, door het nemen van bindende maatregelen die leiden tot een substantiële en progressieve reductie van broeikasgasuitstoot, met als doel CO₂-neutraal te zijn binnen drie decennia.¹⁶⁶ Welke middelen ze hiertoe aanwenden, blijft evenwel een beleidskeuze die binnen hun appreciatiemarge valt.¹⁶⁷ Zwitserland schoot echter tekort in zijn positieve verplichtingen.¹⁶⁸ De Staat *'failed to act in good time and in an appropriate and consistent manner regarding the devising, development and implementation of the relevant*

¹⁵⁷ EHRM (Grote Kamer) 9 april 2024, nr. 7189/21, 'Carême/Frankrijk'. Het beroep werd niet-ontvankelijk verklaard wegens gebrek aan slachtofferstatus in de zin van artikel 34 EVRM.

¹⁵⁸ EHRM (Grote Kamer) 9 april 2024, nr. 39371/20, 'Duarte Agostinho e.a./Portugal en 32 andere Staten'. Het beroep werd niet-ontvankelijk verklaard omdat de verzoekers niet de interne rechtsmiddelen in Portugal hadden uitgeput.

¹⁵⁹ EHRM (Grote Kamer) 9 april 2024, nr. 53600/20, 'Verein KlimaSeniorinnen Schweiz e.a./Zwitserland'.

¹⁶⁰ Het recht op een eerlijk proces. Het EHRM oordeelde dat dit recht in deze zaak geschonden was omdat de Zwitserse rechtbanken zonder overtuigende redenen hadden besloten dat het niet nodig was de gegrondheid van de klacht van de vereniging te onderzoeken. Met andere woorden, ze namen de klacht niet serieus, hoewel er genoeg bewijs voor de ernst van de klimaatverandering bestaat. Zie vanaf § 575 van het arrest. Dit aspect zal verder buiten beschouwing gelaten worden, gezien het onderwerp van de masterthesis.

¹⁶¹ EHRM (Grote Kamer) 9 april 2024, nr. 53600/20, 'Verein KlimaSeniorinnen Schweiz e.a./Zwitserland', § 521-526.

¹⁶² EHRM (Grote Kamer) 9 april 2024, nr. 53600/20, 'Verein KlimaSeniorinnen Schweiz e.a./Zwitserland', § 519 en 544; RAAD VAN EUROPA, Guide on Article 8 of the European Convention of Human Rights, 31 augustus 2024, https://ks.echr.coe.int/documents/d/echr-ks/guide_art_8_eng, 52.

¹⁶³ EHRM (Grote Kamer) 9 april 2024, nr. 53600/20, 'Verein KlimaSeniorinnen Schweiz e.a./Zwitserland', §§ 538-540.

¹⁶⁴ EHRM (Grote Kamer) 9 april 2024, nr. 53600/20, 'Verein KlimaSeniorinnen Schweiz e.a./Zwitserland', §§ 544-554; RAAD VAN EUROPA, Guide on Article 8 of the European Convention of Human Rights, 31 augustus 2024, https://ks.echr.coe.int/documents/d/echr-ks/guide_art_8_eng, 52.

¹⁶⁵ EHRM (Grote Kamer) 9 april 2024, nr. 53600/20, 'Verein KlimaSeniorinnen Schweiz e.a./Zwitserland', § 543.

¹⁶⁶ EHRM (Grote Kamer) 9 april 2024, nr. 53600/20, 'Verein KlimaSeniorinnen Schweiz e.a./Zwitserland', §§ 548-549.

¹⁶⁷ EHRM (Grote Kamer) 9 april 2024, nr. 53600/20, 'Verein KlimaSeniorinnen Schweiz e.a./Zwitserland', § 543; RAAD VAN EUROPA, Guide on Article 46 on the European Convention of Human Rights, 28 februari 2025, https://ks.echr.coe.int/documents/d/echr-ks/guide_art_46_eng, 13.

¹⁶⁸ EHRM (Grote Kamer) 9 april 2024, nr. 53600/20, 'Verein KlimaSeniorinnen Schweiz e.a./Zwitserland', §§ 558-574.

legislative and administrative framework'.¹⁶⁹ Zo had het bijvoorbeeld geen concrete reductiedoelstellingen ontwikkeld, wat volgens het Hof een van de positieve verplichtingen is onder artikel 8 van het EVRM.

40. Dissenting opinion - Rechter EICKE bij het EHRM schreef een *dissenting opinion* bij het arrest waarin hij stelt dat het EHRM te ver is gegaan. Er wordt, volgens hem onterecht, een nieuw mensenrecht gelezen in het EVRM, namelijk '*the right for individuals to effective protection by the State authorities from serious adverse effects on their life, health, well-being and quality of life arising from the harmful effects and risks caused by climate change*', waaruit de positieve plicht volgt voor de Staten om '*undertake measures for the substantial and progressive reduction of their respective GHG emission levels, with a view to reaching net neutrality within, in principle, the next three decades*'.¹⁷⁰ Ook geldt er een verkleinde appreciatiemarge, die volgens EICKE net ruim zou moeten zijn omwille van de complexiteit van het thema.¹⁷¹

41. Uitvoering - De uitspraken van het EHRM zijn bindend.¹⁷² Zwitserland is aldus verplicht uitvoering te geven aan dit arrest. Dit gebeurt onder toezicht van het Comité van Ministers.¹⁷³ Hoewel de uitvoering van dit arrest in principe toekomt aan de Zwitserse uitvoerende macht (de *Bundesrat*), reageerde de wetgevende macht (de *Ständerat* en de *Nationalrat*) met een statement waarin het (1) stelt dat het EHRM te ver is gegaan met zijn '*living instrument*'-interpretatie en (2) de *Bundesrat* oproept om aan het Comité van Ministers mee te delen dat er geen verdere actie vereist is ter uitvoering van het arrest.¹⁷⁴ Dit statement is om verschillende redenen problematisch in het licht van de machtscheiding, die *in casu* een internationale dimensie heeft.¹⁷⁵

In oktober 2024 legde de Zwitserse *Bundesrat* een plan van aanpak neer bij het Comité van Ministers.¹⁷⁶ Hierin claimt men dat Zwitserland zijn huidige klimaatbeleid kan verderzetten en dat er geen verdere inspanningen vereist zijn om het arrest uit te voeren. Ook dit is problematisch binnen de scheiding der machten, want de Zwitserse overheid steunt in het actieplan op argumenten die door het Hof werden verworpen. Er lijkt dus onwil te zijn om het arrest uit te voeren en een einde te maken aan de mensenrechtenschending. Om deze reden hebben Greenpeace en Climate Litigation Network, gesteund door nog 31 NGO's, de KlimaSeniorinnen-vereniging en de *Institution suisse des droits humains* een verklaring neergelegd bij het Comité van Ministers, waarin ze aandringen dat

¹⁶⁹ EHRM (Grote Kamer) 9 april 2024, nr. 53600/20, 'Verein KlimaSeniorinnen Schweiz e.a./Zwitserland', § 573.

¹⁷⁰ EICKE T. 'Partly concurring partly dissenting opinion bij EHRM (Grote Kamer) 9 april 2024, nr. 53600/20', § 64.

¹⁷¹ EICKE T. 'Partly concurring partly dissenting opinion bij EHRM (Grote Kamer) 9 april 2024, nr. 53600/20', § 66-67.

¹⁷² Art. 46 EVRM.

¹⁷³ Art. 46(2) EVRM.

¹⁷⁴ HERI C., 'Implementing KlimaSeniorinnen: Evaluating the Initial Swiss Response', *Climate Law Blog* 18 juli 2024, <https://blogs.law.columbia.edu/climatechange/2024/07/18/quest-blog-implementing-klimasenioren-evaluating-the-initial-swiss-response/> (geraadpleegd op 19 februari 2025).

¹⁷⁵ Zie *infra*, nrs. 56-57; BLATTNER C., 'Separation of Powers and KlimaSeniorinnen', *Verfassungsblog* 30 april 2024, <https://verfassungsblog.de/separation-of-powers-and-klimasenioren/> (geraadpleegd op 19 februari 2025).

¹⁷⁶ ZWITSERSE AUTORITEITEN, Bilan d'action (04/10/2024) - Communication de la Suisse concernant l'affaire Verein KlimaSeniorinnen Schweiz et autres c. Suisse, 4 oktober 2024, [https://hudoc.exec.coe.int/#{%22execidentifier%22:\[%22DH-DD\(2024\)1123F%22\]}](https://hudoc.exec.coe.int/#{%22execidentifier%22:[%22DH-DD(2024)1123F%22]}).

Zwitserland de rechterlijke uitspraak respecteert en zijn klimaatbeleid hiertoe aanpast.¹⁷⁷ Hierop reageerde de *Bundesrat* dat hij bij zijn standpunt blijft en niet van plan is ruimere inspanningen op zich te nemen.¹⁷⁸ In maart 2025 reageerde het Comité van Ministers op het actieplan.¹⁷⁹ Sommige leemtes in de Zwitserse wetgeving werden inderdaad weggewerkt, maar over verscheidene andere aspecten vraagt het Comité van Ministers bijkomende informatie: de methodologie die werd gebruikt om de regelgeving omtrent CO₂-uitstoot op te stellen en bewijs dat deze in overeenstemming is met de criteria uiteengezet in het arrest, updates over klimaatadaptatiemaatregelen en welke procedurele waarborgen worden voorzien in de besluitvorming omtrent klimaatverandering.

De onwil om het klimaatbeleid scherp te stellen lijkt echter ook vanuit een andere hoek te komen: de bevolking. Met een ruime meerderheid verwierpen de Zwitserse kiezers het initiatief van de groenen voor een verantwoorde omgang met het milieu, namelijk een CO₂-reductie van 90% tegen 2035, een vermindering van 75% van het verlies van biodiversiteit en 50% minder uitstoot van stikstof.¹⁸⁰ Een radicale ommekeer van het klimaatbeleid komt er dus niet als het aan de Zwitsers zelf ligt. De vraag is echter of een minder verregaand voorstel, dat er toch voor zou zorgen dat aan de positieve verplichtingen uit artikel 8 van het EVRM wordt voldaan, het wel zou hebben gehaald.

¹⁷⁷ De zogenaamde 'Rule 9 submissions': OUR CHILDREN'S TRUST, OXFAM INTERNATIONAL AND CENTRE FOR CHILD LAW, UNIVERSITY OF PRETORIA, Communication from NGO's in the case of Verein KlimaSeniorinnen Schweiz and Others v. Switzerland, 25 februari 2025, [https://hudoc.exec.coe.int/#{%22execidentifier%22:\[%22DH-DD\(2025\)236E%22\]}](https://hudoc.exec.coe.int/#{%22execidentifier%22:[%22DH-DD(2025)236E%22]}); VEREIN KLIMASENIORINNEN, Communication from an NGO in the case of Verein KlimaSeniorinnen Schweiz and Others v. Switzerland, 17 januari 2025 en 10 februari 2025, [https://hudoc.exec.coe.int/#{%22execidentifier%22:\[%22DH-DD\(2025\)100E%22\]}](https://hudoc.exec.coe.int/#{%22execidentifier%22:[%22DH-DD(2025)100E%22]}) en [https://hudoc.exec.coe.int/#{%22execidentifier%22:\[%22DH-DD\(2025\)201E%22\]}](https://hudoc.exec.coe.int/#{%22execidentifier%22:[%22DH-DD(2025)201E%22]}); GREENPEACE INTERNATIONAL AND CLIMATE LITIGATION NETWORK, Communication from NGO's in the case of Verein KlimaSeniorinnen Schweiz and Others v. Switzerland, 17 januari 2025, [https://hudoc.exec.coe.int/#{%22execidentifier%22:\[%22DH-DD\(2025\)101E%22\]}](https://hudoc.exec.coe.int/#{%22execidentifier%22:[%22DH-DD(2025)101E%22]}).

¹⁷⁸ ZWITSERSE AUTORITEITEN, Réponse des autorités (30/01/2025) suite à des communications d'ONG (DH-DD(2025)100, DH-DD(2025)101 et DH-DD(2025)102) (17/01/2025) dans l'affaire Verein KlimaSeniorinnen Schweiz et autres c. Suisse, 31 januari 2025, [https://hudoc.exec.coe.int/#{%22execidentifier%22:\[%22DH-DD\(2025\)119F%22\]}](https://hudoc.exec.coe.int/#{%22execidentifier%22:[%22DH-DD(2025)119F%22]}).

¹⁷⁹ COMITÉ VAN MINISTERS VAN DE RAAD VAN EUROPA, H46-30 Verein KlimaSeniorinnen Schweiz and Others v. Switzerland, 4-6 maart 2025, [https://hudoc.exec.coe.int/#{%22execidentifier%22:\[%22CM/Del/Dec\(2025\)1521/H46-30E%22\]}](https://hudoc.exec.coe.int/#{%22execidentifier%22:[%22CM/Del/Dec(2025)1521/H46-30E%22]}) (geraadpleegd op 11 april 2025).

¹⁸⁰ VAN DER GEEST M., 'Zwitserland stemt in referendum over radicaal groenere koers, binnen 10 jaar 90% minder CO₂-uitstoot', *De Morgen* 9 februari 2025, <https://www.demorgen.be/snelnieuws/switserland-stemt-in-referendum-over-radicaal-groenere-koers-binnen-tien-jaar-90-minder-co2-uitstoot~b1a8b875/> (geraadpleegd op 19 februari 2025); X, 'Zwitsers verwerpen met ruime meerderheid voorstel over grote koerswijziging klimaat- en milieubeleid', *De Volkskrant* 9 februari 2025, <https://www.volkskrant.nl/buitenland/switsers-verwerpen-met-ruime-meerderheid-voorstel-over-grote-koerswijziging-klimaat-en-milieubeleid~bfa0900c/> (geraadpleegd op 19 februari 2025).

HOOFDSTUK V. BESLUIT

42. Besluit Deel I - Dit deel beantwoordt subonderzoeksvraag 1: *hoe ziet de klimaatrechtspraak in Nederland en België en in het kader van het EHRM eruit?* De milieurechtspraak van het EHRM ligt aan de grondslag van de Europese klimaatrechtspraak. Aan de hand van een progressieve interpretatie van de artikelen 2 en 8 van het EVRM, leidde het EHRM enkele positieve verplichtingen af ten aanzien van de Verdragsstaten met betrekking tot milieubescherming (*supra*, nrs. 11 en 14). Artikel 8 van het EVRM vereist dat Staten hun burgers beschermen tegen milieuverontreiniging die tot gevolg heeft dat het effectieve genot van het recht op eerbiediging van het privé- en gezinsleven en van de woning verloren gaat. Dit vereist dat er voldaan is aan de drempelvereiste en causaliteitsvereiste (*supra*, nr. 13). Artikel 2 van het EVRM verplicht Verdragsstaten bescherming te bieden tegen serieuze, reële en onmiddellijke gevaren voor het leven, voor zover zij op de hoogte zijn of hadden moeten zijn van het bestaan van dat gevaar (*supra*, nr. 14).

De Nederlandse *Urgenda*-rechters hebben uit deze positieve verplichtingen eveneens de verplichting afgeleid voor de Staat om burgers te beschermen tegen de gevaarlijke klimaatopwarming (*supra*, nrs. 22 en 25). Hieruit volgt dat de Staat verplicht is haar uitstoot van broeikasgassen te verminderen. De Hoge Raad vertaalde dit naar een reductiebevel van 25% ten opzichte van 1990 tegen 2020 (*supra*, nrs. 25-26).

De Belgische rechters volgden dit voorbeeld. Op vordering van Klimaatzaak werden de federale, Vlaamse en Brusselse overheid veroordeeld wegens hun tekortschietend klimaatbeleid en kregen zij een reductiebevel van 55% tegen 2030 opgelegd (*supra*, nr. 36).

Ook het EHRM besloot in 2023 dat klimaatverandering en mensenrechten onlosmakelijk verbonden zijn. Artikel 8 van het EVRM verplicht de Verdragsstaten burgers te beschermen tegen de gevaarlijke klimaatopwarming. In hetzelfde arrest veroordeelde het Zwitserland voor zijn gebrekkig klimaatbeleid (*supra*, nr. 39).

Uit deze analyse komen reeds enkele pijnpunten naar voren. Zo probeerden de Nederlandse en Belgische overheden zich te verweren met het argument van de scheiding der machten, namelijk dat de rechter zich op het domein van de wetgevende en uitvoerende macht begeeft (*supra*, nrs. 20, 23, 26 en 36). De overheden gingen dan ook in beroep en trachtten de uitspraken (tevergeefs) te laten hervormen.

Ook de tenuitvoerlegging van de uitspraken verloopt moeizaam (*supra*, nrs. 28, 37 en 41). Nederland haalde de reductiedoelstelling in 2020 nipt, maar liet nadien de uitstoot opnieuw stijgen. België schenkt in het regeerakkoord slechts beperkte aandacht aan het klimaat. Zwitserland ten slotte weigert bijkomende inspanningen te leveren om het *KlimaSeniorinnen*-arrest uit te voeren. Kortom, klimaatrechtspraak legt een spanningsveld bloot tussen de verschillende staatsmachten.

DEEL II. SCHEIDING DER MACHTEN ALS KRITIEK OP KLIMAATRECHTSPRAAK

43. Inleiding Deel II - Het beginsel van de scheiding der machten wordt vaak gebruikt als kritiek op rechterlijke uitspraken in klimaatzaken.¹⁸¹ Volgens sommigen gaat de rechter te ver en begeeft hij zich op het terrein van de wetgevende of uitvoerende macht. Klimaatbeleid hoort volgens hen immers onderwerp te zijn van politiek debat. De rechter mist aldus de democratische legitimiteit om hierover uitspraken te doen.

Dit deel onderzoekt of deze kritiek terecht is. Gaat de rechter écht zijn boekje te buiten? Om deze vraag te kunnen beantwoorden, bespreekt Hoofdstuk I uitgebreid het beginsel van de scheiding der machten, zoals het in België bestaat en in verhouding met het EHRM. Hoofdstuk II gaat verder in op de kritiek op klimaatrechtspraak: hoe ziet deze kritiek eruit en waarom vormt de scheiding der machten een argument tegen klimaatrechtspraak? Ten slotte wordt in Hoofdstuk III getoetst of deze kritiek terecht is, aan de hand van de eisen die de scheiding der machten stelt aan de rechter. Als tegengewicht wordt er getoetst aan het recht op een effectief rechtsmiddel, vervat in artikel 13 van het EVRM en artikel 9, lid 4 van het Verdrag betreffende toegang tot informatie, inspraak bij besluitvorming en toegang tot de rechter inzake milieuaangelegenheden (hierna: Verdrag van Aarhus).

HOOFDSTUK I. HET BEGINSEL VAN DE SCHEIDING DER MACHTEN

44. Montesquieu - In zijn werk *De l'Esprit des Lois* legde de Franse filosoof MONTESQUIEU de grondslag van wat wij vandaag kennen als de scheiding der machten: '*Tout serait perdu, si le même corps des principaux, ou des nobles, ou du peuple, exerçaient ces trois pouvoirs: celui de faire des lois, celui d'exécuter les résolutions publiques, et celui de juger les crimes ou les différends des particuliers*'¹⁸². Het splitsen van de macht vermijdt dat de macht geconcentreerd wordt bij één orgaan. Dit strekt ertoe de burger te beschermen tegen machtsmisbruik en willekeur.¹⁸³

MONTESQUIEU heeft het over een opsplitsing in drie staatsmachten, met elk een andere hoofdfunctie: de wetgevende, uitvoerende en rechterlijke macht.¹⁸⁴ De wetgevende macht maakt de wetten en oefent controle uit op de uitvoerende macht, die zorgt voor de tenuitvoerlegging van de wetten.¹⁸⁵ De rol van de rechterlijke macht wordt beperkt opgevat: de rechter is '*la bouche de la loi*'.¹⁸⁶ De rechterlijke taak is aldus beperkt tot het spreken van recht, volgens de letter van de wet.¹⁸⁷

¹⁸¹ Zie *infra*, Deel II, Hoofdstuk II.

¹⁸² MONTESQUIEU, *De l'esprit des lois*, Garnier-Flammarion, 1979, 295.

¹⁸³ ALLEN A., 'De trias politica in grondwettelijk perspectief' in ALLEN A. en WINTGENS L.J. (eds.), *De Trias Politica ruimer bekeken*, Larcier, 2000, (25) 28; ALLEN A., 'Scheiding' of 'samenwerking' der machten?', *Jura Falc.* 1992-93, (13) 14.

¹⁸⁴ MONTESQUIEU, *De l'esprit des lois*, Garnier-Flammarion, 1979, 294.

¹⁸⁵ MONTESQUIEU, *De l'esprit des lois*, Garnier-Flammarion, 1979, 294.

¹⁸⁶ MONTESQUIEU, *De l'esprit des lois*, Garnier-Flammarion, 1979, 298.

¹⁸⁷ VANDE LANOTTE J., GOEDERTIER G., HAECK Y., GOOSSENS J. en DE PELSMAEKER T., *Belgisch Publiekrecht*, Die Keure, 2015, 178.

Daarnaast pleitte hij voor samenwerking en wederzijdse controle tussen de machten: een evenwicht tussen de machten.¹⁸⁸ Een systeem van *checks and balances* zorgt ervoor dat de verschillende staatsmachten elkaar kunnen controleren en desnoods afremmen, wat volgens MONTESQUIEU de manier is om machtsmisbruik door de overheid tegen te gaan.¹⁸⁹

Afdeling I. De Belgische grondwet en de scheiding der machten

45. Een algemeen rechtsbeginsel - Hoewel het niet expliciet in de Grondwet wordt vermeld, toch is het beginsel van de scheiding der machten een richtinggevend beginsel in het Belgisch constitutioneel bestel.¹⁹⁰ Het wordt zelfs beschouwd als een algemeen rechtsbeginsel.¹⁹¹

46. Relatieve scheiding der machten - De grondwetgever heeft de bevoegdheden van elke staatsmacht vastgesteld en elementen van wederzijdse controle ingebouwd.¹⁹² De bevoegdheidsverdeling ziet eruit als volgt¹⁹³: de wetgevende macht wordt uitgeoefend door de Koning, de Kamer van Volksvertegenwoordigers en de Senaat¹⁹⁴, de uitvoerende macht berust bij de Koning¹⁹⁵ en de rechterlijke macht wordt uitgeoefend door de hoven en rechtbanken¹⁹⁶. De scheiding der machten houdt in dat elk van deze drie machten *hoofdzakelijk* de met haar hoofdfunctie verbonden taken en activiteiten uitoefent.¹⁹⁷ Er is dus sprake van een relatieve machtenscheiding, met interferenties tussen de verschillende machten.¹⁹⁸ Neem bijvoorbeeld de grondwettelijke positie

¹⁸⁸ MONTESQUIEU, *De l'esprit des lois*, Garnier-Flammarion, 1979, 293; THEUNIS J., *De exceptie van onwettigheid*, Die Keure, 2011, 5-7 en 9; VANDE LANOTTE J., GOEDERTIER G., HAECK Y., GOOSSENS J. en DE PELSMAEKER T., *Belgisch Publiekrecht*, Die Keure, 2015, 178; SOTTIAUX S., *Grondwettelijk recht*, Intersentia, 2021, 9; FOQUE R., 'Evenwicht van de machten en rechtsstatelijke vernieuwing' in ALEN A. en WINTGENS L.J. (eds.), *De Trias Politica ruimer bekeken*, Larcier, 2000, (1) 4; ALEN A., 'De trias politica in grondwettelijk perspectief' in ALEN A. en WINTGENS L.J. (eds.), *De Trias Politica ruimer bekeken*, Larcier, 2000, (25) 27-28; ALEN A., 'De scheiding der machten - enkele inleidende kanttekeningen' in ALEN A. en SOTTIAUX S. (eds.), *Leuvense Staatsrechtelijke Standpunten 2*, Die Keure, 2010, (1) 2; ALEN A., 'Scheiding' of 'samenwerking' der machten?', *Jura Falc.* 1992-93, (13) 14.

¹⁸⁹ MONTESQUIEU, *De l'esprit des lois*, Garnier-Flammarion, 1979, 293.

¹⁹⁰ VANDE LANOTTE J., GOEDERTIER G., HAECK Y., GOOSSENS J. en DE PELSMAEKER T., *Belgisch Publiekrecht*, Die Keure, 2015, 178-179; VELAERS J., *De Grondwet. Een artikelsgewijze commentaar. Deel II*, Die Keure, 2019, 10; ALEN A., 'Scheiding' of 'samenwerking' der machten?', *Jura Falc.* 1992-93, (13) 14; ALEN A., 'De trias politica in grondwettelijk perspectief' in ALEN A. en WINTGENS L.J. (eds.), *De Trias Politica ruimer bekeken*, Larcier, 2000, (25) 26-27; ALEN A., 'De scheiding der machten - enkele inleidende kanttekeningen' in ALEN A. en SOTTIAUX S. (eds.), *Leuvense Staatsrechtelijke Standpunten 2*, Die Keure, 2010, (1) 3-4.

¹⁹¹ Zie bijvoorbeeld: GwH 15 oktober 2015, nr. 138/2015, B.26; GwH 31 mei 2018, nr. 62/2018, B.42.2; Cass. 26 juni 1980, *Arr.Cass.* 1979-80, 1365; Cass. 10 juni 1996, *Arr.Cass.* 1996, 574; Cass. 21 maart 1985, *Arr.Cass.* 1984-85, 1008; ALEN A. en MUYLLE K., *Handboek van het Belgisch Staatsrecht*, Kluwer, 2011, 27; VELAERS J., *De Grondwet. Een artikelsgewijze commentaar. Deel II*, Die Keure, 2019, 10; WIRTGEN A., 'Civiele acties tegen de staat', *TPR* 2022, (134) 137.

¹⁹² ALEN A. en MUYLLE K., *Handboek van het Belgisch Staatsrecht*, Kluwer, 2011, 25; VANDE LANOTTE J., GOEDERTIER G., HAECK Y., GOOSSENS J. en DE PELSMAEKER T., *Belgisch Publiekrecht*, Die Keure, 2015, 179; VELAERS J., *De Grondwet. Een artikelsgewijze commentaar. Deel II*, Die Keure, 2019, 10.

¹⁹³ Het gaat hier om de verticale bevoegdheidsverdeling. In deze afdeling wordt abstractie gemaakt van de horizontale bevoegdheidsverdeling, i.e. de bevoegdheidsverdeling tussen het federale niveau en het niveau van de Gemeenschappen en Gewesten.

¹⁹⁴ Art. 36 Gw. Op basis van artikel 76 Gw. wordt in bepaalde gevallen de wetgevende macht uitgeoefend door de Koning en de Kamer van Volksvertegenwoordigers alleen.

¹⁹⁵ Art. 37 Gw.

¹⁹⁶ Art. 40 Gw.

¹⁹⁷ ALEN A. en MUYLLE K., *Handboek van het Belgisch Staatsrecht*, Kluwer, 2011, 26; THEUNIS J., *De exceptie van onwettigheid*, Die Keure, 2011, 7.

¹⁹⁸ ALEN A. en MUYLLE K., *Handboek van het Belgisch Staatsrecht*, Kluwer, 2011, 26; ALEN A., 'De trias politica in grondwettelijk perspectief' in ALEN A. en WINTGENS L.J. (eds.), *De Trias Politica ruimer bekeken*, Larcier, 2000, (25) 27-28; ALEN A., 'De scheiding der machten - enkele inleidende kanttekeningen' in ALEN A. en

van de Koning, die aan het hoofd staat van de uitvoerende macht, maar ook deel uitmaakt van de wetgevende macht én in wiens naam de rechterlijke uitspraken ten uitvoer worden gelegd. Dit toont aan dat de machten niet los staan van elkaar en onderling met elkaar verweven zijn.

Ook zijn er controlemechanismen tussen de machten. Zo is de regering (uitvoerende macht) politiek verantwoordelijk ten aanzien van het parlement (wetgevende macht), dat de regering tot aftreden kan dwingen.¹⁹⁹ De Koning kan op zijn beurt het parlement ontbinden.²⁰⁰ De rechterlijke macht krijgt in artikel 159 van de Grondwet een controlebevoegdheid over de uitvoerende macht, die inhoudt dat zij de wettigheid van overheidsbesluiten mogen nagaan.²⁰¹ De Belgische Grondwet vat de verhouding tussen de verschillende staatsmachten op als een systeem van samenwerking en wederzijdse controle²⁰², een zogenaamd evenwicht tussen de machten.²⁰³

Omwille van verschillende samenwerkings- en controlemechanismen tussen de machten, is er eerder sprake van een 'samenwerking' tussen de machten.²⁰⁴ Een systeem van totaal van elkaar geïsoleerde machten is onmogelijk en bovendien onwenselijk.²⁰⁵ Het EHRM stelt in dat opzicht zelfs: '*a certain interaction between the three branches of government is not only inevitable, but also necessary, to the extent that the respective powers do not unduly encroach upon one another's functions and competences*'.²⁰⁶ Een wederzijdse controle is aldus een essentieel onderdeel van de scheiding der machten.

47. Dubbele betekenis - De betekenis van het beginsel van de scheiding der machten is tweeledig. Ten eerste houdt het beginsel in dat elke macht het recht en zelfs de *plicht* heeft de aan haar toebedeelde bevoegdheden uit te oefenen.²⁰⁷ Zo bestaan er arresten die zeggen dat de staatsmachten de uitoefening van hun bevoegdheden niet mogen delegeren aan andere instellingen.²⁰⁸ Daarnaast leidt VELAERS deze eerste betekenis af uit het bestaan van rechtspraak

SOTTIAUX S. (eds.), *Leuvense Staatsrechtelijke Standpunten 2*, Die Keure, 2010, (1) 4; ALEN A., 'Scheiding' of 'samenwerking' der machten?', *Jura Falc.* 1992-93, (13) 14; WIRTGEN A., 'Civiele acties tegen de staat', *TPR* 2022, (134) 138.

¹⁹⁹ Art. 96, tweede lid en 101 Gw.

²⁰⁰ Art. 46 Gw.

²⁰¹ THEUNIS J., *De exceptie van onwettigheid*, Die Keure, 2011, 7; VANDE LANOTTE J., GOEDERTIER G., HAECK Y., GOOSSENS J. en DE PELSMAEKER T., *Belgisch Publiekrecht*, Die Keure, 2015, 183; WIRTGEN A., 'Civiele acties tegen de staat', *TPR* 2022, (134) 13-139.

²⁰² THEUNIS J., *De exceptie van onwettigheid*, Die Keure, 2011, 6; ALEN A., 'De trias politica in grondwettelijk perspectief' in ALEN A. en WINTGENS L.J. (eds.), *De Trias Politica ruimer bekeken*, Larcier, 2000, (25) 28; ALEN A., 'De scheiding der machten – enkele inleidende kanttekeningen' in ALEN A. en SOTTIAUX S. (eds.), *Leuvense Staatsrechtelijke Standpunten 2*, Die Keure, 2010, (1) 4; WIRTGEN A., 'Civiele acties tegen de staat', *TPR* 2022, (134) 139.

²⁰³ Zie bijvoorbeeld de bewoordingen in Cass. (1^e k.) 28 september 2006, AR C.02.0570.F, 'Ferrara Jung', *Arr.Cass.* 2006, (1848) 1859.

²⁰⁴ ALEN A., 'De trias politica in grondwettelijk perspectief' in ALEN A. en WINTGENS L.J. (eds.), *De Trias Politica ruimer bekeken*, Larcier, 2000, (25) 28; ALEN A., 'De scheiding der machten – enkele inleidende kanttekeningen' in ALEN A. en SOTTIAUX S. (eds.), *Leuvense Staatsrechtelijke Standpunten 2*, Die Keure, 2010, (1) 4; ALEN A., 'Scheiding' of 'samenwerking' der machten?', *Jura Falc.* 1992-93, (13) 14.

²⁰⁵ ALEN A., 'De trias politica in grondwettelijk perspectief' in ALEN A. en WINTGENS L.J. (eds.), *De Trias Politica ruimer bekeken*, Larcier, 2000, (25) 48; ALEN A., 'De scheiding der machten – enkele inleidende kanttekeningen' in ALEN A. en SOTTIAUX S. (eds.), *Leuvense Staatsrechtelijke Standpunten 2*, Die Keure, 2010, (1) 11-12.

²⁰⁶ EHRM (Grote Kamer) 1 december 2020, nr. 26374/18, 'Guðmundur Andri Ástráðsson/IJsland', § 215. Zie ook GwH 30 januari 2025, nr. 9/2025, B.44.

²⁰⁷ VELAERS J. *De Grondwet. Een artikelsgewijze commentaar. Deel II*, Die Keure, 2019, 10-11; WIRTGEN A., 'Civiele acties tegen de staat', *TPR* 2022, (134) 140.

²⁰⁸ Cass. 6 februari 1891, *Pas.* 1891, I, 54.

die het niet strijdig acht met de scheiding der machten dat de rechterlijke macht zijn rechtsprekende functie ook uitoefent ten aanzien van de overheid en deze, op grond van artikel 1382 van het oud Burgerlijk Wetboek, veroordeelt wegens onrechtmatige wetgeving²⁰⁹ of onrechtmatig bestuur^{210, 211}. De tweede betekenis houdt in dat elke staatsmacht zich ervan moet onthouden de bevoegdheden van een andere macht naar zich toe te trekken of uitoefening van die bevoegdheden onmogelijk of overdreven moeilijk te maken.²¹² Zo velde het Hof van Cassatie arresten waarin het stelt dat de rechterlijke macht bij de uitoefening van het wettigheidsstoezicht de beleidsvrijheid van het bestuur dient te eerbiedigen, zich niet in zijn plaats mag stellen en zich ervan moet onthouden de opportuniteit van een bestuurshandeling te beoordelen.²¹³

A. Rechterlijke controle op de andere staatsmachten – overheidsaansprakelijkheid

48. Plicht tot uitoefening van bevoegdheid - Zoals blijkt uit hetgeen hierboven is beschreven, is elke staatsmacht ertoe gehouden zijn bevoegdheden uit te oefenen. Voor de rechterlijke macht betekent dit dat zij de rechtsprekende functie ook moet uitoefenen ten aanzien van de wetgevende en uitvoerende macht. Het beginsel van de rechtsstaat bindt immers de drie staatsmachten, wat betekent dat zij allen het recht moeten naleven.²¹⁴ Dit impliceert een rechterlijk toezicht op het handelen van de overheid, teneinde te waarborgen dat ook zij het recht naleeft.²¹⁵ De burger moet de binding van het bestuur aan het recht voor de rechter kunnen afdwingen.²¹⁶

49. Toetsing aan hogere rechtsnormen - De rechter kan aldus toezicht uitoefenen op de legaliteit van het bestuurs- en wetgevend handelen en kan de overheid zelfs aansprakelijk stellen voor een onrechtmatigheid in de wetgeving of in het bestuur.²¹⁷ Zo kan een rechter overheidsbesluiten toetsen aan hogere rechtsregels en ze buiten toepassing laten bij strijdigheid. Dit vloeit voort uit artikel 159 van de Grondwet, de *exceptie van onwettigheid*.²¹⁸ Ook kan een rechter een wetskrachtige norm toetsen aan internationale normen met directe werking, op basis van de

²⁰⁹ Cass. (voltallige kamer) 1 juni 2006, AR C.05.0494.N, Arr.Cass. 2006, 1267, concl. DE SWAEF M.; Cass. (1^e k.) 28 september 2006, AR C.02.0570.F, 'Ferrara Jung', Arr.Cass. 2006, 1848.

²¹⁰ Cass. 5 november 1920, 'Flandria', Pas. 1920, I, 193, concl. LECLERCQ P.

²¹¹ VELAERS J. *De Grondwet. Een artikelsgewijze commentaar. Deel II*, Die Keure, 2019, 10-11; WIRTGEN A., 'Civiele acties tegen de staat', *TPR* 2022, (134) 140.

²¹² VELAERS J. *De Grondwet. Een artikelsgewijze commentaar. Deel II*, Die Keure, 2019, 11; WIRTGEN A., 'Civiele acties tegen de staat', *TPR* 2022, (134) 140.

²¹³ VELAERS J. *De Grondwet. Een artikelsgewijze commentaar. Deel II*, Die Keure, 2019, 11; WIRTGEN A., 'Civiele acties tegen de staat', *TPR* 2022, (134) 140.

²¹⁴ Dit vloeit voort uit het beginsel van de rechtsstaat. THEUNIS J., *De exceptie van onwettigheid*, Die Keure, 2011, 10-13; VANDE LANOTTE J., GOEDERTIER G., HAECK Y., GOOSSENS J. en DE PELSMAEKER T., *Belgisch Publiekrecht*, Die Keure, 2015, 66.

²¹⁵ THEUNIS J., *De exceptie van onwettigheid*, Die Keure, 2011, 15; SOTTIAUX S., *Grondwettelijk recht*, Intersentia, 2021, 28; WIRTGEN A., 'Civiele acties tegen de staat', *TPR* 2022, (134) 140.

²¹⁶ RvS 27 juni 2000, nr. 88.281, 3.2; THEUNIS J., *De exceptie van onwettigheid*, Die Keure, 2011, 15; WIRTGEN A., 'Civiele acties tegen de staat', *TPR* 2022, (134) 140.

²¹⁷ VELAERS J. *De Grondwet. Een artikelsgewijze commentaar. Deel II*, Die Keure, 2019, 107; WIRTGEN A., 'Civiele acties tegen de staat', *TPR* 2022, (134) 141.

²¹⁸ VANDE LANOTTE J., GOEDERTIER G., HAECK Y., GOOSSENS J. en DE PELSMAEKER T., *Belgisch Publiekrecht*, Die Keure, 2015, 1052-1053 en 1402-1403; VELAERS J. *De Grondwet. Een artikelsgewijze commentaar. Deel II*, Die Keure, 2019, 255-271; WIRTGEN A., 'Civiele acties tegen de staat', *TPR* 2022, (134) 141-147. Zie voor meer over de exceptie van onwettigheid: THEUNIS J., *De exceptie van onwettigheid*, Die Keure, 2011.

exceptie van internationale onrechtmatigheid die voortvloeit uit de Smeerkaasdoctrine²¹⁹.²²⁰ Omwille van de hoofdonderzoeksvraag van deze masterthesis, die zich voornamelijk richt op het leerstuk van de overheidsaansprakelijkheid, zullen de leerstukken van de exceptie van onwettigheid en van de internationale onrechtmatigheid hier niet verder besproken worden. De geïnteresseerde lezer verwijst ik door naar de werken vermeld in de voetnoten.

50. Overheidsaansprakelijkheid - Daarnaast kan de rechter de wetgever of het bestuur aansprakelijk stellen voor een onrechtmatigheid en zelfs bevelen de veroorzaakte schade te herstellen.²²¹ Het Hof van Cassatie stelde dit voor het eerst vast ten aanzien van de uitvoerende macht in het *Flandria*-arrest²²² van 1920. In dit arrest neemt het Hof van Cassatie aan dat elk burgerlijk recht aanspraak maakt op rechtsbescherming, ongeacht of het door een particulier of door een administratieve overheid wordt geschonden, en dat de gewone rechter exclusief bevoegd is om een schadevergoeding toe te kennen voor een schending van een burgerlijk recht door de administratieve overheid.²²³ Dit vloeit voort uit de bevoegdheid van de hoven en rechtbanken om kennis te nemen van burgerlijke geschillen.²²⁴ Zoals hierboven uiteengezet, verplicht de scheiding der machten de rechterlijke macht de aan haar toegekende bevoegdheden uit te oefenen. Dit ongeacht de hoedanigheid van de partijen of de aard van de handeling. In latere arresten²²⁵ heeft het Hof van Cassatie de leer van de overheidsaansprakelijkheid verder ontwikkeld en verfijnd. De aansprakelijkheid van het bestuur komt in het gedrang als deze een fout begaat. Een fout kan bestaan uit een miskennis van de algemene zorgvuldigheidsnorm, die het bestuur verplicht zich te gedragen als een normaal zorgvuldig en voorzichtig bestuur dat in dezelfde omstandigheden verkeert, of uit de schending van een norm van nationaal recht of internationaal recht met directe werking, die het bestuur verplicht iets niet te doen of iets op een bepaalde manier te doen.²²⁶ Zowel het doen als het nalaten van het bestuur kan een fout uitmaken. In het *Anca*-arrest²²⁷ van 1991 bevestigt het Hof van Cassatie dat overheidsaansprakelijkheid ook kan worden uitgesproken voor

²¹⁹ Cass. (1^e k.) 27 mei 1971, 'Franco-Suisse Le Ski', *Arr.Cass.* 1971, 959.

²²⁰ THEUNIS J., *De exceptie van onwettigheid*, Die Keure, 2011, 252-256; VELAERS J. *De Grondwet. Een artikelsgewijze commentaar. Deel II*, Die Keure, 2019, 271; WIRTGEN A., 'Civiele acties tegen de staat', *TPR* 2022, (134) 147-149.

²²¹ ALÉN A. en MUYLLE K., *Handboek van het Belgisch Staatsrecht*, Kluwer, 2011, 710-713; VANDE LANOTTE J., GOEDERTIER G., HAECK Y., GOOSSENS J. en DE PELSMAEKER T., *Belgisch Publiekrecht*, Die Keure, 2015, 1403-1418; VELAERS J. *De Grondwet. Een artikelsgewijze commentaar. Deel II*, Die Keure, 2019, 107-109; LEJEUNE Y., *Droit constitutionnel belge. Fondements et institutions*, Larcier, 2021, 298-300; WIRTGEN A., 'Civiele acties tegen de staat', *TPR* 2022, (134) 153-167; DILISSEN L., *Aansprakelijkheid voor klimaatopwarming: een goede remedie?*, die Keure, 2024, 20-21.

²²² Cass. 5 november 1920, 'Flandria', *Pas.* 1920, I, 193, concl. LECLERCQ P.

²²³ ALÉN A. en MUYLLE K., *Handboek van het Belgisch Staatsrecht*, Kluwer, 2011, 710-713; VELAERS J. *De Grondwet. Een artikelsgewijze commentaar. Deel II*, Die Keure, 2019, 107-109; WIRTGEN A., 'Civiele acties tegen de staat', *TPR* 2022, (134) 153-156.

²²⁴ Cass. 5 november 1920, 'Flandria', *Pas.* 1920, I, 193, concl. LECLERCQ P.

²²⁵ Bijvoorbeeld: Cass. 7 maart 1963, 'Wegverkeersteken-arrest', *Pas.* 1963, I, 744, concl. W.J. GANSHOF VAN DER MEERSCH; Cass. 26 april 1963, 'Koepokken-arrest', *RW* 1963-64, 287; Cass. 16 december 1965 'Cuvelierarrest', *Pas.* 1966, I, 513, concl. W.J. GANSHOF VAN DER MEERSCH; Cass. 23 april 1971, *RW* 1970-71, 1794-1831, concl. F. DUMON; Cass. 13 mei 1982, *JT* 1982, 772, concl. J. VELU; Cass. 27 maart 2003, *RW* 2006-07, 55.

²²⁶ Cass. (1e k.) 19 maart 2010, AR C.05.0197.F, *Arr.Cass.* 2010/3, 826; ALÉN A. en MUYLLE K., *Handboek van het Belgisch Staatsrecht*, Kluwer, 2011, 710-713; VELAERS J. *De Grondwet. Een artikelsgewijze commentaar. Deel II*, Die Keure, 2019, 107-109; WIRTGEN A., 'Civiele acties tegen de staat', *TPR* 2022, (134) 153-156.

²²⁷ Cass. 19 december 1991, AR 8970, *Arr.Cass.* 1991-92, 364.

fouten begaan door magistraten.²²⁸ Enkele jaren later, in 2006, wordt hetzelfde bevestigd ten aanzien van fouten van de wetgever in het *Sekten*-arrest²²⁹ en het arrest *Ferrara Jung*^{230, 231}. Bij de beoordeling van het foutieve karakter van de schadelijke handeling van de wetgevende macht mengt de rechter zich niet in de wetgevende functie, maar vervult hij de opdracht van de rechterlijke macht die erin bestaat burgerlijke belangen te beschermen.²³² Ten aanzien van de wetgever geldt hetzelfde foutbegrip als ten aanzien van de uitvoerende macht.²³³

Aldus staat de scheiding der machten er niet aan in de weg dat de rechterlijke macht controle uitoefent op de wetgevende en uitvoerende macht. Dit vloeit immers voort uit de grondwettelijke taakverdeling tussen de machten en het beginsel van de rechtsstaat. Nochtans is deze rechterlijke controle op het overheidshandelen niet onbegrensd. De scheiding der machten stelt enkele limieten vast: zo mag de rechter niet toetsen aan de opportuniteit van een overheidshandeling en mag hij niet regelgevend optreden.²³⁴

B. Limieten aan de rechterlijke controle

51. Geen beoordeling van de opportuniteit - De rechterlijke controle op het handelen van de wetgever en het bestuur dient zich te beperken tot een beoordeling van de wettigheid.²³⁵ Het komt de rechter niet toe de opportuniteit te beoordelen. Hij moet immers de beleidsvrijheid van de overheid respecteren en mag zichzelf niet in de plaats van de overheid stellen. Het maken van beleidskeuzes komt toe aan de organen van de wetgevende en uitvoerende macht, die over democratische legitimiteit beschikken. Het wettigheidstoezicht komt erop neer dat de rechter een overheidshandeling mag toetsen aan de wet. Hieronder wordt verstaan: rechtsnormen die de overheid verplichten iets wel of niet of op een bepaalde manier te doen of de algemene zorgvuldigheidsnorm.²³⁶

52. Niet regelgevend optreden - Daarnaast mag de rechter niet regelgevend optreden.²³⁷ Artikel 6 van het Gerechtelijk Wetboek verwoordt dit: rechters mogen geen uitspraak doen bij wege van algemene en als regel geldende beschikking. Rechters hebben niet de macht om algemeen

²²⁸ VANDE LANOTTE J., GOEDERTIER G., HAECK Y., GOOSSENS J. en DE PELSMAEKER T., *Belgisch Publiekrecht*, Die Keure, 2015, 1410-1412; LEJEUNE Y., *Droit constitutionnel belge. Fondements et institutions*, Larcier, 2021, 300-302.

²²⁹ Cass. (voltallige kamer) 1 juni 2006, AR C.05.0494.N, *Arr.Cass.* 2006, 1267, concl. DE SWAEF.

²³⁰ Cass. (1^e k.) 28 september 2006, AR C.02.0570.F, 'Ferrara Jung', *Arr.Cass.* 2006, 1848.

²³¹ VANDE LANOTTE J., GOEDERTIER G., HAECK Y., GOOSSENS J. en DE PELSMAEKER T., *Belgisch Publiekrecht*, Die Keure, 2015, 1412-1418; LEJEUNE Y., *Droit constitutionnel belge. Fondements et institutions*, Larcier, 2021, 308-315 en 318-326; WIRTGEN A., 'Civiele acties tegen de staat', *TPR* 2022, (134) 156-167.

²³² Cass. (1^e k.) 28 september 2006, AR C.02.0570.F, 'Ferrara Jung', *Arr.Cass.* 2006, 1848.

²³³ Met het arrest van 15 december 2022 bevestigt het Hof van Cassatie dat het doen en laten van de wetgever getoetst kan worden aan de algemene zorgvuldigheidsnorm, waardoor het foutbegrip ten aanzien van de wetgevende en uitvoerende macht volledig wordt gelijkgetrokken; Cass. (1^e k.) 15 december 2022, AR C.21.0003.F, *APT* 2024/1, 178, concl. WERQUIN T.; WIRTGEN A., 'Civiele acties tegen de staat', *TPR* 2022, (134) 156-167; VAN HOE A., 'Ligt de weg open voor de rechter-wetgever?', *Corporate Finance Lab* 15 januari 2023, <https://corporatefinancelab.org/2023/01/15/liqt-de-weg-open-voor-de-rechter-wetgever/> (geraadpleegd op 22 maart 2025).

²³⁴ WIRTGEN A., 'Civiele acties tegen de staat', *TPR* 2022, (134) 168-169.

²³⁵ VELAERS J. *De Grondwet. Een artikelsgewijze commentaar. Deel II*, Die Keure, 2019, 107-109; WIRTGEN A., 'Civiele acties tegen de staat', *TPR* 2022, (134) 168-173; DILISSEN L., *Aansprakelijkheid voor klimaatopwarming: een goede remedie?*, die Keure, 2024, 22-24 en 25-26.

²³⁶ WIRTGEN A., 'Civiele acties tegen de staat', *TPR* 2022, (134) 169.

²³⁷ DILISSEN L., *Aansprakelijkheid voor klimaatopwarming: een goede remedie?*, die Keure, 2024, 26-27.

geldende regels te creëren. Alleen de wetgever kan wetten op bindende wijze interpreteren en de inhoud van regelgeving bepalen. Binnen de scheiding der machten is er geen plaats voor rechterlijk meeregeren.

53. Het indirect wetgevingsbevel - Hieruit volgt dat de rechter slechts in beperkte mate bevelen kan geven aan de overheid. Het leerstuk van de overheidsaansprakelijkheid bevestigt dat de rechter een bevel kan geven aan de wetgever of het bestuur om de foutieve schending van een subjectief recht te voorkomen, beëindigen of herstellen. Wanneer de rechter de overheid veroordeelt tot herstel in natura, dient hij de discretionaire bevoegdheid van de overheid te respecteren en mag hij zich niet in de plaats stellen van de overheid.²³⁸ Indien er meerdere mogelijkheden zijn om herstel in natura te verlenen, moet de overheid zelf kunnen beslissen welke oplossing wordt aangewend.²³⁹ Het komt niet aan de rechter toe de opportuniteit van de mogelijke oplossingen te beoordelen, want dan zou hij inbreuk maken op de discretionaire bevoegdheid van de overheid en zich schuldig maken aan rechterlijk meeregeren.

Aanvankelijk werden deze principes geïnterpreteerd als een verbod voor de rechter om een bevel tot regelgeving op te leggen aan de overheid.²⁴⁰ Nochtans kan het een fout uitmaken in hoofde van de overheid wanneer zij tekortschiet in haar verplichting regelgeving aan te nemen. De schadelijders konden om die reden geen aanspraak maken op herstel in natura, want de rechter verschool zich achter de scheiding der machten om te weigeren herstel in natura uit te spreken.²⁴¹ Toch is er een evolutie merkbaar: steeds vaker stellen rechters zich minder terughoudend op en veroordelen zij de overheid tot het behalen van een bepaalde doelstelling.²⁴² Dit komt neer op een indirect²⁴³ wetgevingsbevel. Er wordt gesproken van een indirect wetgevingsbevel, omdat het bevel een bepaalde doelstelling te bereiken neerkomt op een verplichting voor de overheid om regelgeving aan te nemen die noodzakelijk is voor het behalen van dat doel. Volgens WIRTGEN moeten dergelijke bevelen, om in overeenstemming te zijn met de scheiding der machten, voldoen aan twee kernvoorwaarden: (1) de overheid moet vrij blijven in de keuze van de middelen om het opgelegde doel te bereiken en (2) de doelstelling is opgelegd of wordt afgeleid uit het objectief recht.²⁴⁴ Deze kernvoorwaarden voor het indirect wetgevingsbevel zijn gebaseerd op de limieten die de scheiding der machten aan de rechterlijke controle op het overheidshandelen stelt, namelijk de plicht tot het

²³⁸ WIRTGEN A., 'Civiele acties tegen de staat', *TPR* 2022, (134) 173 en 180.

²³⁹ WIRTGEN A., 'Civiele acties tegen de staat', *TPR* 2022, (134) 180-181.

²⁴⁰ MAES E., 'De wetgever in de greep van het Brussel-Halle-Vilvoorde-arrest. En van de burger?' in ALEN A. en VAN NIEUWENHOVE J. (eds.), *Leuvense Staatsrechtelijke Standpunten 1*, die Keure, 2008, (99) 123-124; VAN DROOGHENBROECK S. 'Flandria, Anca, Ferrara ... Urgenda? Entre réparation et prévention, de l'indemnisation à l'injonction', *JT* 2020, (750) 751; WIRTGEN A., 'Civiele acties tegen de staat', *TPR* 2022, (134) 187-189; WIRTGEN A., 'Het (indirect) wetgevingsbevel, de rechter op de stoel van de wetgever?', *TBP* 2024/9, (534) 537; voorbeeld van terughoudendheid in vonnis: Rb. Brussel 4 oktober 2013, *Rev.dr.pén.* 2014/7-8, 863, noot BEERNAERT, M.

²⁴¹ WIRTGEN A., 'Civiele acties tegen de staat', *TPR* 2022, (134) 180-181; WIRTGEN A., 'Het (indirect) wetgevingsbevel, de rechter op de stoel van de wetgever?', *TBP* 2024/9, (534) 537.

²⁴² WIRTGEN A., 'Civiele acties tegen de staat', *TPR* 2022, (134) 186-197; WIRTGEN A., 'Het (indirect) wetgevingsbevel, de rechter op de stoel van de wetgever?', *TBP* 2024/9, (534) 537-541.

²⁴³ Een direct wetgevingsbevel houdt daarentegen in dat de rechter aan de wetgever of het bestuur een bevel geeft om wet-of regelgeving, al dan niet met een specifieke inhoud, uit te vaardigen. Dit zou in strijd zijn met de scheiding der machten, aangezien de rechter zich dan in de beleidsruimte van de overheid begeeft. WIRTGEN A., 'Het (indirect) wetgevingsbevel, de rechter op de stoel van de wetgever?', *TBP* 2024/9, (534) 537.

²⁴⁴ Zie *infra*, nr. 68; WIRTGEN A., 'Het (indirect) wetgevingsbevel, de rechter op de stoel van de wetgever?', *TBP* 2024/9, (534) 537.

respecteren van de beleidsvrijheid van de overheid en het verbod voor de rechter om regelgevend op te treden.²⁴⁵

54. Illustraties - Enkele recente voorbeelden uit de rechtspraak: de voorzitter van de Brusselse rechtbank van eerste aanleg veroordeelde het Vlaams Gewest tot het opstellen van een luchtkwaliteitplan in overeenstemming met het Europees recht.²⁴⁶ In 2019 veroordeelde de rechter de Belgische overheid tot het herleiden van het aantal gedetineerden tot de maximaal toegelaten capaciteit per strafinrichting in Sint-Gilles en Vorst.²⁴⁷ In beide gevallen legde de rechter een doelstelling op die als zodanig is vastgesteld in het objectief recht.²⁴⁸ Het gaat met andere woorden telkens om een bevel tot het 'stopzetten van een onwettigheid'. In het klimaat arrest van 30 november 2023²⁴⁹, legde de rechter een reductiebevel op aan de overheid. Echter is het opgelegde reductiedoel niet terug te vinden in het objectief recht, maar wordt het door de rechter beschouwd als de minimumdrempel waaronder de Belgische overheden niet mogen zakken, op straffe van schending van de mensenrechten en de algemene zorgvuldigheidsnorm. Onder deze drempel zakken, zou dus betekenen dat de overheid onwettig handelt, wat onvermijdelijk de beleidsmarge van de overheid beperkt.²⁵⁰ Dit laatste voorbeeld is een speciaal geval, omdat de doelstelling niet wordt opgelegd door het objectief recht maar voortvloeit uit de internationale en wetenschappelijke consensus. Toch zal hieronder, in nr. 68, blijken dat ook in dit geval voldaan is aan beide kernvoorwaarden.

55. Besluit - Uit het voorgaande volgt dat de scheiding der machten er niet aan in de weg staat dat de rechter controle uitoefent op de wetgevende en uitvoerende macht. De aansprakelijkheid van de regelgevende staatsmachten kan in het gedrang komen wanneer zij foutief handelen, *i.e.* in strijd met de wet of met de algemene zorgvuldigheidsnorm. De rechter is bevoegd om deze aansprakelijkheid vast te stellen en om een bevel te geven tot herstel van de schade, zelfs in de vorm van een indirect wetgevingsbevel. Hierbij moet hij er echter op letten dat hij de beleidsruimte van de overheid respecteert en dat hij niet regelgevend optreedt.

Afdeling II. Het EHRM en de scheiding der machten

56. Scheiding der machten: niet louter nationaal karakter - Aangezien het EHRM een supranationaal mensenrechtshof is, ligt de verhouding met de scheiding der machten anders dan bij de nationale hoven en rechtbanken. Het EHRM speelt immers een bijzondere rol en beïnvloedt de nationale scheiding der machten van de Verdragsstaten door middel van haar rechtspraak.²⁵¹ De

²⁴⁵ Zie *supra*, nrs. 51-52.

²⁴⁶ Voorz. Rb. Brussel 10 oktober 2018, *TMR* 2018, 706, noot CARETTE, A.

²⁴⁷ Rb. Brussel 9 januari 2019, *JLMB* 2019/9, 414.

²⁴⁸ In de eerste zaak was dit het opstellen van een luchtkwaliteitplan in overeenstemming met de regelgeving van de EU. In de zaak omtrent detentie hield dit in de maximumcapaciteit van strafinrichtingen te respecteren.

²⁴⁹ HvB Brussel 30 november 2023, nr. 2021/AR/1589, 2022/AR/737 en 2022/AR/891, 'Klimaatzaak'.

²⁵⁰ HvB Brussel 30 november 2023, nr. 2021/AR/1589, 2022/AR/737 en 2022/AR/891, 'Klimaatzaak'; WIRTGEN A., 'Het (indirect) wetgevingsbevel, de rechter op de stoel van de wetgever?', *TBP* 2024/9, (534) 537.

²⁵¹ KOSAR D., 'Policing Separation of Powers: A New Role for the European Court of Human Rights?', *European Constitutional Law Review* 2012, 33; KOSAR D., 'Nudging Domestic Judicial Reforms from Strasbourg: How the European Court of Human Rights shapes domestic judicial design', *Utrecht Law Review* 2017, 112; JENART C. en

scheiding der machten heeft bijgevolg niet meer louter een nationaal karakter, maar ondervindt invloeden van internationaal en Europees recht.²⁵² Omdat het woordenaantal van deze masterthesis beperkt is en omdat een uitgebreide bespreking hieromtrent te ver zou afwijken van de onderzoeksvraag, verwijs ik voor meer informatie naar het proefschrift²⁵³ van LELOUP. De positie van het EHRM binnen de scheiding der machten wordt gekenmerkt door twee elementen, die wel relevant zijn voor deze masterthesis. Zo is het EHRM een rechtsprekende instantie, waardoor haar toezicht, net als dat van nationale rechtscolleges, beperkt is tot de wettigheid van overheidshandelingen.²⁵⁴ Haar toezicht heeft bovendien ook een subsidiair karakter. Dit houdt in dat de bescherming van de rechten uit het EVRM in de eerste plaats toekomt aan de Verdragsstaten zelf.

57. Wettigheidstoezicht - Ten eerste is het EHRM een rechtscollege dat toezicht houdt op de naleving van de mensenrechten vervat in het EVRM door de Verdragsstaten.²⁵⁵ Net als op het nationaal niveau, mag het EHRM controle uitoefenen op de rechtsregels uitgevaardigd door de nationale wetgevende en uitvoerende machten, maar mag het niet regelgevend optreden. Eveneens is de controle beperkt tot een toetsing aan de verdragsbepalingen van het EVRM.²⁵⁶ Toegespitst op klimaatrechtspraak, erkent het EHRM dat het voeren van klimaatbeleid behoort tot de taak van de nationale wetgevende en uitvoerende machten.²⁵⁷ Dit moet onderdeel uitmaken van het democratisch besluitvormingsproces.²⁵⁸ Niettemin, zo zegt het EHRM zelf, is het de taak van de nationale rechterlijke macht en, subsidiair het EHRM, de wettigheid²⁵⁹ van het overheidshandelen te controleren.²⁶⁰

58. Subsidiariteitsbeginsel - Ten tweede heeft het toezicht van het EHRM een subsidiair karakter.²⁶¹ De nationale autoriteiten zijn in het algemeen beter geplaatst om de rechten uit het EVRM te waarborgen. Dit uit zich zowel op vlak van de procedure als op vlak van de inhoud. Zo zal een verzoekschrift voor het EHRM niet-ontvankelijk zijn als voorafgaand niet de nationale

LELOUP M., 'Separation of Powers and Alternative Dispute Resolution before the European Court of Human Rights', *European Constitutional Law Review* 2019, (247) 255.

²⁵² Er wordt in de doctrine soms gesproken van een *transnational separation of powers*.

²⁵³ LELOUP M., *The Impact of the Fundamental Rights Case Law of the European Court of Human Rights and the European Court of Justice on the Domestic Separation of Powers*, doctoraat UAntwerpen, 2021, <https://anet.be/docman/docrecht/d922c5/18320.pdf>.

²⁵⁴ Wettigheid betekent in deze zin: de overeenstemming van overheidshandelen met het EVRM.

²⁵⁵ Art. 19 en 32 EVRM.

²⁵⁶ Art. 19 EVRM.

²⁵⁷ EHRM (Grote Kamer) 9 april 2024, nr. 53600/20, 'Verein KlimaSeniorinnen Schweiz e.a./Zwitserland', § 412-413; BLATTNER C., 'Separation of Powers and KlimaSeniorinnen', *Verfassungsblog* 30 april 2024, <https://verfassungsblog.de/separation-of-powers-and-klimaseniorinnen/> (geraadpleegd op 19 maart 2025).

²⁵⁸ EHRM (Grote Kamer) 9 april 2024, nr. 53600/20, 'Verein KlimaSeniorinnen Schweiz e.a./Zwitserland', § 411; BLATTNER C., 'Separation of Powers and KlimaSeniorinnen', *Verfassungsblog* 30 april 2024, <https://verfassungsblog.de/separation-of-powers-and-klimaseniorinnen/> (geraadpleegd op 19 maart 2025).

²⁵⁹ Het EHRM erkent hier dat het rechterlijk toezicht van de nationale hoven en rechtbanken veel ruimer is. De bevoegdheid van het EHRM is immers beperkt tot het EVRM, zoals artikel 19 van het EVRM bevestigt; EHRM (Grote Kamer) 9 april 2024, nr. 53600/20, 'Verein KlimaSeniorinnen Schweiz e.a./Zwitserland', § 411-412 en 454.

²⁶⁰ EHRM (Grote Kamer) 9 april 2024, nr. 53600/20, 'Verein KlimaSeniorinnen Schweiz e.a./Zwitserland', § 412 en 421; ALBERS E. en CUVÉLIER M., 'Klimaatzaken en het EHRM: een interview met Jasmine Rayée', *Tijd voor Mensenrechten* 17 april 2024, <https://tijd.mensenrechten.be/2024/04/17/klimaatzaken-en-het-ehrm-een-interview-met-jasmine-rayee/> (geraadpleegd op 22 maart 2025); BLATTNER C., 'Separation of Powers and KlimaSeniorinnen', *Verfassungsblog* 30 april 2024, <https://verfassungsblog.de/separation-of-powers-and-klimaseniorinnen/> (geraadpleegd op 19 maart 2025).

²⁶¹ EHRM 23 juli 1968, nrs. 1474/62, 1677/62, 1691/62, 1769/63, 1994/63, 2126/64, 'Belgian Linguistic Case', § 10; EHRM 7 december 1976, nr. 5493/72, 'Handyside/Verenigd Koninkrijk', § 48; HAECK Y. en BURBANO HERRERA C., *Procederen voor het Europees Hof voor de Rechten van de Mens*, Intersentia, 2011, 107-110.

rechtsmiddelen werden uitgeput, waardoor de nationale hoven en rechtbanken zich eerst over een concrete zaak moeten buigen alvorens het EHRM dit kan doen.²⁶² Inhoudelijk betekent het subsidiariteitsbeginsel dat (1) het nationaal recht van de Verdragsstaten ruimere bescherming mag bieden dan het EVRM²⁶³ en (2) de Verdragsstaten een ruime appreciatiemarge²⁶⁴ krijgen in de manier waarop zij de verdragsrechten implementeren.²⁶⁵ Dit leidt ertoe dat het EHRM zich veelal terughoudend opstelt en zich aldus niet begeeft op de beleidsvrijheid van de Verdragsstaten.

²⁶² Art. 34(1) EVRM.

²⁶³ Art. 53 EVRM.

²⁶⁴ Zie het principearrest: EHRM 7 december 1976, nr. 5493/72, 'Handyside/Verenigd Koninkrijk'.

²⁶⁵ HAECK Y. en BURBANO HERRERA C., *Procederen voor het Europees Hof voor de Rechten van de Mens*, Intersentia, 2011, 107-110 en 133-146.

HOOFDSTUK II. ALS KRITIEK OP KLIMAATRECHTSPRAAK

Afdeling I. Urgenda

59. Kritiek op Urgenda - In Nederland werden de *Urgenda*-uitspraken fel bekritiseerd.²⁶⁶ Waarschijnlijk is dit te verklaren door het wantrouwen in Nederland ten aanzien van rechterlijke toetsing van wetten. Artikel 120 van de Nederlandse Grondwet verbiedt de rechter zelfs wetten te toetsen op hun overeenstemming met de Grondwet.²⁶⁷ Advocaat BERGKAMP is bijzonder scherp in zijn commentaar.²⁶⁸ Hij noemt de *Urgenda*-rechtspraak een 'gevaar voor de rechtsstaat'²⁶⁹ en stelt dat de Hoge Raad '*dishonoured the separation of powers doctrine*'²⁷⁰. Volgens hem zijn de rechters op de stoel van de beleidsmakers gaan zitten en hebben ze de klimaatkwestie onttrokken aan het politiek debat.²⁷¹ Hij meent zelfs dat de rechters een ideologische beslissing hebben genomen.²⁷² Bovendien '*if the courts continue along the road paved by the Urgenda climate judgment, power will shift increasingly away from the people's elected representatives to NGOs and the unelected judges, and democracy based on the rule of law will increasingly become a dikastocracy or 'gouvernement des juges'*'.²⁷³ Voor BERGKAMP is het dus duidelijk: de *Urgenda*-rechters zijn hun boekje ver te buiten gegaan.

Tot op zekere hoogte zijn DEKETELAERE en DE BACKER het met hem eens.²⁷⁴ Zij stellen dat '*verstreckende rechterlijke uitspraken door niet-gespecialiseerde rechters, die nieuwe spelregels opleggen zonder tussenkomst van de wetgevende macht, geen klimaatbeleid weerspiegelen dat rekening houdt met alle feitelijke gegevens en belangen van alle stakeholders*', wat de legitimiteit van het klimaatrecht in het gedrang brengt.²⁷⁵

²⁶⁶ LEFRANC P., 'Klimaatrechtspraak en de *trias politica*: armworstelen met Montesquieu?' in BILLIET C. en SCHOUKENS H. (eds.), *Klimaatrechtspraak: waarom rechters het klimaat (niet) zullen redden*, Die Keure, 2021, (143) 151-155.

²⁶⁷ DEKETELAERE K. en DE BACKER T., *Geschillenbeslechting inzake klimaat- en omgevingsgeschillen: naar een gouvernement des juges?*, die Keure, 2019, 42-45; 'Constitutionele toetsing', *De Nederlandse Grondwet*, https://www.denederlandsegrondwet.nl/id/vhnnmt7l3ozx/constitutionele_toetsing (geraadpleegd op 20 maart 2025);

²⁶⁸ Zie bijvoorbeeld : BERGKAMP L. en HANEKAMP J.C., 'Climate Litigation and States: the perils of court-made climate policies', *European Energy and Environmental Law Review* 2015, 102.

²⁶⁹ BERGKAMP L., 'Urgenda is een gevaar voor de rechtsstaat', *NRC* 31 juni 2015, <https://www.nrc.nl/nieuws/2015/07/31/urgenda-is-gevaar-voor-rechtsstaat-1519717-a1363630> (geraadpleegd op 20 maart 2025).

²⁷⁰ BERGKAMP L. 'The Dutch Supreme Court's Climate Judgment: Its Consequences and Implications for Business – Revolution Through Litigation', *European Energy and Environmental Law Review* 2020, (89) 93-93 en 97; TIMMER E., 'Jurist fileert 'Messiaswaan' opperrechters Hoge Raad in Urgenda-zaak', *De Telegraaf* 11 januari 2020, <https://www.telegraaf.nl/nieuws/1692097176/jurist-fileert-messiaswaan-opperrechters-hoge-raad-in-urgenda-zaak> (geraadpleegd op 20 maart 2025).

²⁷¹ BERGKAMP L. 'The Dutch Supreme Court's Climate Judgment: Its Consequences and Implications for Business – Revolution Through Litigation', *European Energy and Environmental Law Review* 2020, (89) 93-93 en 97.

²⁷² TIMMER E., 'Jurist fileert 'Messiaswaan' opperrechters Hoge Raad in Urgenda-zaak', *De Telegraaf* 11 januari 2020, <https://www.telegraaf.nl/nieuws/1692097176/jurist-fileert-messiaswaan-opperrechters-hoge-raad-in-urgenda-zaak> (geraadpleegd op 20 maart 2025).

²⁷³ BERGKAMP L. 'The Dutch Supreme Court's Climate Judgment: Its Consequences and Implications for Business – Revolution Through Litigation', *European Energy and Environmental Law Review* 2020, (89) 97.

²⁷⁴ DEKETELAERE K. en DE BACKER T., *Geschillenbeslechting inzake klimaat- en omgevingsgeschillen: naar een gouvernement des juges?*, die Keure, 2019, 42-45.

²⁷⁵ DEKETELAERE K. en DE BACKER T., *Geschillenbeslechting inzake klimaat- en omgevingsgeschillen: naar een gouvernement des juges?*, die Keure, 2019, 45.

DE BOER en BOOGAARD vinden dan weer dat de rechters het hadden moeten laten bij een verklaring voor recht en dat het opleggen van een reductiedoelstelling te ver ging.²⁷⁶ UZMAN schrijft dat hoewel het wetgevingsbevel gestoeld is op verdedigbare gronden, de rechterlijke plicht tot het opleggen ervan niet 'overduidelijk' was.²⁷⁷ De redenering van de Hoge Raad dat het '*aan de rechter is om te beoordeling of de overheid binnen de grenzen van het recht zijn gebleven*' gaat volgens hem maar op indien de grenzen van het recht '*duidelijk aanwijsbaar*' zijn, wat in *Urgenda* niet het geval was. Ook BOVEND'EERT is kritisch voor het indirect wetgevingsbevel: (1) door het geven van een wetgevingsbevel zou de rechterlijke macht zichzelf boven de andere staatsmachten stellen, (2) de rechter mengt zich in de exclusieve bevoegdheid van de wetgevende macht om wetten te maken, wat in strijd is met artikel 81 van de Nederlandse Grondwet²⁷⁸ en (3) een wetgevingsbevel vormt een inbreuk op het vrij mandaat van de leden van het parlement, aangezien zij nu beïnvloed worden door de rechtbank.²⁷⁹

60. Lof voor Urgenda - Toch gaan er ook stemmen op die de rechters in de *Urgenda*-zaken prijzen. Zo menen SCHOUKENS en SOETE dat de scheiding der machten geen struikelblok vormt in de *Urgenda*-uitspraken, omdat de rechter zijn rechtsmacht niet overschrijdt.²⁸⁰ De rechter beschikt immers wel over een democratische legitimiteit, omdat hij zijn bevoegdheden ontleent aan democratisch tot stand gekomen wetgeving. Op basis van deze wetgeving is hij bevoegd effectieve rechtsbescherming te bieden tegen de overheid.²⁸¹ Het indirect wetgevingsbevel is een van de manieren waarop hij dat kan doen. Bovendien wordt aan de overheid voldoende ruimte gegeven om te beslissen hoe men het opgelegde reductiedoel wil bereiken. ZOETHOUT sluit zich hierbij aan, en benadrukt dat de rechter ertoe verplicht is te oordelen of de overheid handelt binnen de grenzen van het recht.²⁸² De reductiedoelstelling die de rechter oplegt, is de ondergrens waaronder de overheid niet mag zakken om binnen de grenzen van de wettigheid te blijven. Ook VAN GESTEL en LOTH zien niet in '*waarom het in strijd met de trias-leer zou zijn, wanneer de rechter het bestuur dwingt tot het respecteren van een minimumnorm die uit het eigen klimaatbeleid is voortgevloeid en waar thans zonder een duidelijke rechtvaardigingsgrond van wordt afgeweken*'.²⁸³ ORLEP schrijft dat 'democratische legitimiteit' niet moet worden gelijkgesteld met representatieve democratie. De

²⁷⁶ DE BOER N., 'Trias politica niet opofferen voor ambitieuze klimaatpolitiek', *S&D* 2016/1, (40) 43-44 en 46; BOOGAARD G., '*Urgenda* en de rol van de rechter: over de ondraaglijke leegheid van de trias politica', *Ars Aequi* 2016, (26) 32-33.

²⁷⁷ UZMAN J., '*Urgenda*. Een pleidooi voor constitutioneel procesrecht', *Montaigne Centrum Blog* 12 februari 2020, <https://blog.montaignecentrum.nl/urgenda-een-pleidooi-voor-constitutioneel-procesrecht/#:~:text=Recht%20draait%20op%20symboliek.,doen%20met%20een%20soort%20Raboregiokan%20toor> (geraadpleegd op 21 maart 2025).

²⁷⁸ Artikel 81 van de Nederlandse Grondwet luidt: 'De vaststelling van wetten geschiedt door de regering en de Staten-Generaal gezamenlijk.'

²⁷⁹ BOVEND'EERT P., 'The Urgenda Climate Case in the Netherlands: Separation of Powers and the Rule of Law', *Constitutional Review* 2022, 215-229, DOI: 10.53106/1025593132712.

²⁸⁰ SCHOUKENS H. en SOETE A., 'Klimaatverandering in de rechtbank. De rechter als scherprechter bij een falend milieubeleid?', *NjW* 2016, (186); SCHOUKENS H. en SOETE A., 'Climate change litigation against states after *urgenda*: the times they are a-changing?', *Amèn*. 2018/4, (148) 178-181; SCHOUKENS H., 'Urgenda wint Nederlandse klimaatzaak in beroep: mensen rechten als nieuwe juridische sokkel voor klimaatzaken?', *STORM* 2019/1, (26/01) 26/09; SCHOUKENS H. en SOETE A., 'Klimaatverandering in de rechtbank. Een blijver na de Urgenda-rechtspraak?', *NjW* 2020, (142) 157-158.

²⁸¹ SCHOUKENS en SOETE linken dit eveneens aan artikel 9, lid 3 en 4 van het Verdrag van Aarhus, waarin het beginsel van ruime en effectieve toegang tot de rechter in milieuzaken wordt gewaarborgd, en artikel 13 van het EVRM, het recht op een effectief rechtsmiddel.

²⁸² ZOETHOUT C., 'Rechter of politiek? Over het klimaat arrest en het debat over rechterlijk activisme in Nederland', *TBP* 2020/5, (242) 246-248.

²⁸³ LOTH M. en VAN GESTEL R., '*Urgenda*: roekeloze rechtspraak of rechtsvinding 3.0?', *NJB* 2015, (2598) 2603.

rechter beschikt wél over democratische legitimiteit, die bevindt zich in het beginsel van de rechtstaat en in de motivering van rechterlijke uitspraken.²⁸⁴ ECKES is dezelfde mening toegedaan. Ze meent dat *'by allocating different functions to the three branches, executive, legislature, and judiciary, separation of powers aims to ensure that the tension between law and majoritarian politics is perpetuated and that neither law nor politics dominates the other.'*²⁸⁵ Bovendien is het de taak van de rechter om de overheid verantwoording te laten afleggen voor het beleid. Omdat de Nederlandse overheid hier niet in slaagde, legde de rechter minimumnormen op waaraan het beleid moet voldoen om in overeenstemming te zijn met de mensenrechten.²⁸⁶

Afdeling II. Klimaatzaak

61. Kritiek op de Klimaatzaak - Naar aanleiding van de Belgische *Klimaatzaak* klonk er ook heel wat kritiek. *'Politiek beslis je in het parlement, op straat, op tribunes, in de media, desnoods aan de toog en bovenal in publieke debatten, maar nooit ofte nimmer in de rechtbank,'* vindt VAN DE VOORDE.²⁸⁷ Het is de kiezer die moet oordelen over het beleid, niet de rechter.²⁸⁸ Ook STORME is kritisch. Hij meent dat sommige rechters beslissingen nemen die grote kosten veroorzaken, zonder dat zij verantwoordelijkheid moeten nemen voor het vinden van de inkomsten, want die ligt bij het parlement.²⁸⁹ Bovendien, schrijft hij, motiveren rechters hun beslissing alsof deze voortvloeit uit het recht, waardoor ze nooit verantwoording moeten afleggen voor hun keuzes.²⁹⁰ DEKETELAERE en JACOBS hekelen voornamelijk het reductiebevel: de rechtbank mag geen alternatief voor het parlement worden.²⁹¹ Rechters zouden door een minderheid gedwongen worden zich op het terrein van de politiek te begeven, om een bevel op te leggen aan de meerderheid.²⁹² Toenmalig Vlaams Minister van Omgeving, DEMIR, legde zich niet neer bij het arrest van het Brusselse hof van beroep.

²⁸⁴ ORLEP R., 'De Urgenda-uitspraak: wetgever en regering onder verscherpt rechterlijk toezicht', *Tijdschrift voor Toezicht* 2016, (29) 31-32.

²⁸⁵ ECKES C., 'Separation of Powers in Climate Cases. Comparing cases in Germany and the Netherlands', *Verfassungsblog* 10 mei 2021, <https://verfassungsblog.de/separation-of-powers-in-climate-cases/> (geraadpleegd op 21 maart 2025).

²⁸⁶ ECKES C., 'Separation of Powers in Climate Cases. Comparing cases in Germany and the Netherlands', *Verfassungsblog* 10 mei 2021, <https://verfassungsblog.de/separation-of-powers-in-climate-cases/> (geraadpleegd op 21 maart 2025).

²⁸⁷ VAN DE VOORDE M., 'Hoe dwaas kun je zijn om de staat voor de rechter te dagen voor zijn 'beleid'?', *De Morgen* 3 december 2014, <https://www.demorgen.be/nieuws/hoe-dwaas-kun-je-zijn-om-de-staat-voor-de-rechter-te-dagen-voor-zijn-beleid~ba21d5e8/> (geraadpleegd op 22 maart 2025); VAN DE VOORDE M., 'Over politiek beslis je niet in de rechtbank, maar in het parlement en op het publieke forum', *Knack* 17 maart 2021, <https://www.knack.be/nieuws/over-politiek-beslis-je-niet-in-de-rechtbank-maar-in-het-parlement-en-op-het-publieke-forum/> (geraadpleegd op 22 maart 2025).

²⁸⁸ VAN DE VOORDE M., 'Hoe dwaas kun je zijn om de staat voor de rechter te dagen voor zijn 'beleid'?', *De Morgen* 3 december 2014, <https://www.demorgen.be/nieuws/hoe-dwaas-kun-je-zijn-om-de-staat-voor-de-rechter-te-dagen-voor-zijn-beleid~ba21d5e8/> (geraadpleegd op 22 maart 2025); VAN DE VOORDE M., 'Over politiek beslis je niet in de rechtbank, maar in het parlement en op het publieke forum', *Knack* 17 maart 2021, <https://www.knack.be/nieuws/over-politiek-beslis-je-niet-in-de-rechtbank-maar-in-het-parlement-en-op-het-publieke-forum/> (geraadpleegd op 22 maart 2025).

²⁸⁹ BOONE R., 'Het begrip rechtsstaat wordt als wapen tegen de democratie gebruikt', *De Juristenkrant* 2024/492, (8) 9.

²⁹⁰ BOONE R., 'Het begrip rechtsstaat wordt als wapen tegen de democratie gebruikt', *De Juristenkrant* 2024/492, (8) 9.

²⁹¹ LAMBRECHT P., 'Het klimaatbeleid juridiseert: 'Rechtbank mag geen alternatief worden voor parlement'', *De Tijd* 14 december 2023, <https://www.tijd.be/politiek-economie/belgie/algemeen/het-klimaatbeleid-juridiseert-rechtbank-mag-geen-alternatief-woorden-voor-parlement/10511167.html> (geraadpleegd op 22 maart 2025).

²⁹² LAMBRECHT P., 'Het klimaatbeleid juridiseert: 'Rechtbank mag geen alternatief worden voor parlement'', *De Tijd* 14 december 2023, <https://www.tijd.be/politiek-economie/belgie/algemeen/het-klimaatbeleid-juridiseert-rechtbank-mag-geen-alternatief-woorden-voor-parlement/10511167.html> (geraadpleegd op 22 maart 2025).

Zij meende dat het arrest een collectieve verarming oplegt en dat klimaatbeleid een politieke keuze is, die niet door de rechter kan worden gemaakt.²⁹³

62. Lof voor de *Klimaatzaak* - Niettemin is een groot aantal juristen wel enthousiast. Waar het vonnis in eerste aanleg slechts een verklaring voor recht bevatte, vonden velen dat de rechter een reductiebevel had mogen, of zelfs moeten, geven.²⁹⁴ Met verwijzing naar de rechtspraak van het Hof van Cassatie inzake overheidsaansprakelijkheid, stellen ze dat wanneer een rechter de aansprakelijkheid van de overheid vaststelt, hij een bevel mag geven tot rechtsherstel. Dit natuurlijk voor zover hij de beleidsvrijheid van de overheid respecteert en niet regelgevend optreedt.²⁹⁵ In hoger beroep wordt wel een reductiebevel opgelegd door de rechter. WIRTGEN, BOMBAY en LEMAIRE vinden dat de rechter de scheiding der machten heeft gerespecteerd en dat hij hiermee niet op de stoel van de wetgever is gaan zitten.²⁹⁶

Afdeling III. *KlimaSeniorinnen*

63. Kritiek op *KlimaSeniorinnen* - Zoals hierboven beschreven, vindt een van de Straatsburgse rechters zelf dat het EHRM met het *KlimaSeniorinnen*-arrest zijn rol te buiten is gegaan.²⁹⁷ Zo zegt hij dat het EHRM een nieuw mensenrecht heeft gelezen in artikel 8 van het EVRM, namelijk het recht op bescherming tegen de gevolgen van de gevaarlijke klimaatverandering. Hiermee zegt hij eigenlijk dat het EHRM regelgevend is opgetreden, wat buiten de rol van de rechter valt.²⁹⁸ Ook bekritiseert hij dat het arrest de appreciatiemarge van de Verdragsstaten drastisch inperkt, terwijl deze net ruim zou moeten zijn in deze materie. Het subsidiariteitsbeginsel, dat het hele toezichtssysteem van het EVRM beheerst, wordt aldus geschonden door de uitspraak. Dit is in essentie eveneens de kritiek die het Zwitserse parlement gaf op de uitspraak.²⁹⁹ Ook STORME vindt dat Zwitserland gerechtigd is dit arrest naast zich neer te leggen.³⁰⁰ Het EHRM legt positieve verplichtingen op aan Zwitserland, maar moet geen verantwoording afleggen voor de kosten die deze met zich meebrengen.

64. Lof voor *KlimaSeniorinnen* - LETWIN meent echter dat de positieve verplichtingen die het EHRM in dit arrest aan de Verdragsstaten oplegt, voortvloeien uit de reeds bestaande

²⁹³ TORFS M. en VANHELDEN V., 'Vlaams minister Demir (N-VA) tekent cassatieberoep aan in klimaatzaak: "Vooral principiële kwestie"', VRTNWS 2023, <https://www.vrt.be/vrtnws/nl/2023/12/01/zuhel-demir-cassatie-klimaatzaak/> (geraadpleegd op 22 maart 2025).

²⁹⁴ LEFRANC P., 'Klimaatrechtspraak en de *trias politica*: armworstelen met Montesquieu?' in BILLIET C. en SCHOUKENS H. (eds.), *Klimaatrechtspraak: waarom rechters het klimaat (niet) zullen redden*, Die Keure, 2021, (143) 175-176; LEFRANC P., 'Het klimaatzaakvonnis: wachten op 'De man die bomen plantte'?', *TMR* 2021/4, (332) 339-340; DE WINTER M., 'Noot – Belgische klimaatzaak: als het overstroomt in Den Haag, druppelt het in Brussel', *TBBR/RGDC* 2023/2, (99) 103-105. Ook VAN DROOGHENBROECK pleitte hiervoor nog voor het vonnis werd geveld in VAN DROOGHENBROECK S. 'Flandria, Anca, Ferrara ... Urgenda? Entre réparation et prévention, de l'indemnisation à l'injonction', *JT* 2020, (750) 754-754.

²⁹⁵ Zie *supra*, nrs. 51-53.

²⁹⁶ WIRTGEN A., 'Het (indirect) wetgevingsbevel, de rechter op de stoel van de wetgever?', *TBP* 2024/9, (534) 543-544; BOMBAY A. en LEMAIRE J., 'Klimaatzaken: wie A(ansprakelijkheid) zegt, moet B(evel) zeggen?', *TMR* 2024/1, (24) 34-39.

²⁹⁷ Zie *supra*, nr. 40.

²⁹⁸ Zie *supra*, nrs. 41 en 57.

²⁹⁹ Zie *supra*, nr. 41.

³⁰⁰ BOONE R., 'Het begrip rechtsstaat wordt als wapen tegen de democratie gebruikt', *De Juristenkrant* 2024/492, (8) 9.

milieurechtspraak.³⁰¹ Onder andere in het arrest *Tătar en Tătar*³⁰², leidde het EHRM een verplichting af voor Staten om een regelgevend kader inzake milieu te hebben en te goeder trouw af te dwingen. Het *KlimaSeniorinnen*-arrest concretiseert dit alleen maar voor de klimaatopwarming.³⁰³ ECKES benadrukt dat het EHRM er in het arrest op wijst dat het klimaatbeleid behoort tot de taak van de nationale wetgevende en uitvoerende machten, maar dat het wettigheidsstoezicht bij de rechters ligt.³⁰⁴ Zij vindt klimaatrechtspraak een adequate manier om overheden ertoe te bewegen hun verplichtingen uit de wet te vervullen en om ze tot verantwoording te roepen indien dit niet gebeurt. Bovendien wordt de beleidsruimte van de overheid voldoende gerespecteerd; zij beslist uiteindelijk welke maatregelen er worden genomen.

³⁰¹ LETWIN J., 'Klimaseniorinnen: the Innovative and the Orthodox', *EJIL Talk!* 17 april 2024, <https://www.ejiltalk.org/klimaseniorinnen-the-innovative-and-the-orthodox/> (geraadpleegd op 22 maart 2025).

³⁰² EHRM 5 juli 2007, nr. 67021/01, 'Tătar en Tătar/Roemenië'.

³⁰³ LETWIN J., 'Klimaseniorinnen: the Innovative and the Orthodox', *EJIL Talk!* 17 april 2024, <https://www.ejiltalk.org/klimaseniorinnen-the-innovative-and-the-orthodox/> (geraadpleegd op 22 maart 2025).

³⁰⁴ ECKES C., 'It's the democracy, stupid!' in defence of *KlimaSeniorinnen*, *ERA Forum* 2025, (451) 456-458 en 468-469.

HOOFDSTUK III. TERECHT OF NIET?

65. Inleiding - De meningen over klimaatrechtspraak zijn duidelijk verdeeld. Gaat de rechter echt te ver? Dit hoofdstuk tracht deze vraag te beantwoorden. Er wordt getoetst of de uitspraken in klimaatzaken binnen de limieten van de scheiding der machten blijven, aan de hand van de elementen die in Hoofdstuk I zijn uiteengezet. Daarnaast wordt gekeken naar wat het recht op een daadwerkelijk rechtsmiddel toevoegt aan deze discussie.

Afdeling I. Op het nationale niveau

66. Samenwerking tussen de machten – Vooreerst is het cruciaal het relatieve karakter van de scheiding der machten te onderstrepen. Zoals in Hoofdstuk I uiteengezet, is er sprake van een samenwerking der machten, eerder dan een strikte scheiding.³⁰⁵ De klimaatuitspraken vormen weliswaar een interferentie van de rechterlijke macht in de wetgevende en uitvoerende macht, maar dit is niet per definitie strijdig met de scheiding der machten. Dat de rechter zich uitspreekt over overheidshandelen, betekent niet noodzakelijk dat hij de scheiding der machten schendt. Integendeel: rechterlijke controle op de handelingen en nalatigheden van andere staatsmachten is een waarborg tegen machtsmisbruik en is dus net een bevestiging van de scheiding der machten. Essentieel is wel dat de rechter binnen de grenzen van zijn rechtsmacht blijft.³⁰⁶ Zolang de rechter zich beperkt tot een toetsing van de wettigheid van het overheidshandelen en zichzelf niet in de plaats stelt van de wetgever of het bestuur, handelt hij binnen het grondwettelijk kader. De rechterlijke controle maakt deel uit van het systeem van *checks and balances*, dat de machten niet van elkaar isoleert, maar ze in evenwicht houdt en dwingt verantwoording af te leggen.

67. Limieten van de scheiding der machten: overheidsaansprakelijkheid – Het leerstuk van de overheidsaansprakelijkheid vloeit voort uit de plicht van de rechterlijke macht om haar bevoegdheden uit te oefenen, zelfs ten aanzien van de andere staatsmachten.³⁰⁷ De rechter kan de wetgever of het bestuur aansprakelijk stellen wanneer zij een fout begaat. Dat is het geval wanneer zij (1) een norm van nationaal of internationaal recht met directe werking, die een verplichting inhoudt iets niet of op een bepaalde manier te doen, schendt, of (2) de algemene zorgvuldigheidsnorm miskent.³⁰⁸ De rechter mag de opportuniteit van het overheidshandelen niet beoordelen, enkel de wettigheid.³⁰⁹

De Hoge Raad steunde zijn veroordeling in het *Urgenda*-arrest op de artikelen 2 en 8 van het EVRM.³¹⁰ Dit zijn normen van internationaal recht die positieve verplichtingen ten aanzien van de

³⁰⁵ Zie *supra*, nr. 46.

³⁰⁶ Zie *supra*, nrs. 51-53.

³⁰⁷ Zie *supra*, nr. 47.

³⁰⁸ Cass. 5 november 1920, 'Flandria', *Pas.* 1920, I, 193, concl. LECLERCQ P; Cass. (voltallige kamer) 1 juni 2006, AR C.05.0494.N, *Arr.Cass.* 2006, 1267, concl. DE SWAEF; Cass. (1^e k.) 28 september 2006, AR C.02.0570.F, 'Ferrara Jung', *Arr.Cass.* 2006, 1848; Cass. (1^e k.) 19 maart 2010, AR C.05.0197.F, *Arr.Cass.* 2010/3, 826; ALEN A. en MUYLLE K., *Handboek van het Belgisch Staatsrecht*, Kluwer, 2011, 710-713; VELAERS J. *De Grondwet. Een artikelsgewijze commentaar. Deel II*, Die Keure, 2019, 107-109; WIRTGEN A., 'Civiele acties tegen de staat', *TPR* 2022, (134) 153-156.

³⁰⁹ WIRTGEN A., 'Civiele acties tegen de staat', *TPR* 2022, (134) 156-169.

³¹⁰ HR (NL), 20 december 2019, ECLI:NL:HR:2019:2006, 'Urgenda III', 5.1-5.10.

overheid inhouden.³¹¹ Op basis van deze artikelen zijn de Verdragsstaten verplicht het recht op (privé)leven te beschermen tegen milieuhinder³¹², en sinds het *KlimaSeniorinnen*-arrest, tegen de gevaarlijke klimaatverandering.³¹³ Dat de Hoge Raad reeds voor het *KlimaSeniorinnen*-arrest uit artikelen 2 en 8 van het EVRM de verplichting afleidde van de overheid om burgers te beschermen tegen de gevaren van de klimaatverandering³¹⁴, ook al zijn deze nog toekomstig, vormt mijns inziens geen probleem. Er werd immers gesteund op de milieurechtspraak van het EHRM en wanneer aan deze voorwaarden werd getoetst, bleek dat de gevaarlijke klimaatverandering een *real and immediate risk*³¹⁵ was, waartegen de overheid passende maatregelen moest nemen teneinde het (privé)leven van burgers te beschermen.³¹⁶ Bovendien bevestigt het *KlimaSeniorinnen*-arrest achteraf de juistheid van deze redenering.³¹⁷

De Belgische *Klimaatzaak*-rechter kwam tot dezelfde conclusie wat betreft de positieve verplichtingen uit artikelen 2 en 8 van het EVRM. Daarnaast baseerde hij zich ook op de algemene zorgvuldigheidsnorm.³¹⁸ Aan de hand van gezaghebbende wetenschappelijke rapporten en de internationale politieke consensus omtrent klimaatverandering, kwam hij tot het oordeel dat de Belgische overheden, behalve de Waalse, onzorgvuldig hadden gehandeld. Van een redelijke en zorgvuldige overheid kon immers worden verwacht dat zij een reductiedoelstelling van 30% tegen 2020 zou hanteren, teneinde de klimaatopwarming te beperken tot maximaal 1,5 °C.³¹⁹ Dit was namelijk de grens die de beste beschikbare klimaatwetenschap, de rapporten van het IPCC, stelde. Bovendien had België bij het Akkoord van Parijs ingestemd zich in te spannen de klimaatopwarming te beperken tot 2 °C, met een streven naar 1,5 °C. De klimaatwetenschap beïnvloedt de internationale verbintenissen die België is aangegaan.³²⁰ Hiermee heeft de rechter rekening gehouden wanneer hij het handelen van de Belgische overheden beoordeelde.

68. Limieten van de scheiding der machten: reductiebevel – Zoals reeds weergegeven in nr. 53, is het de rechter toegestaan de overheid een indirect wetgevingsbevel op te leggen, mits hij binnen de grenzen van de scheiding der machten blijft. Een rechterlijk bevel om de onrechtmatige inbreuk op individuele rechten ongedaan te maken is aldus niet in strijd met de machtenscheiding.³²¹ Wel dient de rechter de beleidsvrijheid van de overheid te respecteren en mag hij niet zelf regelgevend optreden. WIRTGEN leidde hieruit twee kernvoorwaarden af voor het indirect

³¹¹ Zie *supra*, Hoofdstuk I van Deel I, omtrent milieurechtspraak van het EHRM.

³¹² Zie *supra*, Hoofdstuk I van Deel I, omtrent milieurechtspraak van het EHRM.

³¹³ Zie *supra*, Hoofdstuk IV van Deel I, omtrent het *KlimaSeniorinnen*-arrest.

³¹⁴ HR (NL), 20 december 2019, ECLI:NL:HR:2019:2006, 'Urgenda III', 5.1-5.10.

³¹⁵ HR (NL), 20 december 2019, ECLI:NL:HR:2019:2006, 'Urgenda III', 5.6.1-5.6.4.

³¹⁶ HR (NL), 20 december 2019, ECLI:NL:HR:2019:2006, 'Urgenda III', 5.1-5.10.

³¹⁷ EHRM (Grote Kamer) 9 april 2024, nr. 53600/20, 'Verein KlimaSeniorinnen Schweiz e.a./Zwitserland', §§ 555-574.

³¹⁸ HvB Brussel 30 november 2023, nr. 2021/AR/1589, 2022/AR/737 en 2022/AR/891, 'Klimaatzaak', §§ 225-250.

³¹⁹ HvB Brussel 30 november 2023, nr. 2021/AR/1589, 2022/AR/737 en 2022/AR/891, 'Klimaatzaak', § 241.

³²⁰ MISONNE D., 'Klimaatrechtspraak en wetenschap: *jamaïs l'un sans l'autre*' in BILLIET C. en SCHOUKENS H. (eds.), *Klimaatrechtspraak: waarom rechters het klimaat (niet) zullen redden*, Die Keure, 2021, (273) 283; LIERMAN S., 'Over wetenschap en achter de feiten hollende rechters' in STORME M.E., SAGAERT V. en VAN HOE A. (eds.), *Vijftig jaar het beleid van de rechter*, Wolters Kluwer, 2024, (467) 475-476.

³²¹ WIRTGEN A., 'Het (indirect) wetgevingsbevel, de rechter op de stoel van de wetgever?', *TBP* 2024/9, (534) 543.

wetgevingsbevel: (1) de overheid moet vrij blijven in de keuze van de middelen om het opgelegde doel te bereiken en (2) de doelstelling is opgelegd of wordt afgeleid uit het objectief recht.³²²

Aan de eerste kernvoorwaarde wordt zowel in de Belgische als in de Nederlandse klimaatrechtspraak voldaan.³²³ Het reductiebevel legt namelijk alleen een te bereiken doelstelling op. Het zegt niets over de specifieke maatregelen die de overheid moet nemen om het doel te bereiken. Op deze manier laat de rechter voldoende vrijheid aan de overheid om te bepalen met welke middelen het opgelegde reductiedoel wordt bereikt.

Of er voldaan is aan de tweede kernvoorwaarde, is minder duidelijk. De reductiedoelstellingen die de Belgische en Nederlandse rechters in klimaatzaken oplegden, zijn niet terug te vinden in het objectief recht. Toch vormen de opgelegde reducties de minimumdrempels waaronder niet mag worden gegaan, op straffe van schending van artikelen 2 en 8 van het EVRM en de algemene zorgvuldigheidsnorm. Zowel de Hoge Raad als het hof van beroep maakten gebruik van de wetenschappelijke en politieke consensus om deze normen te interpreteren.³²⁴ De IPCC-rapporten, die de internationale klimaatwetenschappelijke consensus vertegenwoordigen, stellen vast dat een opwarming van meer dan 1,5 °C een gevaarlijke klimaatopwarming is.³²⁵ Om onder deze grens te blijven, bepalen de rapporten dat de CO₂-uitstoot moet worden verminderd: tegen 2020 met 25-40% en tegen 2030 met 55%. Hierover is internationale politieke consensus ontstaan, zo blijkt onder andere uit het Akkoord van Parijs.³²⁶ Op basis van deze consensus en het feit dat Nederland en België zich hier eveneens toe hadden geëngageerd, de positieve verplichtingen uit artikelen 2 en 8 van het EVRM en de verplichting te handelen als een redelijke en zorgvuldige overheid, besloot de rechter terecht dat het nastreven van de 1,5 °C-grens de enige manier was voor overheden om wettig te handelen en dat hiervoor reductiedoelstellingen moeten worden behaald.

Het ernstig risico op de gevaarlijke klimaatverandering verkleint de beleidsmarge van de overheid.³²⁷ Zij is immers verplicht maatregelen te nemen om deze tegen te gaan. Wanneer de klimaatwetenschap vaststelt dat bepaalde reducties noodzakelijk zijn om onder 1,5 °C te blijven, dan heeft de overheid niet de vrijheid lagere reductiedoelstellingen na te streven.³²⁸ Dan zou zij onwettig handelen, waardoor haar aansprakelijkheid in het gedrang komt. De rechter kan haar dan het bevel geven de schadelijke onwettigheid stop te zetten, bijvoorbeeld door te bevelen de CO₂-uitstoot te verminderen. Bijgevolg is ook de tweede kernvoorwaarde vervuld.

³²² Zie *supra*, nr. 53; WIRTGEN A., 'Het (indirect) wetgevingsbevel, de rechter op de stoel van de wetgever?', *TBP* 2024/9, (534) 537.

³²³ Rb. Den Haag (NL), 24 juni 2015, ECLI:NL:RBDHA:2015:7145, 'Urgenda'; 4.94-4.102; Gerechtshof Den Haag (NL), 9 oktober 2018, ECLI:NL:GHDHA:2018:2591, 'Urgenda II', 67-69; HR (NL), 20 december 2019, ECLI:NL:HR:2019:2006, 'Urgenda III', vanaf 8.1; HvB Brussel 30 november 2023, nr. 2021/AR/1589, 2022/AR/737 en 2022/AR/891, 'Klimaatzaak', 141-151.

³²⁴ WIRTGEN A., 'Het (indirect) wetgevingsbevel, de rechter op de stoel van de wetgever?', *TBP* 2024/9, (534) 544.

³²⁵ WIRTGEN A., 'Het (indirect) wetgevingsbevel, de rechter op de stoel van de wetgever?', *TBP* 2024/9, (534) 544.

³²⁶ WIRTGEN A., 'Het (indirect) wetgevingsbevel, de rechter op de stoel van de wetgever?', *TBP* 2024/9, (534) 544.

³²⁷ BOMBAY A. en LEMAIRE J., 'Klimaatzaken: wie A(ansprakelijkheid) zegt, moet B(evel) zeggen?', *TMR* 2024/1, (24) 32-34.

³²⁸ SANDERINK D.G.J., 'Noot onder Hoge Raad 20-12-2019', *Jurisprudentie Omgevingsrecht* 2020/257, 12.

69. Recht op een effectief rechtsmiddel – Nu vaststaat dat het reductiebevel voldoet aan de kernvoorwaarden voor een indirect wetgevingsbevel en dus niet strijdig is met de scheiding der machten, stelt zich de vraag of dit de meest passende remedie is. De rechter is immers verplicht te zorgen voor effectieve rechtsbescherming³²⁹, maar heeft hij dat ook gedaan in deze klimaatzaken?

Artikel 13 van het EVRM waarborgt het recht op een daadwerkelijk rechtsmiddel. Dit recht omvat het recht op een effectieve remedie wanneer er sprake is van een mensenrechtenschending.³³⁰ Om effectief te zijn, moet de remedie geschikt zijn om de situatie recht te zetten.³³¹ Dit wordt *in concreto* beoordeeld: de aard van de specifieke verdragsschending en de concrete omstandigheden van de zaak bepalen dus mee welke remedie gepast is.³³² De Verdragsstaten krijgen appreciatiemarge om te voorzien in remedies die zij geschikt achten. Toch is het in bepaalde gevallen vereist dat de rechter een bevel tot stopzetting van de schending uitspreekt. Een aanhoudende schending van het recht op leven of van het verbod op foltering, vereist bijvoorbeeld een bevel tot stopzetting.³³³ Een schending van artikel 8 van het EVRM kan dit ook vereisen. In twee milieuzaken stelde het EHRM een schending vast van artikel 13 van het EVRM: *Di Sarno*³³⁴ en *Cordella*³³⁵. In beide zaken stelde het Hof vast dat er geen mogelijkheid was een rechterlijk bevel tot stopzetting te bekomen, noch een schadevergoeding.³³⁶ Om deze reden was artikel 13 van het EVRM geschonden, maar de vraag rijst of de schending ook zou zijn vastgesteld als er wel een schadevergoeding kon worden verkregen.³³⁷

Ook artikel 9, vierde lid van het Verdrag van Aarhus omvat het recht op een effectief rechtsmiddel. Opnieuw houdt het in dat er passende en doeltreffende remedies ter beschikking moeten zijn. De implementatiegids bij het Verdrag van Aarhus bepaalt dat rechterlijke bevelen cruciaal zijn in milieuzaken.³³⁸ Wanneer een milieuschending voortduurt een schade dreigt te veroorzaken, moet de rechter een bevel tot stopzetting kunnen uitspreken. Ook wanneer er reeds schade is ontstaan, maar deze kan ongedaan worden gemaakt of worden beperkt, moet de rechter kunnen bevelen actie te ondernemen. In dergelijke gevallen zou een geldelijke compensatie niet passend zijn, want de veroorzaakte schade wordt hiermee niet voorkomen of hersteld.³³⁹

³²⁹ Art. 13 EVRM; art. 9, vierde lid Verdrag van Aarhus.

³³⁰ DILISSEN L., *Aansprakelijkheid voor klimaatopwarming: een goede remedie?*, die Keure, 2024, 31-34; RAAD VAN EUROPA, Guide on Article 13 of the European Convention of Human Rights – Right to an effective remedy, 28 februari 2025, https://ks.echr.coe.int/documents/d/echr-ks/guide_art_13_eng, 14.

³³¹ RAAD VAN EUROPA, Guide on Article 13 of the European Convention of Human Rights – Right to an effective remedy, 28 februari 2025, https://ks.echr.coe.int/documents/d/echr-ks/guide_art_13_eng, 14.

³³² RAAD VAN EUROPA, Guide on Article 13 of the European Convention of Human Rights – Right to an effective remedy, 28 februari 2025, https://ks.echr.coe.int/documents/d/echr-ks/guide_art_13_eng, 15.

³³³ RAAD VAN EUROPA, Guide on Article 13 of the European Convention of Human Rights – Right to an effective remedy, 28 februari 2025, https://ks.echr.coe.int/documents/d/echr-ks/guide_art_13_eng, 21.

³³⁴ EHRM 10 januari 2010, nr. 30765/08, 'Di Sarno e.a./Italië'.

³³⁵ EHRM 24 juni 2019, nrs. 54414/13 en 54264/15, 'Cordella/Italië'.

³³⁶ EHRM 10 januari 2010, nr. 30765/08, 'Di Sarno e.a./Italië', §§ 85-90; EHRM 24 juni 2019, nrs. 54414/13 en 54264/15, 'Cordella/Italië', §§ 121-127.

³³⁷ DILISSEN L., *Aansprakelijkheid voor klimaatopwarming: een goede remedie?*, die Keure, 2024, 31-34.

³³⁸ DILISSEN L., *Aansprakelijkheid voor klimaatopwarming: een goede remedie?*, die Keure, 2024, 34-35; UNITED NATIONS ECONOMIC COMMISSION FOR EUROPE, The Aarhus Convention: An Implementation Guide, 2014, https://unece.org/DAM/env/pp/Publications/Aarhus_Implementation_Guide_interactive_eng.pdf, 200-201.

³³⁹ UNITED NATIONS ECONOMIC COMMISSION FOR EUROPE, The Aarhus Convention: An Implementation Guide, 2014, https://unece.org/DAM/env/pp/Publications/Aarhus_Implementation_Guide_interactive_eng.pdf, 200-201.

70. Reductiebevel als meest passende remedie – Met een reductiebevel biedt de rechter de hoogste rechtsbescherming in klimaatzaken.³⁴⁰ Door het opleggen van een bindende reductiedoelstelling, verplicht hij de overheid te handelen in overeenstemming met de mensenrechten en de algemene zorgvuldigheidsnorm. Hiermee gaat hij zijn rol binnen de scheiding der machten niet te buiten, maar voert hij juist zijn taak uit: hij past de wet toe ten aanzien van de overheid. Bovendien laat hij met een reductiebevel voldoende ruimte aan de overheid om te kiezen welke concrete maatregelen zij zal nemen om het doel te bereiken. Ook het recht op een effectief rechtsmiddel vereist dat de remedie geschikt is om de onwettige situatie te corrigeren. In klimaatzaken houdt dit voornamelijk in schade te voorkomen, wat het best kan worden bereikt aan de hand van een reductiebevel, aangezien het reduceren van de uitstoot van broeikasgassen dé manier is om de klimaatverandering te bestrijden.

71. Tenuitvoerlegging – Een reductiebevel is dan wel de meest passende remedie, daar hiermee de gevaarlijke klimaatopwarming het best kan worden voorkomen. Toch zal het dit effect pas hebben als de overheid de rechterlijke uitspraak uitvoert. Een rechterlijke uitspraak is bindend voor de partijen en zij zijn verplicht deze uit te voeren.³⁴¹ De tenuitvoerlegging is een essentieel onderdeel van het recht op een eerlijk proces vervat in artikel 6 van het EVRM.³⁴² Het EHRM zegt hierover: *'(...) le droit à un tribunal garanti par l'article 6 § 1 de la Convention serait illusoire si l'ordre juridique interne d'un État contractant permettait qu'une décision judiciaire définitive et obligatoire reste inopérante au détriment d'une partie. L'exécution d'une décision de justice, de quelque juridiction que ce soit, doit être considérée comme faisant partie intégrante du « procès » au sens de l'article 6 de la Convention'*.³⁴³

Artikel 6 van het EVRM vereist aldus dat rechterlijke uitspraken worden uitgevoerd. Dat de veroordeelde partij de overheid is, speelt geen rol. Sterker nog, het beginsel van de rechtsstaat verplicht de overheid ertoe het recht na te leven.³⁴⁴ Wanneer een rechter vaststelt dat het overheidshandelen onwettig is, is de overheid des te meer verplicht zich te conformeren aan de uitspraak en de onwettigheid te beëindigen. Nochtans blijkt dat dit de nodige moeilijkheden met zich meebrengt. Na *Urgenda* heeft de Nederlandse overheid het reductiedoel maar nipt gehaald en het ziet er voorlopig niet naar uit dat het doel voor 2030 zal worden gehaald.³⁴⁵ Ook in België is er weerstand, aangezien de Vlaamse overheid in cassatie ging tegen de uitspraak en het federale regeerakkoord niet al te diep ingaat op de Belgische klimaatverplichtingen.³⁴⁶ In Zwitserland vindt men dan weer dat men al genoeg doet en dat verdere inspanningen ter uitvoering van het arrest overbodig zouden zijn. Dit soort standpunten zijn mijns inziens problematisch en tasten de rechtsstaat aan.³⁴⁷

³⁴⁰ DILISSEN L., *Aansprakelijkheid voor klimaatopwarming: een goede remedie?*, die Keure, 2024, 90-91 en 96-97.

³⁴¹ Taelman P., *Het gezag van het rechterlijk gewijsde: een begrippenstudie*, Kluwer, 2001, 37-41.

³⁴² EHRM 18 juli 2023, nr. 49255/22, Camara/België, §§ 103-109.

³⁴³ EHRM 18 juli 2023, nr. 49255/22, Camara/België, § 104.

³⁴⁴ THEUNIS J., *De exceptie van onwettigheid*, Die Keure, 2011, 10-13; VANDE LANOTTE J., GOEDERTIER G., HAECK Y., GOOSSENS J. en DE PELSMAEKER T., *Belgisch Publiekrecht*, Die Keure, 2015, 66.

³⁴⁵ Zie *supra*, nr. 28.

³⁴⁶ FEDERALE REGERING, Federaal Regeerakkoord 2025-2029, 12 februari 2025, 93-98.

³⁴⁷ SLAUTSKY E., 'Climate litigation, separation of powers and federalism à la belge: a commentary of the Belgian climate case', *European Law Review* 29 oktober 2024, (506) 525.

Afdeling II. Op het niveau van het EHRM

72. Inleiding - Ook op het niveau van het EHRM is het belangrijk dat het Hof binnen zijn rol blijft. Deze is: subsidiair toezicht houden op de naleving van het EVRM.³⁴⁸ Dit betekent dat het Hof de opportuniteit van overheidshandelen niet mag beoordelen en niet regelgevend mag optreden, en bovendien het subsidiariteitsbeginsel moet respecteren. Mensenrechtenbescherming ligt in de eerste plaats immers bij de Verdragsstaten. Is het EHRM dan een stap te ver gegaan in het *KlimaSeniorinnen*-arrest, door in artikelen 2 en 8 van het EVRM een recht op bescherming tegen de gevaarlijke klimaatverandering te lezen – evenals positieve verplichtingen – en door de appreciatiemarge van de Verdragsstaten aanzienlijk in te perken?

73. Recht op bescherming tegen de gevaarlijke klimaatverandering – Op basis van de principes uit de eerder ontwikkelde milieurechtspraak, besluit het EHRM in *KlimaSeniorinnen* tot een schending van artikel 8 van het EVRM. Zwitserland voldeed niet aan haar positieve verplichtingen uit dit artikel, om het privé- en gezinsleven van burgers te beschermen tegen de gevaarlijke klimaatopwarming. Volgens rechter EICKE is het Hof te ver gegaan door dit recht te lezen in artikel 8 van het EVRM, omdat dit niet bedoeld was bij het sluiten van het Verdrag.³⁴⁹ Echter, mijns inziens past het arrest binnen de *living instrument*-interpretatiewijze die het Hof hanteert en volgt het besluit uit de toepassing van de principes van de milieurechtspraak. Zo is er een causaal verband tussen klimaatverandering en (mogelijke) nadelige gevolgen voor de rechten gewaarborgd door artikel 8 van het EVRM.³⁵⁰ Ook zijn de gevolgen voldoende ernstig, zoals de rapporten van het IPCC meermaals aantonen.³⁵¹ Bovendien wijst de internationale politieke en wetenschappelijke consensus omtrent klimaatverandering op een *common ground*: de Verdragsstaten zijn het erover eens dat de gevaarlijke klimaatverandering moet worden voorkomen.³⁵² Deze consensus leidt tot een beperktere appreciatiemarge³⁵³ van de Verdragsstaten en laat het Hof toe dit standpunt in te nemen. Het Hof is aldus niet regelgevend opgetreden in het *KlimaSeniorinnen*-arrest. Mijns inziens moest het Hof wel besluiten tot een schending van artikel 8 van het EVRM: omdat de dreiging van de gevaarlijke klimaatverandering voldoet aan de causaliteitsvereiste en drempelvereiste, zijn de Verdragsstaten verplicht maatregelen te nemen om de schadelijke gevolgen ervan te beperken en de rechten van de burgers zo veel mogelijk te beschermen.

74. Subsidiariteitsbeginsel – Zoals hierboven al op wordt gewezen, zorgt de consensus inzake klimaatverandering ervoor dat de appreciatiemarge van de Verdragsstaten verkleint.³⁵⁴ Staten hebben dus niet meer de keuze *of* ze maatregelen gaan nemen ter bestrijding van de gevaarlijke klimaatverandering, wel hebben ze nog een ruime appreciatiemarge om te beslissen *welke*

³⁴⁸ Zie *supra*, nrs. 57-58.

³⁴⁹ Zie *supra*, nr. 40; EICKE T. 'Partly concurring partly dissenting opinion bij EHRM (Grote Kamer) 9 april 2024, nr. 53600/20', §§ 16-21 en 64-67.

³⁵⁰ Causaliteitsvereiste, zie *supra*, nr. 13.

³⁵¹ Drempelvereiste, zie *supra*, nr. 13.

³⁵² BLATTNER C., 'Separation of Powers and KlimaSeniorinnen', Verfassungsblog 30 april 2024, <https://verfassungsblog.de/separation-of-powers-and-klimasenioreninnen/> (geraadpleegd op 11 april 2025).

³⁵³ HAECK Y. en BURBANO HERRERA C., *Procederen voor het Europees Hof voor de Rechten van de Mens*, Intersentia, 2011, 138-140.

³⁵⁴ HAECK Y. en BURBANO HERRERA C., *Procederen voor het Europees Hof voor de Rechten van de Mens*, Intersentia, 2011, 138-140.

maatregelen ze gaan nemen. Dit is volgens het Hof aan democratisch verkozen organen om te bepalen. De beoordeling van de opportuniteit van deze maatregelen ligt aldus bij de overheid. Ook schendt het Hof hiermee het subsidiariteitsbeginsel niet: gelet op de *common ground*, engagementen die de Verdragsstaten reeds zijn aangegaan inzake klimaatverandering en de ernstige risico's die dreigen bij een opwarming van meer dan 1,5 °C, kon het Hof besluiten dat er positieve verplichtingen bestonden voor de Verdragsstaten om hun burgers te beschermen.³⁵⁵

³⁵⁵ BLATTNER C., 'Separation of Powers and KlimaSeniorinnen', Verfassungsblog 30 april 2024, <https://verfassungsblog.de/separation-of-powers-and-klimaseniorinnen/> (geraadpleegd op 11 april 2025).

HOOFDSTUK IV. BESLUIT

75. Besluit Deel II - Zowel de klimaatrechtspraak van België en Nederland, als die van het EHRM, voldoet aan de vereisten van de scheiding der machten. De *Urgenda* en *Klimaatzaak*-rechters kwamen terecht tot de conclusie dat de wetgevende en uitvoerende macht aansprakelijk waren voor hun gebrekkig klimaatbeleid (*supra*, nr. 50). Zij konden hiertoe besluiten omdat (1) de overheden hun positieve verplichtingen onder artikelen 2 en 8 van het EVRM niet volbrachten (*supra*, nrs. 22, 25, 31 en 34) en (2) de overheden niet voldeden aan de algemene zorgvuldigheidsnorm (*supra*, nrs. 19, 31 en 35). Dat zij ter invulling van deze normen gebruik maakten van wetenschappelijke informatie, vormt geen probleem, aangezien hierover internationale politieke consensus is en de Staten hieromtrent zelf reeds internationale engagementen zijn aangegaan (*supra*, nr. 67). Ook wanneer zij een reductiebevel oplegden, gingen zij hun boekje niet te buiten. Het reductiebevel voldoet immers aan de kernvoorwaarden: (1) de overheid moet vrij blijven in de keuze van de middelen om het opgelegde doel te bereiken en (2) de doelstelling is opgelegd of wordt afgeleid uit het objectief recht (*supra*, nr. 68). Hierbij is belangrijk op te merken dat de beleidsmarge van de overheid beperkt is omwille van het ernstig risico op een gevaarlijke klimaatverandering. Zij kan er niet meer voor kiezen de 1,5 °C-doelstelling niet na te streven en minder strenge reductiedoelstellingen te hanteren, want dan handelt zij per definitie onwettig. Wel kan zij nog kiezen welke maatregelen zij aanwendt om het doel te bereiken. Bovendien verplicht het recht op een effectief rechtsmiddel de rechter om de meest passende remedie uit te spreken en daarmee de meeste rechtsbescherming te bieden (*supra*, nr. 69). Dat is in klimaatzaken het reductiebevel (*supra*, nr. 70). Toch dient te worden benadrukt dat veel afhangt van de uitvoering: op basis van artikel 6 van het EVRM en het beginsel van de rechtsstaat, is de overheid verplicht zich te houden aan de rechterlijke uitspraken die reductiedoelstellingen opleggen (*supra*, nr. 71).

Ook het EHRM ging niet te ver in het *KlimaSeniorinnen*-arrest. Op basis van de reeds gevestigde milieurechtspraak en de *living instrument*-interpretatie, kon het Hof besluiten dat burgers recht hebben op bescherming tegen de gevaarlijke klimaatverandering (*supra*, nrs. 39 en 73). De wijdverspreide consensus over de 1,5 °C-doelstelling, de engagementen die de Verdragsstaten zijn aangegaan om deze te behalen en de ernst van de mogelijke gevolgen bij een hogere opwarming, staan eveneens toe dat de appreciatiemarge van de Verdragsstaten wordt ingeperkt (*supra*, nrs. 39 en 73). Om te bepalen welke maatregelen moeten worden genomen, bestaat er wel nog een ruime appreciatiemarge. Het blijft immers aan democratisch gelegitimeerde organen om het beleid vorm te geven, zonder dat zij afbreuk mogen doen aan de rechten van het EVRM.

DEEL III. KLIMAATZAKEN TEGEN BEDRIJVEN

76. Inleiding Deel III – Klimaatactivisten nemen niet alleen overheden in het vizier, ook bedrijven worden steeds vaker voor de rechter gedaagd.³⁵⁶ Grote multinationals stoten vaak zelfs meer uit dan Staten³⁵⁷, waardoor hun medewerking onmisbaar is in de klimaattransitie.³⁵⁸ Overal ter wereld worden bedrijven op het matje geroepen om zich te verantwoorden voor vervuilende praktijken.³⁵⁹ Zo werd Shell in Nederland zelfs verplicht zijn uitstoot te verminderen op basis van de mensenrechten en internationale klimaatverplichtingen.³⁶⁰ Hoewel de uitspraak in hoger beroep ongedaan werd gemaakt³⁶¹, vormt zij een belangrijke inspiratiebron voor andere klimaatzaken tegen bedrijven. In België werd de eerste klimaatzaak opgestart door een Waalse bioboer, die TotalEnergies mee verantwoordelijk acht voor de klimaatverandering waardoor zijn boerderij schade lijdt.³⁶² Deze zaak heeft drie doelen: (1) erkenning van de schade geleden door de boer en andere boeren die kampen met problemen door de klimaatcrisis, (2) TotalEnergies verplichten het gebruik van fossiele brandstoffen uit te faseren door middel van tussentijdse reductiedoelstellingen, en (3) een einde maken aan de straffeloosheid van de fossiele brandstofindustrie.³⁶³ Multinationals ontwijken namelijk hun verantwoordelijkheid op vlak van mensenrechten en klimaat door hun activiteiten te vestigen in verschillende landen, vaak landen die politiek minder stabiel zijn, en misbruik te maken van de zwakke plekken in de nationale wetgeving.³⁶⁴ Zo ontlopen zij hun verantwoordelijkheden, waardoor

³⁵⁶ INTER PRESS SERVICE, 'Klimaatzaken nemen vaker bedrijven in het vizier', *MO* 2 juli 2024, <https://www.mo.be/nieuws/klimaatzaken-nemen-vaker-bedrijven-in-het-vizier> (geraadpleegd op 18 april 2025); INTER PRESS SERVICE, 'Rechtszaken tegen olie- en gasbedrijven verdrievoudigd', *IPS* 12 september 2024, <https://www.ipsnews.be/artikel/rechtszaken-tegen-olie-en-gasbedrijven-verdrievoudigd> (geraadpleegd op 18 april 2025).

³⁵⁷ BELGA, 'Tien grootste multinationals stoten helft meer CO2 uit dan heel België', *VRTNWS* 20 mei 2014, <https://www.vrt.be/vrtnews/nl/2014/05/20/tien-grootste-multinationalsstotenhelftmeerco2uitdanheelbelgie-1-1973189/> (geraadpleegd op 18 april 2025); TAYLOR M. en WATTS J., 'Revealed: the 20 firms behind a third of all carbon emissions', *The Guardian* 9 oktober 2019, https://www.theguardian.com/environment/2019/oct/09/revealed-20-firms-third-carbon-emissions?CMP=Share_iOSApp_Other (geraadpleegd op 18 april 2025); MILIEUDEFENSIE, 'Waarom we zonder de grote bedrijven de klimaatcrisis niet kunnen oplossen', *Milieudefensie* 15 februari 2021, <https://milieudefensie.nl/actueel/waarom-we-zonder-grote-bedrijven-de-klimaatcrisis-niet-kunnen-oplossen> (geraadpleegd op 18 april 2025).

³⁵⁸ ROUCKHOUT A. en ROMBOUTS R., 'Climate litigation in Europa: een cruciale rol (of kans) voor multinationals', *Tijd voor Mensenrechten* 21 februari 2024, <https://tijd.mensenrechten.be/2024/02/21/climate-litigation-in-europa-een-cruciale-rol-of-kans-voor-multinationals/> (geraadpleegd op 12 mei 2025).

³⁵⁹ In de database van *The Sabin Center for Climate Change Law* van de *Columbia Law School* (te raadplegen via deze link: <https://climate.law.columbia.edu/>) zijn de klimaatzaken tegen bedrijven over de hele wereld terug te vinden. Dit deel beperkt zich verder tot Nederland en België.

³⁶⁰ Rb. Den Haag (NL) 26 mei 2021, ECLI:NL:RBDHA:2021:5337, 'Shell-vonnis'.

³⁶¹ Gerechtshof Den Haag (NL), 12 november 2024, ECLI:NL:GHDHA:2024:2099, 'Shell-arrest'.

³⁶² TORFS M., 'Waalse bioboer klaagt energiereus TotalEnergies aan: eerste Belgische klimaatzaak tegen een bedrijf', *VRTNWS* 13 maart 2024, <https://www.vrt.be/vrtnews/nl/2024/03/13/waalse-bioboer-begint-klimaatzaak-tegen-total-energies/> (geraadpleegd op 18 april 2025); THE FARMER'S CASE, 'Hugues Falys, een boer uit Henegouwen, dagvaardt TotalEnergies voor hun aandeel in de klimaatcrisis', *The Farmer's Case* 2025, <https://www.thefarmerscase.be/nl/de-zaak/> (geraadpleegd op 18 april 2025).

³⁶³ THE FARMER'S CASE, 'Hugues Falys, een boer uit Henegouwen, dagvaardt TotalEnergies voor hun aandeel in de klimaatcrisis', *The Farmer's Case* 2025, <https://www.thefarmerscase.be/nl/de-zaak/> (geraadpleegd op 18 april 2025); SABIN CENTRE FOR CLIMATE CHANGE LAW, 'Hugues Falys, FIAN, Greenpeace, Ligue des droits humains v. TotalEnergies (The Farmer Case)', *Climate Case Chart* 2024, <https://climatecasechart.com/non-us-case/hugues-falys-fian-greenpeace-ligue-des-droits-humains-v-totalenergies-the-farmer-case/> (geraadpleegd op 18 april 2025).

³⁶⁴ OXFAM, 'Multinationals', https://oxfambelgique.be/sites/default/files/2023-02/oxfamsol_edu_multinationals.pdf (geraadpleegd op 12 mei 2025) (geraadpleegd op 12 mei 2025); SOMO, *Corporate strategies to avoid responsibility for human rights abuses*, <https://www.somo.nl/wp-content/uploads/2020/07/Mind-the-Gap-summary.pdf> (geraadpleegd op 12 mei 2025); THE FARMER'S CASE, 'Hugues Falys, een boer uit Henegouwen, dagvaardt TotalEnergies voor hun aandeel in de klimaatcrisis', *The Farmer's Case* 2025, <https://www.thefarmerscase.be/nl/de-zaak/> (geraadpleegd op 18 april 2025).

de klimaattransitie en de bescherming van mensenrechten in gevaar komen. De uitspraak in de *Farmer's case* wordt verwacht in het voorjaar van 2026. TotalEnergies heeft reeds gecommuniceerd dat ze volop werk maken van de energietransitie en dat dit niet de verantwoordelijkheid is van één bedrijf, maar van de hele maatschappij.³⁶⁵

Om een antwoord te kunnen formuleren op het tweede luik van de centrale onderzoeksvraag³⁶⁶, focust dit deel kort op klimaatzaken tegen bedrijven en vergelijkt deze met klimaatzaken tegen overheden. De Shell-zaak wordt uitgelicht omdat in deze baanbrekende uitspraak de rechter voor het eerst een bedrijf verplichtte zijn uitstoot te verminderen, hoewel de rechter in beroep hierop reeds terugkwam. Omwille van de territoriale afbakening van het onderzoek, is deze zaak ook de enige die kan worden onderzocht.

Tot slot tracht dit deel te bepalen welke soort klimaatzaken het meest bevorderlijk zijn voor de klimaattransitie. Dit gebeurt door middel van een evaluatie waarbij getoetst wordt aan vier criteria: (1) de bewijslast, (2) de naleving en afdwingbaarheid, (3) het effect op de uitstoot en (4) de maatschappelijke impact.

³⁶⁵ TORFS M., 'Waalse bioboer klaagt energiereus TotalEnergies aan: eerste Belgische klimaatzaak tegen een bedrijf', *VRTNWS* 13 maart 2024, <https://www.vrt.be/vrtnews/nl/2024/03/13/waalse-bioboer-begint-klimaatzaak-tegen-total-energies/> (geraadpleegd op 18 april 2025).

³⁶⁶ *Zijn klimaatzaken tegen bedrijven meer bevorderlijk voor de klimaattransitie?*

HOOFDSTUK I. DE SHELL-ZAAK

Afdeling I. Het vonnis

77. De vordering - In 2019 dagvaarde de vereniging Milieudefensie, samen met nog zes milieuverenigingen en 17.379 burgers, RDS³⁶⁷ voor de rechtbank in Den Haag omwille van haar verantwoordelijkheid in de wereldwijde klimaatopwarming. De vordering bestond uit twee delen: een verzoek tot een verklaring voor recht en een verzoek tot het opleggen van reductiebevelen. Concreet vroeg Milieudefensie de rechtbank voor recht te verklaren dat Shell onrechtmatig handelt indien zij niet uiterlijk tegen 2030 het gezamenlijk jaarlijks volume van alle aan de bedrijfsactiviteiten en verkochte energiedragende producten van de Shell-groep verbonden CO₂-emissies naar de atmosfeer (scope 1, 2 en 3³⁶⁸) met minstens 45%, subsidiair 35% en nog meer subsidiair 25%, heeft verminderd of heeft doen verminderen in vergelijking met het niveau van 2019.³⁶⁹ Hierbij aansluitend werd gevraagd een reductiebevel van 45%, respectievelijk 35% of 25%, op te leggen.³⁷⁰ Milieudefensie baseerde zich op de algemene zorgvuldigheidsnorm, terug te vinden in artikel 6:162 van het Nederlandse Burgerlijk Wetboek, met invulling van de mensenrechten, met name artikelen 2 en 8 van het EVRM, en *soft law*-instrumenten zoals de *UN Guiding Principles on Business and Human Rights*³⁷¹, het *UN Global Compact*³⁷² en de OESO-Richtlijnen voor multinationale ondernemingen³⁷³.

78. Het oordeel – De rechtbank oordeelt dat er wel degelijk een reductieverplichting rust op Shell. Deze verplichting vloeit voort uit de algemene zorgvuldigheidsnorm, een open norm die de rechtbank concretiseert aan de hand van veertien factoren:

1. De beleidsbepalende positie van RDS in de Shell-groep;
2. De CO₂-uitstoot van de Shell-groep;
3. De gevolgen van CO₂-uitstoot voor Nederland en het Waddengebied;
4. Het recht op leven en een ongestoord gezinsleven van de Nederlandse ingezetenen en de inwoners van het Waddengebied;
5. De *UN Guiding Principles*;

³⁶⁷ Afkorting voor Royal Dutch Shell. Dit is een private rechtspersoon met hoofdkantoor in Den Haag. Zij is tophoudstermaatschappij van de Shell-groep en bepaalt het algemeen beleid van Shell. Om verwarring te voorkomen, zal ik hierna gewoon verwijzen naar 'Shell'.

³⁶⁸ Broeikasgasemissies van bedrijven worden onderverdeeld in drie categorieën. Scope 1-emissies zijn de (directe) emissies afkomstig van installaties die een partij geheel of gedeeltelijk in eigendom of onder operationele controle heeft, scope 2 omvat de (indirecte energie) emissies afkomstig van de installaties van derden bij wie elektriciteit, stoom of warmte wordt ingekocht ten behoeve van de bedrijfsactiviteiten en scope 3 zijn de overige emissies die het gevolg zijn van de activiteiten van een bepaalde partij, maar die ontstaan door broeikasgasbronnen die in eigendom zijn of onder controle staan van derden, zoals andere organisaties of consumenten, zoals de emissies van het gebruik van ingekochte ruwe olie en gas door derden; Rb. Den Haag (NL) 26 mei 2021, ECLI:NL:RBDHA:2021:5337, 'Shell-vonnis', 2.5.4; BILLIET C., 'Klimaatrechtspraak en bedrijven: het Shell-vonnis in het tij', in BILLIET C. en SCHOUKENS H. (eds.), *Klimaatrechtspraak: waarom rechters het klimaat (niet) zullen redden*, Die Keure, 2021, (213) 226.

³⁶⁹ Rb. Den Haag (NL) 26 mei 2021, ECLI:NL:RBDHA:2021:5337, 'Shell-vonnis', 3.1.

³⁷⁰ Rb. Den Haag (NL) 26 mei 2021, ECLI:NL:RBDHA:2021:5337, 'Shell-vonnis', 3.1.

³⁷¹ OHCHR, 'Guiding principles on Business and Human Rights', https://www.ohchr.org/sites/default/files/documents/publications/guidingprinciplesbusinessshr_en.pdf.

³⁷² UNGC, 'The Ten Principles of the UN Global Compact', <https://unglobalcompact.org/what-is-gc/mission/principles>.

³⁷³ OESO, 'OESO-richtlijnen voor multinationale ondernemingen inzake maatschappelijk verantwoord ondernemen', https://www.oecd.org/nl/publications/2023/06/oecd-guidelines-for-multinational-enterprises-on-responsible-business-conduct_a0b49990.html.

6. De controle en invloed van RDS op de CO₂-uitstoot van de Shell-groep en haar zakelijke relaties;
7. Wat ervoor nodig is om gevaarlijke klimaatverandering te voorkomen;
8. Mogelijke reductiepaden;
9. De dubbele uitdaging om gevaarlijke opwarming van de aarde tegen te gaan en te voorzien in de vraag naar energie van de groeiende wereldbevolking;
10. Het ETS-systeem en andere, elders ter wereld geldende 'cap and trade'-emmissiestelsels, vergunningen en lopende verplichtingen van de Shell-groep;
11. De effectiviteit van de reductieverplichting;
12. De verantwoordelijkheid van staten en de samenleving;
13. De bezwaarlijkheid voor RDS en de Shell-groep om aan de reductieverplichting te voldoen en;
14. De proportionaliteit van de reductieverplichting van Shell.

De zwaarwichtigste factoren zijn volgens mij 4, 5, 7 en 8. De algemene zorgvuldigheidsnorm wordt namelijk vooral ingekleurd door mensenrechtelijke verplichtingen en de internationale wetenschappelijke en politieke consensus. Deze elementen maken het mogelijk te concretiseren welk gedrag de algemene zorgvuldigheidsnorm vereist.

Ook bedrijven hebben de verantwoordelijkheid om mensenrechten te respecteren. Zowel negatief, door zich te onthouden van mensenrechtenschendingen, als positief, door maatregelen te nemen om negatieve effecten op de mensenrechten te voorkomen, beperken of zelfs verhelpen.³⁷⁴ Uit de *Urgenda*-rechtspraak leidt de rechtbank af dat artikelen 2 en 8 van het EVRM bescherming bieden tegen de gevaarlijke klimaatopwarming.³⁷⁵ Naar analogie met *Urgenda I* gebruikt de Haagse rechter de mensenrechten als interpretatielens bij de invulling van de algemene zorgvuldigheidsplicht.³⁷⁶ Hiermee bevestigt hij dat mensenrechten (zij het indirect) ook een rol spelen in horizontale verhoudingen tussen bedrijven en burgers. Door middel van *soft law* en de best beschikbare wetenschappelijke kennis, geeft de rechter de mensenrechtelijke verplichtingen van Shell een nadere invulling.³⁷⁷ Uit deze elementen volgt de verplichting van Shell om te doen wat nodig is om de

³⁷⁴ Rb. Den Haag (NL) 26 mei 2021, ECLI:NL:RBDHA:2021:5337, 'Shell-vonnis', 4.4.14-4.4.17 en 4.4.20-4.4.21.

³⁷⁵ Rb. Den Haag (NL) 26 mei 2021, ECLI:NL:RBDHA:2021:5337, 'Shell-vonnis', 4.4.10; SCHOUKENS H., 'Het Shell-vonnis als juridische dijkbreuk: ook individuele bedrijven aansprakelijk voor klimaatschade?', *STORM* 2021/2, (31/02) 31/06-31/08; BORUCKI C., GILLAERTS P., AUVRAY F. en WIGARD K., 'Shell moet CO₂-uitstoot reduceren: aansprakelijkheidsgolven reiken steeds verder (Deel I)', *Leuven Blog for Public Law* 24 september 2021, <https://www.leuvenpubliclaw.com/shell-moet-co2-uitstoot-reduceren-aansprakelijkheidsgolven-reiken-steeds-verder/> (geraadpleegd op 19 april 2025); BILLIET C., 'Klimaatrechtspraak en bedrijven: het Shell-vonnis in het tij', in BILLIET C. en SCHOUKENS H. (eds.), *Klimaatrechtspraak: waarom rechters het klimaat (niet) zullen redden*, Die Keure, 2021, (213) 234-237.

³⁷⁶ Zie *supra*, nr. 19; SCHOUKENS H., 'Het Shell-vonnis als juridische dijkbreuk: ook individuele bedrijven aansprakelijk voor klimaatschade?', *STORM* 2021/2, (31/02) 31/06-31/08.

³⁷⁷ BILLIET C., 'Klimaatrechtspraak en bedrijven: het Shell-vonnis in het tij', in BILLIET C. en SCHOUKENS H. (eds.), *Klimaatrechtspraak: waarom rechters het klimaat (niet) zullen redden*, Die Keure, 2021, (213) 234-237; SCHOUKENS H., 'Het Shell-vonnis als juridische dijkbreuk: ook individuele bedrijven aansprakelijk voor klimaatschade?', *STORM* 2021/2, (31/02) 31/06-31/08; BORUCKI C., GILLAERTS P., AUVRAY F. en WIGARD K., 'Shell moet CO₂-uitstoot reduceren: aansprakelijkheidsgolven reiken steeds verder (Deel I)', *Leuven Blog for Public Law* 24 september 2021, <https://www.leuvenpubliclaw.com/shell-moet-co2-uitstoot-reduceren-aansprakelijkheidsgolven-reiken-steeds-verder/> (geraadpleegd op 19 april 2025).

gevaarlijke klimaatverandering te voorkomen. Om te bepalen wat dit inhoudt, grijpt de rechtbank terug naar *soft law* en de internationale wetenschappelijke en politieke consensus, die blijkt uit de IPCC-rapporten en het Akkoord van Parijs.³⁷⁸ Er is consensus over het feit dat tegen 2050 de wereldwijde netto-broeikasgasuitstoot nul moet zijn. Op elk bedrijf rust aldus de verplichting om naar het doel van netto nul uitstoot toe te werken.³⁷⁹ De manier waarop dit moet gebeuren ligt echter niet vast. Van Shell, als grote speler op de markt van fossiele brandstoffen, kan nochtans veel worden verwacht: de uitstoot die zij produceert is namelijk groter dan die van vele Staten en er bestaat geen discussie over het feit dat zij in grote mate bijdraagt aan de klimaatopwarming.³⁸⁰ Om die reden legt de rechtbank aan Shell een reductiebevel op van 45% tegen 2030 in vergelijking met 2019.³⁸¹ Deze reductieverplichting blijft bestaan naast de verantwoordelijkheid van alle andere bedrijven en de gehele maatschappij om de uitstoot van broeikasgassen te verminderen ter voorkoming van de gevaarlijke klimaatopwarming. De rechtbank erkent dat Shell het probleem niet alleen kan oplossen, maar elke reductie is een stap vooruit en is nodig om de gevaarlijke klimaatopwarming tegen te gaan.³⁸²

Afdeling II. Het arrest

79. Hoger beroep – Shell gaat tegen het vonnis in beroep. Zij is van mening dat een reductieverplichting aan één bedrijf niet de juiste oplossing is voor de klimaattransitie. De handelsactiviteiten die Shell niet meer zou kunnen doen, zullen worden voortgezet door concurrenten, waardoor de totale globale uitstoot hetzelfde blijft. De effectiviteit van het reductiebevel wordt in twijfel getrokken.³⁸³ Ook menen zij dat de rechter niet de democratische en grondwettelijke legitimiteit heeft om af te wegen welke en aan welk tempo bedrijven en Staten maatregelen moeten nemen tegen de gevaarlijke klimaatverandering.³⁸⁴ Het klimaatbeleid is een bevoegdheid van de wetgever en de overheid. Deze kritiek klonk ook bij klimaatzaken tegen overheden.³⁸⁵ Het vorige deel van deze masterthesis toonde echter aan dat deze kritiek onterecht

³⁷⁸ Rb. Den Haag (NL) 26 mei 2021, ECLI:NL:RBDHA:2021:5337, 'Shell-vonnis', 4.4.26-4.4.39; BILLIET C., 'Klimaatrechtspraak en bedrijven: het *Shell*-vonnis in het tij', in BILLIET C. en SCHOUKENS H. (eds.), *Klimaatrechtspraak: waarom rechters het klimaat (niet) zullen redden*, Die Keure, 2021, (213) 231-233.

³⁷⁹ Rb. Den Haag (NL) 26 mei 2021, ECLI:NL:RBDHA:2021:5337, 'Shell-vonnis', 4.4.33-4.4.34; BORUCKI C., GILLAERTS P., AUVRAY F. en WIGARD K., 'Shell moet CO₂-uitstoot reduceren: aansprakelijkheidsgolven reiken steeds verder (Deel I)', *Leuven Blog for Public Law* 24 september 2021, <https://www.leuvenpubliclaw.com/shell-moet-co2-uitstoot-reduceren-aansprakelijkheidsgolven-reiken-steeds-verder/> (geraadpleegd op 19 april 2025).

³⁸⁰ Rb. Den Haag (NL) 26 mei 2021, ECLI:NL:RBDHA:2021:5337, 'Shell-vonnis', 4.4.37; BILLIET C., 'Klimaatrechtspraak en bedrijven: het *Shell*-vonnis in het tij', in BILLIET C. en SCHOUKENS H. (eds.), *Klimaatrechtspraak: waarom rechters het klimaat (niet) zullen redden*, Die Keure, 2021, (213) 234-237; SCHOUKENS H., 'Het *Shell*-vonnis als juridische dijkbreuk: ook individuele bedrijven aansprakelijk voor klimaatschade?', *STORM* 2021/2, (31/02) 31/05-31/07.

³⁸¹ Rb. Den Haag (NL) 26 mei 2021, ECLI:NL:RBDHA:2021:5337, 'Shell-vonnis', 4.4.39.

³⁸² Rb. Den Haag (NL) 26 mei 2021, ECLI:NL:RBDHA:2021:5337, 'Shell-vonnis', 4.4.49-4.4.52 en 4.4.54; SCHOUKENS H., 'Het *Shell*-vonnis als juridische dijkbreuk: ook individuele bedrijven aansprakelijk voor klimaatschade?', *STORM* 2021/2, (31/02) 31/08-31/10.

³⁸³ HAGE M., JACOBS Q. en MARTEL B., 'Het *Shell*-arrest: moeten ondernemingen voor het klimaat zorgen?', *Eubelius* 22 november 2024, <https://www.eubelius.com/nl/nieuws/het-shell-arrest-moeten-ondernemingen-voor-het-klimaat-zorgen> (geraadpleegd op 18 april 2025); SHELL, 'Waarom *Shell* in hoger beroep ging', *Shell* 30 oktober 2024, <https://www.shell.nl/over-ons/nieuws/dossiers/dossier-klimaatzaak/waarom-shell-in-hoger-beroep-gaat.html> (geraadpleegd op 18 april 2025).

³⁸⁴ SHELL, 'Waarom *Shell* in hoger beroep ging', *Shell* 30 oktober 2024, <https://www.shell.nl/over-ons/nieuws/dossiers/dossier-klimaatzaak/waarom-shell-in-hoger-beroep-gaat.html> (geraadpleegd op 18 april 2025). Zie Gerechtshof Den Haag (NL), 12 november 2024, ECLI:NL:GHDHA:2024:2099, 'Shell-arrest', 7.52-7.53.

³⁸⁵ Zie *supra*, Deel II, Hoofdstuk II.

was, daar er sprake is van een samenwerking der machten en een verplichting ten aanzien van de rechter om recht te spreken en te zorgen voor rechtsbescherming. Deze verplichting geldt ongeacht de aard van de partijen. Als vaststaat dat de rechter een reductiebevel kan opleggen aan de overheid, kan hij mijns inziens, *a fortiori*, een reductiebevel opleggen aan een bedrijf.

80. Het oordeel – Het Haagse gerechtshof denkt er anders over.³⁸⁶ Hoewel het oordeelt dat op Shell, die op belangrijke wijze bijdraagt aan de klimaatopwarming, een verplichting rust om haar broeikasgasemissies te beperken om de gevaarlijke klimaatverandering tegen te gaan, legt het gerechtshof geen reductiebevel op. Net als de rechtbank, leidt het gerechtshof deze verplichting af uit de algemene zorgvuldigheidsnorm, ingevuld door de mensenrechten, *soft law* en de internationale politieke en wetenschappelijke consensus.³⁸⁷

Het gerechtshof besluit echter dat op basis van deze instrumenten niet kan worden bepaald welk reductiepercentage Shell moet nastreven. De consensus die bestaat over de 45% die in eerste aanleg werd toegewezen, geldt niet voor elke bedrijfstak afzonderlijk en dus staat het niet vast dat deze ook geldt voor Shell.³⁸⁸ Ook slaagt Milieudefensie er volgens het gerechtshof niet in aan te tonen dat Shell zijn rechtsplicht dreigt te schenden. Om een bevel op te leggen dat strekt tot het voorkomen van een toekomstige schending van een recht, dient er sprake te zijn van een dreigende schending van een rechtsplicht.³⁸⁹ Dat is volgens het gerechtshof niet het geval, daar Shell inspanningen levert om haar uitstoot te beperken en hiertoe concrete plannen heeft opgesteld.³⁹⁰ Bijgevolg kan de rechter, naar eigen zeggen, geen reductiebevel opleggen.³⁹¹ Ook betwijfelt het gerechtshof de effectiviteit van een reductiebevel; het zou niet vaststaan dat als Shell haar totale uitstoot reduceert met 45%, dit werkelijk zou leiden tot een lagere wereldwijde uitstoot van broeikasgassen.³⁹² Andere

³⁸⁶ Gerechtshof Den Haag (NL), 12 november 2024, ECLI:NL:GHDHA:2024:2099, 'Shell-arrest'.

³⁸⁷ Gerechtshof Den Haag (NL), 12 november 2024, ECLI:NL:GHDHA:2024:2099, 'Shell-arrest', 7.6-7.27; DECUYPER L., DE RECHTER M. en ROUCKHOUT A., 'De Shell-uitspraak in Hoger Beroep: de Klimaatzorgplicht van bedrijven onder de loep', *Publius* 14 november 2024, <https://www.publius.be/nl/blog/2024-11-14-de-shell-uitspraak-in-hoger-beroep-de-klimaatzorgplicht-van-bedrijven-onder-de-loep> (geraadpleegd op 19 april 2025); DETHIER S. en GILLIAERTS P., 'Plicht maar geen bevel voor Shell: op zoek naar de juiste versnelling', *Juristenkrant* 2024/499, (1) 3-4; HAGE M., JACOBS Q. en MARTEL B., 'Het Shell-arrest: moeten ondernemingen voor het klimaat zorgen?', *Eubelius* 22 november 2024, <https://www.eubelius.com/nl/nieuws/het-shell-arrest-moeten-ondernemingen-voor-het-klimaat-zorgen> (geraadpleegd op 18 april 2025).

³⁸⁸ Gerechtshof Den Haag (NL), 12 november 2024, ECLI:NL:GHDHA:2024:2099, 'Shell-arrest', 7.56-7.57; DECUYPER L., DE RECHTER M. en ROUCKHOUT A., 'De Shell-uitspraak in Hoger Beroep: de Klimaatzorgplicht van bedrijven onder de loep', *Publius* 14 november 2024, <https://www.publius.be/nl/blog/2024-11-14-de-shell-uitspraak-in-hoger-beroep-de-klimaatzorgplicht-van-bedrijven-onder-de-loep> (geraadpleegd op 19 april 2025).

³⁸⁹ Gerechtshof Den Haag (NL), 12 november 2024, ECLI:NL:GHDHA:2024:2099, 'Shell-arrest', 7.64; HAGE M., JACOBS Q. en MARTEL B., 'Het Shell-arrest: moeten ondernemingen voor het klimaat zorgen?', *Eubelius* 22 november 2024, <https://www.eubelius.com/nl/nieuws/het-shell-arrest-moeten-ondernemingen-voor-het-klimaat-zorgen> (geraadpleegd op 18 april 2025).

³⁹⁰ Gerechtshof Den Haag (NL), 12 november 2024, ECLI:NL:GHDHA:2024:2099, 'Shell-arrest', 7.65.

³⁹¹ Gerechtshof Den Haag (NL), 12 november 2024, ECLI:NL:GHDHA:2024:2099, 'Shell-arrest', 7.63-7.66.

³⁹² Gerechtshof Den Haag (NL), 12 november 2024, ECLI:NL:GHDHA:2024:2099, 'Shell-arrest', 7.97-7.111; DECUYPER L., DE RECHTER M. en ROUCKHOUT A., 'De Shell-uitspraak in Hoger Beroep: de Klimaatzorgplicht van bedrijven onder de loep', *Publius* 14 november 2024, <https://www.publius.be/nl/blog/2024-11-14-de-shell-uitspraak-in-hoger-beroep-de-klimaatzorgplicht-van-bedrijven-onder-de-loep> (geraadpleegd op 19 april 2025); HAGE M., JACOBS Q. en MARTEL B., 'Het Shell-arrest: moeten ondernemingen voor het klimaat zorgen?', *Eubelius* 22 november 2024, <https://www.eubelius.com/nl/nieuws/het-shell-arrest-moeten-ondernemingen-voor-het-klimaat-zorgen> (geraadpleegd op 18 april 2025).

bedrijven zouden immers de activiteiten van Shell kunnen overnemen, waardoor de uitstoot globaal bekeken niet vermindert.³⁹³

Hoewel het gerechtshof nogmaals vaststelt dat Shell een verplichting heeft het zijne te doen tegen de gevaarlijke klimaatverandering, laat het na de reductieplicht van Shell precies te omschrijven.³⁹⁴ Volgens DETHIER en GILLIAERTS dreigen hierdoor rechtsonzekerheid en afdwingingsproblemen.³⁹⁵ In de *Urgenda*, *Klimaatzaak* en *KlimaSeniorinnen*-zaken, deinsden de rechters er niet voor terug een reductiebevel op te leggen, ondanks dat het misschien niet zou leiden tot een lagere globale uitstoot. Het 'druppel op een hete plaat'-argument ging in deze zaken niet op, terwijl het gerechtshof in het Shell-arrest het nu wel aanvaardt. Ook vonden de *Urgenda*-, *Klimaatzaak*- en *KlimaSeniorinnen*-rechters het geen probleem een reductieverplichting op te leggen die zich over verscheidene sectoren en bedrijfstakken uitstrekt, ook al bestaat er niet voor elke bedrijfstak afzonderlijk consensus over het reductiepercentage. Ze gingen op zoek naar een gemeenschappelijk minimum waarover politieke en wetenschappelijke consensus bestaat en hanteerden dit.³⁹⁶ Zoals reeds in nr. 70 beschreven, is een reductiebevel de remedie die het recht op een effectief rechtsmiddel het meest waarborgt, waardoor deze, mijns inziens, dan ook te verkiezen is. Louter vaststellen dat Shell verplicht is zijn uitstoot te reduceren, zonder te preciseren hoe zij aan deze plicht kan voldoen, kan ertoe leiden dat er rechtsonzekerheid is en laat Shell de ruimte om *te weinig* te doen. Dit is niet wenselijk, gezien de ernst van de dreiging van de gevaarlijke klimaatverandering en de spoed waarmee de broeikasgasuitstoot wereldwijd moet worden gereduceerd.

81. Naar de Hoge Raad – Om toch een reductiebevel te laten opleggen, heeft Milieudefensie cassatieberoep ingesteld bij de Hoge Raad.³⁹⁷ Shell laat weten dat het erop vertrouwt dat de Hoge Raad eveneens geen reductiebevel zal opleggen.³⁹⁸ Voorlopig is het dus afwachten wat de Hoge Raad in deze zaak beslist en of er uiteindelijk toch een reductiebevel wordt opgelegd.

³⁹³ DETHIER EN GILLIAERTS noemen dit de 'drugdealerverdediging': als Shell het niet doet, dan zal iemand anders het wel doen. DETHIER S. en GILLIAERTS P., 'Plicht maar geen bevel voor Shell: op zoek naar de juiste versnelling', *Juristenkrant* 2024/499, (1) 3.

³⁹⁴ DETHIER S. en GILLIAERTS P., 'Plicht maar geen bevel voor Shell: op zoek naar de juiste versnelling', *Juristenkrant* 2024/499, (1) 4.

³⁹⁵ DETHIER S. en GILLIAERTS P., 'Plicht maar geen bevel voor Shell: op zoek naar de juiste versnelling', *Juristenkrant* 2024/499, (1) 4.

³⁹⁶ DETHIER S. en GILLIAERTS P., 'Plicht maar geen bevel voor Shell: op zoek naar de juiste versnelling', *Juristenkrant* 2024/499, (1) 4.

³⁹⁷ MERCKX V., 'Nederlandse klimaatzaak gaat in cassatie: milieu-organisatie wil dat rechter Shell toch verplicht om minder uit te stoten', *VRTNWS* 12 februari 2025, <https://www.vrt.be/vrtnws/nl/2025/02/11/klimaatzaak-nederland-shell-milieudefensie-in-cassatie/> (geraadpleegd op 19 april 2025).

³⁹⁸ SHELL, 'Shells reactie op Klimaatzaak naar Hoge Raad', *Shell* 12 februari 2025, <https://www.shell.nl/over-ons/nieuws/2025/shells-reactie-op-klimaatzaak-naar-hoge-raad.html> (geraadpleegd op 19 april 2025).

HOOFDSTUK II. VERGELIJKING MET KLIMAATZAKEN TEGEN OVERHEDEN

82. Inleiding – In de context van de wereldwijde klimaatcrisis vormen klimaatzaken een belangrijk juridisch instrument om emissiereducties af te dwingen en vervuilers ter verantwoording te roepen.³⁹⁹ Hierdoor rijst de vraag wie het meest effectief via de rechter kan worden aangesproken - overheden of bedrijven? Beide actoren spelen een fundamentele rol in de aanpak van de klimaatopwarming, zij het op verschillende manieren: overheden via beleid en regelgeving, bedrijven via hun uitstoot en economische invloed.

Deze vergelijkende analyse heeft tot doel de efficiëntie van klimaatzaken tegen overheden en tegen bedrijven naast elkaar te plaatsen. Hiervoor worden vier criteria gehanteerd: (1) de bewijslast, (2) de naleving en afdwingbaarheid van de uitspraken, (3) het direct effect op de uitstoot en (4) de maatschappelijke impact. Deze indicatoren laten toe te bepalen wat de sterktes en zwaktes zijn van beide soorten klimaatrechtspraak.⁴⁰⁰ Efficiëntie gaat immers niet alleen om wie de rechter aan zijn kant krijgt. Welke moeilijkheden men ondervindt tijdens het proces en nadien bij de uitvoering van de uitspraak, spelen ook mee in de afweging.

Dit laatste hoofdstuk van deze masterthesis gaat na in welke mate klimaatzaken tegen bedrijven een effectiever alternatief of een aanvulling vormen op procedures tegen Staten. De vraag stelt zich: *welk type klimaatzaak is het meest bevorderlijk voor de groene transitie?*

Afdeling I. De bewijslast

83. Wat moet de eiser aantonen? Klimaatzaak tegen overheid – Naargelang de verwerende partij een overheid of een bedrijf is, moet de eiser een bepaalde claim hard maken. In beide gevallen is de claim veelal gestoeld op de algemene zorgvuldigheidsnorm en/of de mensenrechten, zoals blijkt uit de voorgaande hoofdstukken.⁴⁰¹ In een klimaatzaak tegen de overheid, moet de eiser bewijzen dat de overheid met haar klimaatbeleid onzorgvuldig of in strijd met haar mensenrechtelijke verplichtingen handelt.⁴⁰² Doordat er een rechtstreeks causaal verband bestaat tussen de uitstoot van broeikasgassen en de klimaatopwarming, kan men zich beroepen op het feit dat een Staat te veel uitstoot en daarmee bijdraagt aan de klimaatopwarming. Bijkomend kan men beargumenteren dat er te weinig maatregelen worden genomen om de uitstoot te reduceren. De mensenrechten en algemene zorgvuldigheidsnorm vereisen immers van overheden dat zij hun burgers beschermen tegen de gevaarlijke klimaatopwarming, met name door hun uitstoot

³⁹⁹ ROUCKHOUT A. en ROMBOUTS R., 'Climate litigation in Europa: een cruciale rol (of kans) voor multinationals', *Tijd voor Mensenrechten* 21 februari 2024, <https://tijd.mensenrechten.be/2024/02/21/climate-litigation-in-europa-een-cruciale-rol-of-kans-voor-multinationals/> (geraadpleegd op 12 mei 2025); ENGELHARD E.F.D., ARONS T.M.C., VAN DEURSEN S., DE JONG E.R., KUIPER- SLENDEBROEK B.A EN VAN MAURIK D.W., 'Urgenda, Milieudefensie/ Shell and beyond: Over de invloed van klimaatzaken', *NTBR* 2024/4, (28) 28.

⁴⁰⁰ Zie *supra*, nr. 7.

⁴⁰¹ Zie *supra*, Deel I Hoofdstuk II tot en met IV.

⁴⁰² Zie bijvoorbeeld *Urgenda, Klimaatzaak* en *KlimaSeniorinnen*.

te beperken.⁴⁰³ Bovendien bestaat er in de klimaatwetenschap, zoals blijkt uit de IPCC-rapporten en het Akkoord van Parijs, consensus over de reducties die nodig zijn om een gevaarlijke klimaatverandering te voorkomen. Aan de hand van deze percentages kan een eiser dus beargumenteren dat de overheid zich onvoldoende inspant voor het klimaat. Dat één Staat op wereldvlak weinig verandering teweeg kan brengen, is een argument dat in elke besproken klimaatzaak tegen de overheid werd verworpen.⁴⁰⁴ Elke reductie, hoe klein ook, maakt een verschil en draagt bij aan de bestrijding van de gevaarlijke klimaatopwarming. Een overheid kan dus niet aan zijn verantwoordelijkheden ontsnappen door met de vinger te wijzen naar andere Staten.

84. Wat moet de eiser aantonen? Klimaatzaak tegen bedrijf – In klimaatzaken tegen bedrijven is het moeilijker bepaalde bedrijfsactiviteiten te linken aan de gevaarlijke klimaatverandering. Het is niet eenvoudig aan te tonen dat de activiteit van een individueel bedrijf klimaatschade heeft veroorzaakt, zeker niet omdat dit soort schade verspreid is in tijd en ruimte en de oorzaak juist de combinatie van de uitstoot van meerdere bedrijven en Staten is. Bij klimaatzaken tegen overheden is het eenvoudiger, hier volstaat het aan te tonen dat het klimaatbeleid gebrekkig is. Het argument '*U doet niet genoeg voor het klimaat en schendt hiermee de mensenrechten*' houdt stand. Pas in de *Shell*-zaak wordt bevestigd dat dit argument ook succesvol kan worden ingeroepen tegen bedrijven: '*U handelt onzorgvuldig door u onvoldoende in te spannen voor het klimaat.*'⁴⁰⁵

Toch rijzen er nog twee problemen.⁴⁰⁶ Vooreerst zijn multinationals vaak actief in Staten met minder strenge regelgeving inzake milieu. Zolang zij binnen de grenzen van de lokale wetgeving blijven, kunnen zij niet aansprakelijk worden gesteld. Er bestaat immers geen internationale wettelijke verplichting voor bedrijven om zich in te zetten voor het klimaat, zoals het Akkoord van Parijs voor Staten.⁴⁰⁷ Ten tweede zorgt de complexe structuur van multinationals ervoor dat het niet eenvoudig is de verantwoordelijkheid op één actor vast te pinnen. Kijkt men naar het moederbedrijf, een van de dochterbedrijven of de leverancier? Wie is uiteindelijk verantwoordelijk voor de uitstoot? Ook over deze vraag dient een eiser zich te buigen vooraleer hij een klimaatzaak opstart tegen een bedrijf.

⁴⁰³ Zie *supra*, Deel I Hoofdstuk II tot en met IV.

⁴⁰⁴ Zie bijvoorbeeld Gerechtshof Den Haag (NL) 9 oktober 2018, ECLI:NL:GHDHA:2018:2591, 'Urgenda II', 57 en 61-63.

⁴⁰⁵ Gerechtshof Den Haag (NL), 12 november 2024, ECLI:NL:GHDHA:2024:2099, 'Shell-arrest', 7.6-7.27; DETHIER S. en GILLIAERTS P., 'Plicht maar geen bevel voor Shell: op zoek naar de juiste versnelling', *Juristenkrant* 2024/499, (1) 3-4; DECUYPER L., DE RECHTER M. en ROUCKHOUT A., 'De Shell-uitspraak in Hoger Beroep: de Klimaatzorgplicht van bedrijven onder de loep', *Publius* 14 november 2024, <https://www.publius.be/nl/blog/2024-11-14-de-shell-uitspraak-in-hoger-beroep-de-klimaatzorgplicht-van-bedrijven-onder-de-loep> (geraadpleegd op 19 april 2025); HAGE M., JACOBS Q. en MARTEL B., 'Het Shell-arrest: moeten ondernemingen voor het klimaat zorgen?', *Eubelius* 22 november 2024, <https://www.eubelius.com/nl/nieuws/het-shell-arrest-moeten-ondernemingen-voor-het-klimaat-zorgen> (geraadpleegd op 18 april 2025).

⁴⁰⁶ OXFAM, Multinationals, https://oxfambelgique.be/sites/default/files/2023-02/oxfamsol_edu_multinationals.pdf (geraadpleegd op 12 mei 2025); SOMO, *Corporate strategies to avoid responsibility for human rights abuses*, <https://www.somo.nl/wp-content/uploads/2020/07/Mind-the-Gap-summary.pdf> (geraadpleegd op 12 mei 2025).

⁴⁰⁷ Gerechtshof Den Haag (NL), 12 november 2024, ECLI:NL:GHDHA:2024:2099, 'Shell-arrest', 7.27; GEUKERS C., 'De onrechtmatige daad als reddingsboei voor het klimaat', *Advocatenblad* 2024/02, <https://magazine.advocatenblad.nl/2024-02/de-onrechtmatige-daad-als-reddingsboei-voor-het-klimaat/> (geraadpleegd op 12 mei 2025).

Afdeling II. Naleving en afdwingbaarheid

85. Naleving van rechterlijke uitspraken door overheden – Hoewel een uitspraak in een klimaatzaak tegen de overheid bindend is⁴⁰⁸, blijkt de naleving in de praktijk niet altijd even evident. Het beginsel van de rechtsstaat vereist nochtans dat de overheid rechterlijke beslissingen uitvoert.⁴⁰⁹ De rechter kan zelfs een dwangsom opleggen om de uitvoering af te dwingen.⁴¹⁰

Toch blijft de uitvoering in grote mate afhankelijk van politieke wil, de beleidsprioriteiten en de begroting. Dat er een veroordeling is, betekent nog niet dat de overheid hier onmiddellijk gehoor aan geeft, noch dat zij gehoor zal geven aan opeenvolgende veroordelingen.⁴¹¹ Ook zal het voor een overheid vaak langer duren om de koers van het beleid te wijzigen, aangezien het regelgevend besluitvormingsproces trager is. Een bedrijf daarentegen kan wel sneller operationele wijzigingen doorvoeren.⁴¹²

Op het niveau van het EHRM blijkt deze problematiek ook aanwezig.⁴¹³ Men is afhankelijk van de wil van de Verdragsstaat om de uitspraak uit te voeren, maar als deze er niet is heeft het Hof geen harde mechanismen om de naleving af te dwingen. Weliswaar kan het Comité van Ministers de procedure beschreven in artikel 46, vierde en vijfde lid van het EVRM⁴¹⁴ opstarten.⁴¹⁵ Het Hof kan dan formeel vaststellen dat de betrokken Verdragsstaat in gebreke blijft, waarna het Comité van Ministers opnieuw toezicht krijgt op de naleving en kan overwegen welke maatregelen moeten worden genomen. Dit mechanisme zorgt voornamelijk voor reputatieschade en politieke druk om het arrest alsnog uit te voeren, maar er kan geen (geldelijke) sanctie worden opgelegd.⁴¹⁶

Daarenboven beperkt de scheiding der machten de rechter in wat hij aan de overheid kan opleggen: hij mag zich niet in de plaats stellen van de overheid en dient de beleidsvrijheid van de overheid te respecteren.⁴¹⁷ De concrete beleidsmaatregelen die een overheid zou moeten nemen om het

⁴⁰⁸ Taelman P., *Het gezag van het rechterlijk gewijsde: een begrippenstudie*, Kluwer, 2001, 37-41.

⁴⁰⁹ Zie *supra*, nr. 71.

⁴¹⁰ Bijvoorbeeld: hoe de Belgische rechter in het klimaatzaak arrest zich de mogelijkheid voorbehoudt een dwangsom op te leggen na mededeling van de uitstootcijfers van 2022 tot 2024 in België, het Vlaams Gewest en het Brussels Hoofdstedelijk Gewest. Zie *supra*, nr. 36.

⁴¹¹ België heeft op dit vlak bovendien niet de beste reputatie. Zie bijvoorbeeld het *Camara*-arrest in de opvangcrisis: EHRM 18 juli 2023, nr. 49255/22, *Camara/België*, § 118. Zie ook *supra*, nr. 37.

⁴¹² Zie *infra*, nr. 84.

⁴¹³ Zwitserland dat het KlimaSeniorinnen-arrest naast zich neer lijkt te leggen. Zie *supra*, nr. 41. Zie ook: VERDUYCKT A., 'Hoe kan worden tegemoetgekomen aan de slechte uitvoering van veroordelende arresten van het EHRM op nationaal niveau?', *Jura Falc.* 2010-2011/1, 93; DE LONDRAS F. en DZEHTSIAROU K., 'Mission impossible? Addressing non-execution through infringement proceedings in the European Court of Human Rights', *Cambridge University Press* 23 februari 2017, <https://www.cambridge.org/core/journals/international-and-comparative-law-quarterly/article/mission-impossible-addressing-nonexecution-through-infringement-proceedings-in-the-european-court-of-human-rights/202B94630C62452955CDC20DE32C5C39> (geraadpleegd op 7 mei 2025).

⁴¹⁴ RAAD VAN EUROPA, Guide on Article 46 on the European Convention of Human Rights, 28 februari 2025, https://ks.echr.coe.int/documents/d/echr-ks/guide_art_46_eng.

⁴¹⁵ Voorbeelden: EHRM (Grote Kamer) 29 mei 2019, nr. 15172/13, 'Proceedings under article 46 § 4 in the case of Ilgar mammadov v. Azerbaijan'; EHRM (Grote Kamer) 11 juli 2022, nr. 28749/18, 'Proceedings under article 46 § 4, in the case of Kavala v. Türkiye'.

⁴¹⁶ Politieke en diplomatieke sancties tegen de betrokken Staat kunnen wel. Dit is ook mogelijk binnen de Raad van Europa, zo kan het Comité van Ministers bijvoorbeeld de vertegenwoordigingsrechten van een Verdragsstaat schorsen als de Staat de principes van de rechtsstaat of de mensenrechten flagrant schendt. Zie art. 8 Statuut van de Raad van Europa.

⁴¹⁷ Zie *supra*, nrs. 51-53.

reductiedoel te halen, mag de rechter dus niet bepalen, maar vallen binnen de beoordelingsmarge van de overheid.

België kent bijkomend nog de moeilijkheid dat bevoegdheden inzake klimaat verspreid zijn tussen de federale en de gewestelijke overheden, waardoor beide entiteiten moeten samenwerken en hun beleid coördineren. Dit bleek in het verleden al een obstakel.⁴¹⁸

86. Naleving van rechterlijke uitspraken door bedrijven – Wanneer een rechter een bedrijf een reductiebevel geeft, is het bedrijf verplicht zich te conformeren aan de uitspraak, mogelijk op straffe van een dwangsom.⁴¹⁹ Bedrijven beschikken doorgaans over meer flexibiliteit om hun beleid bij te sturen en de reductiedoelstelling erin te implementeren. Hierdoor is de naleving van het bevel vaak sneller en concreter.

Nochtans zijn ook hier enkele knelpunten vast te stellen. Multinationals kennen vaak een complexe structuur met meerdere dochterondernemingen in verscheidene jurisdicties.⁴²⁰ Tenuitvoerlegging over de grenzen heen wordt hierdoor bemoeilijkt. Ook zijn bedrijven afhankelijk van de bereidheid van hun aandeelhouders en bestuur en het budget dat zij hiervoor beschikbaar stellen. In tegenstelling tot overheden, ervaren zij meer druk van concurrenten op de markt. Zij zullen dan ook steeds hun winstmarges in het achterhoofd houden wanneer zij hun beleidsplannen opstellen.⁴²¹

Afdeling III. Effect op de uitstoot

87. Indirect effect van regelgeving – Een succesvolle klimaatzaak tegen een overheid heeft tot gevolg dat het beleid moet worden bijgestuurd. Door middel van regelgeving moet de overheid ervoor zorgen dat de uitstoot daalt. Het effect van deze regelgeving op de uitstoot is dus pas na verloop van tijd zichtbaar, namelijk wanneer de wet in werking is en wordt nageleefd. Ook handhaving speelt hierbij een rol: de overheid moet ervoor zorgen dat regelgeving wordt nageleefd, anders daalt de uitstoot nog steeds niet.

88. Direct effect van uitvoerbaar vonnis – Een reductiebevel dat de rechter oplegt aan een bedrijf heeft in theorie onmiddellijk effect op de uitstoot van dat bedrijf. Een bedrijf kan, zoals reeds vermeld, sneller operationele veranderingen doorvoeren dan een overheid en zijn uitstoot doen dalen, wat een onmiddellijke daling van de globale uitstoot teweegbrengt.

⁴¹⁸ Rb. Brussel (Fr.) 17 juni 2021, nr. 2015/4585/A, 'Klimaatzaak-vonnis', 79; HvB Brussel 30 november 2023, nr. 2021/AR/1589, 2022/AR/737 en 2022/AR/891, 'Klimaatzaak-arrest', 57; SLAUTSKY E., 'Climate litigation, separation of powers and federalism à la belge: a commentary of the Belgian climate case', *European Law Review* 29 oktober 2024, (506) 522-524.

⁴¹⁹ Taelman P., *Het gezag van het rechterlijk gewijsde: een begrippenstudie*, Kluwer, 2001, 37-41.

⁴²⁰ OXFAM, Multinationals, https://oxfambelgique.be/sites/default/files/2023-02/oxfamsol_edu_multinationals.pdf (geraadpleegd op 12 mei 2025).

⁴²¹ OXFAM, Multinationals, https://oxfambelgique.be/sites/default/files/2023-02/oxfamsol_edu_multinationals.pdf (geraadpleegd op 12 mei 2025).

Afdeling IV. Maatschappelijke impact

89. Precedentwerking – *Urgenda* en *Shell*, beide pionier in de klimaatrechtspraak tegen overheden en bedrijven, zijn baanbrekend geweest en hebben een grote invloed gehad op de bestaande klimaatrechtspraak. Beide zaken vormen een inspiratiebron voor gelijkaardige rechtszaken over de hele wereld.⁴²² Het feit dat er wereldwijd steeds meer (succesvolle) klimaatzaken worden aangespannen, zowel tegen overheden als tegen bedrijven, toont dit aan.

90. Externe druk – Een veroordeling zorgt ervoor dat overheden en bedrijven druk voelen om zich aan de uitspraak te conformeren.⁴²³ Niet alleen burgers en ngo's, maar ook consumenten en investeerders kunnen een overheid of een bedrijf ertoe bewegen zich harder in te zetten voor het klimaat. Druk van burgers en ngo's kan de vorm aannemen van protesten, veranderend stemgedrag of zelfs een nieuwe dagvaarding.⁴²⁴ Consumenten en investeerders voeren economisch de druk op door bij de milieuvriendelijkere concurrent te kopen of te investeren.⁴²⁵ Bovendien leidt een bedrijf reputatieschade na een veroordeling, waardoor het een extra *incentive* heeft om het vonnis na te leven. Ook kan het ertoe leiden dat concurrenten, uit schrik om zelf veroordeeld te worden, zelf al actie ondernemen om hun klimaatdoelstellingen scherp te stellen.

⁴²² Zie CELIS N., 'De Belgische klimaatzaak vanuit globaal perspectief: rechtsontwikkeling middels justitiële communicatie?', *STORM* 2021/1, 14; MAKS S. en WITTEBROOD W., 'De erfenis van Urgenda: hoe één klimaatzaak honderden nieuwe ontketende', *Change.inc* 31 maart 2025, <https://www.change.inc/future-leadership/de-erfenis-van-urgenda-hoe-een-klimaatzaak-honderden-nieuwe-ontketende-41613> (geraadpleegd op 12 mei 2025).

⁴²³ ENGELHARD E.F.D., ARONS T.M.C., VAN DEURSEN S., DE JONG E.R., KUIPER- SLENDEBROEK B.A EN VAN MAURIK D.W., 'Urgenda, Milieudefensie/ Shell and beyond: Over de invloed van klimaatzaken', *NTBR* 2024/4, 28.

⁴²⁴ Zie bijvoorbeeld hoe de stichting Urgenda ermee dreigde opnieuw naar de rechter te stappen wanneer de Nederlandse overheid niet genoeg bleek te doen om de uitstoot te verminderen: URGENDA, 'Urgenda terug naar rechter om nakoming vonnis', *Urgenda* 29 juni 2021, <https://www.urgenda.nl/urgenda-terug-naar-rechter-om-nakoming-vonnis/> (geraadpleegd op 18 december 2024).

⁴²⁵ Zie bijvoorbeeld: MVO VLAANDEREN, 'Belgische consument maakt van duurzaamheid (een) prioriteit', *MVO Vlaanderen* 10 augustus 2023, <https://www.mvovlaanderen.be/nl/inspiratie/belgische-consument-duurzaamheid> (geraadpleegd op 12 mei 2025).

HOOFDSTUK III. BESLUIT

91. Samenvattende tabel – Onderstaande tabel vat de hoofdpunten van de voorgaande afdelingen samen. De sterktes en zwaktes van beide types klimaatzaken worden per indicator verzameld en maken het mogelijk te besluiten welke juridische weg de groene transitie het meest bevordert.

	Klimaatzaken tegen de overheid	Klimaatzaken tegen bedrijf
Bewijslast	Aantonen dat overheid niet genoeg doet om klimaatverandering te bestrijden.	Aantonen dat bedrijfsactiviteiten bijdragen aan klimaatverandering en schade veroorzaken.
Naleving en afdwingbaarheid	- Mogelijkheid tot opleggen dwangsom (+) - Rechtsstaat: overheid moet rechterlijke uitspraken respecteren (+) - Trage besluitvorming (-) - Afhankelijk van politieke wil (-) - Rechter is beperkt door scheiding der machten (-) - Versnippering van verantwoordelijkheden in België (-)	- Mogelijkheid tot opleggen dwangsom (+) - Snelle operationele veranderingen (+) - Complexiteit multinationals (-) - Afhankelijk van investeringen en wil van aandeelhouders (-) - Druk van concurrentie (-)
Effect op uitstoot	Indirect: via regelgeving uitstoot van anderen beperken.	Direct: uitstoot van vervuiler vermindert.
Maatschappelijke impact	Groot: - Precedentwerking - Druk van burgers en ngo's - Bewustwording	Groot: - Precedentwerking - Veroordeling leidt tot reputatieschade - Druk van investeerders en consumenten - Afschrikwekkend effect - Bewustwording

92. Besluit Deel III - Uit de voorgaande analyse blijkt dat klimaatzaken tegen overheden en bedrijven elk hun eigen voor- en nadelen kennen. Zo is het voor de eiser makkelijker aan te tonen dat een overheid niet aan haar klimaatverplichtingen voldoet (*supra*, nr. 83), daar er een duidelijk

normatief kader bestaat dat Staten ertoe verplicht de gevaarlijke klimaatverandering te bestrijden. Ten aanzien van bedrijven bestaat dit niet, dus zal de eiser, door middel van een creatieve lezing van de algemene zorgvuldigheidsnorm, moeten bewijzen dat het bedrijf een fout begaat die in causaal verband staat met de klimaatopwarming (*supra*, nr. 84). Op vlak van naleving en afdwingbaarheid stelt de analyse echter vast dat bedrijven in theorie sneller maatregelen kunnen nemen om hun uitstoot te verminderen (*supra*, nr. 86). Overheden zijn op dit vlak trager of leggen de uitspraak zelfs naast zich neer als er geen politiek draagvlak voor bestaat (*supra*, nr. 85). Ook het effect op de uitstoot van beide soorten klimaatzaken is verschillend: terwijl de overheid via klimaatbeleid emissiereducties kan afdwingen in alle sectoren, kan een individueel bedrijf alleen haar eigen uitstoot verminderen (*supra*, nrs. 87-88). De overheid beïnvloedt aldus indirect de emissies die worden uitgestoten door de bedrijven en personen op haar grondgebied, weliswaar met risico dat zij hun activiteiten in een ander land zullen vestigen en daar even veel blijven uitstoten. Tot slot hebben klimaatzaken een grote maatschappelijke impact, ongeacht wie de verweerder is (*supra*, nrs. 89-90).

De vergelijking toont aan dat geen van beide soorten klimaatzaken een sluitende oplossing bieden voor de klimaatcrisis. Veeleer moeten zij volgens mij complementair worden ingezet. Klimaatzaken tegen overheden zijn geschikt om veranderingen in het beleid te bewerkstelligen. Wanneer de regelgeving inzake klimaat verstrengt ten gevolge van een veroordeling van de overheid in een klimaatzaak, heeft dit een invloed op bedrijven gevestigd in dat land. Op basis van die nieuwe regelgeving zullen zij hun uitstoot moeten verlagen. Proberen zij hier echter aan te ontsnappen door zich te verplaatsen naar een land met minder strenge klimaatvereisten, dan is het alsnog een mogelijkheid een klimaatzaak tegen het bedrijf aan te spannen.

CONCLUSIE

93. Centrale onderzoeksvraag - Deze masterthesis formuleert een antwoord op de onderzoeksvraag: *in hoeverre beperkt het beginsel van de scheiding der machten de rechter bij het opleggen van verplichtingen aan de overheid in klimaatzaken, en zijn klimaatzaken tegen bedrijven meer bevorderlijk voor de klimaattransitie?*

94. Scheiding der machten als kritiek op klimaatrechtspraak? – De analyse van de bestaande klimaatrechtspraak in België, Nederland en van het EHRM (*supra*, Deel I, Hoofdstuk II tot en met IV) legde een spanningsveld bloot tussen de verschillende staatsmachten. Met de uitspraken in *Urgenda* en *Klimaatzaak*, zouden de Nederlandse en Belgische rechters zich op het domein van de politiek hebben begeven, in strijd met de scheiding der machten. Met name de opgelegde reductiebevelen worden bekritiseerd: de rechter verplicht de overheid de uitstoot van broeikasgassen drastisch te verminderen, een onacceptabele beknotting van de beleidsvrijheid van de overheid (*supra*, Deel II, Hoofdstuk II).

Op het eerste gezicht lijken deze critici een punt te hebben, daar het reductiebevel wel degelijk de beleidsvrijheid van de wetgevende en uitvoerende macht beperkt. Toch toont deze masterthesis aan dat de scheiding der machten hier niet aan in de weg staat (*supra*, Deel II, Hoofdstuk III). Er is namelijk sprake van een relatieve machtscheiding: het systeem van *checks and balances* is erop gericht de machten in evenwicht te houden en wil machtsmisbruik voorkomen (*supra*, nrs. 46 en 66). De rechterlijke controle op het overheidshandelen maakt hier onderdeel van uit en is dus onmisbaar binnen de scheiding der machten. Bovendien is die rechterlijke controle niet onbegrensd: de rechter mag immers niet op de stoel van de beleidsmaker gaan zitten (*supra*, nrs. 51-53). Dit vertaalt zich in twee limieten: (1) de rechter mag niet de opportuniteit van het overheidshandelen beoordelen en (2) hij mag niet regelgevend optreden. Deze masterthesis betoogt dat de Belgische en Nederlandse klimaatrechters binnen deze grenzen zijn gebleven en zij dus niet kunnen worden beschuldigd van machtsoverschrijding (*supra*, nrs. 67-68).

Door de ernstige dreiging van de gevaarlijke klimaatopwarming is de beleidsmarge van de overheid beperkt (*supra*, nr. 68). Zij is verplicht de 1,5 °C-doelstelling na te streven, op straffe van schending van de mensenrechten en de algemene zorgvuldigheidsnorm. Deze rechtsnormen krijgen betekenis in het licht van de klimaatwetenschap, waarover globale politieke consensus bestaat. Aldus vereisen artikelen 2 en 8 van het EVRM dat Staten hun burgers beschermen tegen de gevaarlijke klimaatopwarming en wordt van een normaal zorgvuldige en voorzichtige overheid verwacht dat zij hetzelfde doet. Gelet op het causale verband tussen de emissies van broeikasgassen en de klimaatopwarming, dienen Staten maatregelen te nemen om hun uitstoot te beperken. België en Nederland deden niet genoeg om de 1,5 °C-doelstelling te bereiken en werden hiervoor aansprakelijk gesteld. Ook werd een reductiebevel opgelegd, waarmee de rechter de overheid verplichtte de uitstoot met een bepaald percentage te verlagen tegen een bepaalde deadline. Dit was de meest passende remedie die de rechter kon opleggen (*supra*, nrs. 69-70), aangezien deze het meest geschikt is om de onwettige situatie te corrigeren en, met andere woorden, schade zou kunnen

voorkomen. Met dit bevel liet de rechter de vrijheid te kiezen welke maatregelen er zouden worden aangewend om het doel te bereiken, waarmee hij de beleidsvrijheid van de overheid eerbiedigt (*supra*, nr. 68). Bovendien past hij slechts de wet toe en begeeft hij zich niet op het domein van de opportuniteit: de artikelen 2 en 8 van het EVRM en de algemene zorgvuldigheidsnorm, in het licht van de klimaatwetenschap en de reeds aangegane engagementen van België en Nederland, vereisen de opgelegde reducties om de 1,5 °C-doelstelling te bereiken.

Van de EHRM-rechters in de *KlimaSeniorinnen*-zaak kan hetzelfde worden gezegd. Omwille van de *living instrument*-interpretatie, de reeds gevestigde milieurechtspraak en de brede Europese consensus omtrent de problematiek van de klimaatopwarming, konden zij besluiten dat artikelen 2 en 8 van het EVRM een recht geven op bescherming tegen de gevolgen van de gevaarlijke klimaatopwarming (*supra*, nr. 73). Met respect voor het subsidiariteitsbeginsel verplichtten zij Zwitserland om iets te doen aan zijn tekortschietend klimaatbeleid en laten zij tegelijk de vrijheid te kiezen welke maatregelen het land concreet moet nemen (*supra*, nrs. 73-74).

Het antwoord op het eerste onderdeel van de onderzoeksvraag luidt dan ook als volgt. Het beginsel van de scheiding der machten legt geen bijkomende beperkingen op aan de rechter in klimaatzaken. Hij moet weliswaar binnen de grenzen van zijn macht blijven, wat betekent dat hij geen oordeel mag vellen over de opportuniteit van het overheidshandelen en dat hij niet regelgevend mag optreden. Hij mag de overheid aansprakelijk stellen voor fouten, namelijk wanneer zij onwettig handelt, *i.e.* in strijd met ofwel de algemene zorgvuldigheidsnorm ofwel een rechtsnorm die een verplichting inhoudt iets niet of op een bepaalde manier te doen. Hiermee spreekt hij zich enkel uit over de wettigheid van het overheidshandelen. Ook mag hij in klimaatzaken een reductiebevel opleggen, daar dit in het licht van het recht op een effectief rechtsmiddel de meest passende remedie is, voor zover hij de overheid de ruimte laat te kiezen met welke maatregelen het opgelegde doel zal worden bereikt en voor zover het doel is afgeleid uit het objectief recht.

95. Klimaatzaken tegen overheden versus tegen bedrijven – Omdat klimaatzaken tegen overheden met nogal wat kritiek worden onthaald, bleek het interessant te onderzoeken of klimaatzaken tegen bedrijven hiervoor een alternatief kunnen zijn. In dat soort zaken speelt het 'scheiding der machten'-probleem immers niet zo. Een analyse van de Nederlandse *Shell*-rechtspraak legt echter andere problemen bloot (*supra*, nrs. 77-81). Hoewel bedrijven op basis van de algemene zorgvuldigheidsplicht eveneens verplicht zijn maatregelen te nemen tegen de klimaatopwarming, bestaat er geen internationale wetenschappelijke consensus over de reducties die zij moeten doorvoeren, waardoor er uiteindelijk geen reductiebevel aan Shell werd opgelegd (*supra*, nr. 80). Bovendien is het niet zeker of de globale uitstoot werkelijk zou dalen moest Shell haar uitstoot verminderen, daar andere bedrijven de activiteiten van Shell gewoon zouden overnemen. Nochtans werd dit argument ten aanzien van Staten niet aanvaard: elke reductie is immers een stap vooruit in de strijd tegen de klimaatverandering. Het *Shell*-arrest heeft minder tanden dan de *Urgenda*-uitspraken en lijkt rechtsonzekerheid te veroorzaken.

Beide soorten rechtszaken hebben voor- en nadelen. Waar het bij klimaatzaken tegen de overheid makkelijker is te bewijzen dat ze niet voldoende doet voor het klimaat, is dat ten aanzien van grote multinationals minder evident (*supra*, nrs. 83-84). Veroordelingen van bedrijven kunnen dan weer beter afgedwongen worden, daar naleving niet zo afhankelijk is van politieke bereidheid, die in klimaatzaken vaak laag lijkt te liggen, en zij sneller operationele veranderingen kunnen doen binnen het bedrijf (*supra*, nrs. 85-86). Naleving door bedrijven heeft een direct effect op de globale uitstoot van broeikasgassen, terwijl de overheid enkel een indirect effect kan bewerkstelligen door het aannemen en handhaven van milieuregelgeving (*supra*, nrs. 87-88). Niettemin hebben beide soorten zaken een niet te onderschatten maatschappelijke impact en leggen zij druk op vervuilers om hun gedrag aan te passen (*supra*, nrs. 89-90).

Deze masterthesis beargumenteert dan ook een complementaire inzet van klimaatzaken tegen overheden en tegen bedrijven. De een is niet meer of minder bevorderlijk dan de ander. Beide zijn essentieel om de noodzakelijke gedragsverandering af te dwingen, zowel in het publieke als het private domein. Overheden moeten worden verplicht een betekenisvol klimaatbeleid te voeren en bedrijven mogen niet langer aan hun verantwoordelijkheden in de klimaatcrisis ontsnappen.

BIBLIOGRAFIE

WETGEVING

Internationaal

Raamverdrag van de Verenigde Naties inzake Klimaatverandering van 4 juni 1992.

Kyoto-Protocol bij het Raamverdrag van de Verenigde Naties inzake Klimaatverandering van 11 december 1997.

Verdrag betreffende toegang tot informatie, inspraak bij besluitvorming en toegang tot de rechter inzake milieuaangelegenheden van 25 juni 1998.

Akkoord van Parijs van 12 december 2015, *Pb.L.* 19 oktober 2016, 282/4-282/18.

Europa

Europees Verdrag voor de Rechten van de Mens van 4 november 1950, *BS* 19 augustus 1955, 5029.

Statuut van de Raad van Europa van 5 mei 1949, *ETS* 1, 5.V.1949.

België

Gecoördineerde Grondwet, *BS* 17 februari 1994, 4054.

Oud Burgerlijk Wetboek, *BS* 3 september 1807.

RECHTSPRAAK

Europa

EHRM 23 juli 1968, nrs. 1474/62, 1677/62, 1691/62, 1769/63, 1994/63, 2126/64, 'Belgian Linguistic Case'.

EHRM 7 december 1976, nr. 5493/72, 'Handyside/Verenigd Koninkrijk'.

EHRM 25 april 1978, nr. 5856/72, 'Tyrer/Verenigd Koninkrijk'.

EHRM 21 februari 1990, nr. 9310/81, 'Powell en Rayner/Verenigd Koninkrijk'.

EHRM 18 februari 1991, nr. 12033/86, 'Fredin/Zweden'.

EHRM 27 oktober 1994, nr. 18535/91, 'Kroon e.a./Nederland'.

EHRM 9 december 1994, nr. 16798/90, 'Lopez Ostra/Spanje'.

EHRM 19 februari 1998, nr. 14967/89, 'Guerra/Italië'.

EHRM 9 juni 1998, nr. 23413/94, 'L.C.B./Verenigd Koninkrijk'.

EHRM 9 juli 1998, nr. 21825/93 en 23414/94, 'McGinley en Egan/Verenigd Koninkrijk'.

EHRM 22 mei 2003, nr. 41666/98, 'Kyrtatos/Griekenland'.

EHRM (Grote Kamer) 8 juli 2003, nr. 36022/97, 'Hatton e.a./Verenigd Koninkrijk'.

EHRM 16 november 2004, nr. 4143/02, 'Moreno Gomez/Spanje'.

EHRM (Grote Kamer) 30 november 2004, nr. 48939/99, 'Öneryildiz/Turkije'.

EHRM 9 juni 2005, nr. 55723/00, 'Fadeyeva/Rusland'.

EHRM (Grote Kamer) 19 oktober 2005, nr. 32555/96, 'Roche/Verenigd Koninkrijk'.

EHRM 17 januari 2006, nr. 42756/02, 'Luginbühl/Zwitserland'.

EHRM 2 november 2006, nr. 59909/00, 'Giacomelli/Italië'.

EHRM 5 juli 2007, nr. 67021/01, 'Tătar en Tătar/Roemenië'.

EHRM 26 februari 2008, nr. 37664/04, 'Fägerskiöld/Zweden'.

EHRM 18 maart 2008, nr. 62101/00, 'Furlepa/Polen'.

EHRM 20 maart 2008, nrs. 15339/02, 21166/02, 20058/02, 11673/02 en 15343/02, 'Budayeva e.a./Rusland'.

EHRM 1 juli 2008, nr. 71146/01, 'Borysiewicz/Polen'.

EHRM 21 juli 2009, nr. 12605/03, 'Leon en Agnieszka Kania/Polen'.

EHRM 29 september 2009, nr. 18324/04, 'Galev e.a./Bulgarije'.

EHRM 10 januari 2010, nr. 30765/08, 'Di Sarno e.a./Italië'.

EHRM 2 december 2010, nr. 12853/03, 'Ivan Atanasov/Bulgarije'.

EHRM 25 november 2010, nrs. 43449/02 en 21475/04, 'Mileva e.a./Bulgarije'.

EHRM 14 februari 2012, nr. 31965/07, 'Hardy and Maile/Verenigd Koninkrijk'.

EHRM 28 februari 2012, nrs. 17423/05, 20534/05, 20678/05, 23263/05, 24283/05 en 35673/05, 'Kolyadenko e.a./Rusland'.

EHRM 24 juli 2014, nrs. 60908/11, 62110/11, 62129/11 en 62338/11, 'Brincat e.a./Malta'.

EHRM 4 september 2014, nr. 42488/02, 'Dzemyuk/Oekraïne'.

EHRM 24 maart 2015, nr. 43961/09, 'Smaltini/Italië'.

EHRM (Grote Kamer) 29 mei 2019, nr. 15172/13, 'Proceedings under article 46 § 4 in the case of Ilgar mammadov v. Azerbaidjan'.

EHRM (Grote Kamer) 25 juni 2019, nr. 41720/13, 'Nicolae Virgiliu Tanase/Roemenië'.

EHRM 22 oktober 2019, nr. 38695/13, 'Kozul e.a./Bosnië en Herzegovina'.

EHRM 4 februari 2020, nr. 44837/07, 'Çiçek e.a./Turkije'.

EHRM (Grote Kamer) 1 december 2020, nr. 26374/18, 'Guðmundur Andri Ástráðsson/IJsland'.

EHRM 5 mei 2022, nr. 47987/15, 'Solyanik/Rusland'.

EHRM 14 juni 2022, nrs. 41892/19 en 41893/19, 'Thibaut/Frankrijk'.

EHRM (Grote Kamer) 11 juli 2022, nr. 28749/18, 'Proceedings under article 46 § 4, in the case of Kavala v. Türkiye'.

EHRM 11 oktober 2022, nr. 31612/09, 'Pavlov e.a./Rusland'.

EHRM 11 oktober 2022, nr. 6142/18, 'Kotov e.a./Rusland'.

EHRM 18 juli 2023, nr. 49255/22, Camara/België.

EHRM 7 november 2023, nrs. 63543/09, 46707/13, 46714/13 en 12720/14, 'Durdaj e.a./Albanië'.

EHRM (Grote Kamer) 9 april 2024, nr. 7189/21, 'Carême/Frankrijk'.

EHRM (Grote Kamer) 9 april 2024, nr. 39371/20, 'Duarte Agostinho e.a./Portugal en 32 andere Staten'.

EHRM (Grote Kamer) 9 april 2024, nr. 53600/20, 'Verein KlimaSeniorinnen Schweiz/Zwitserland'.

EICKE T. 'Partly concurring partly dissenting opinion bij EHRM (Grote Kamer) 9 april 2024, nr. 53600/20'.

België

GwH 15 oktober 2015, nr. 138/2015.

GwH 31 mei 2018, nr. 62/2018.

GwH 30 januari 2025, nr. 9/2025.

Cass. 6 februari 1891, *Pas.* 1891, I, 54.

Cass. 5 november 1920, 'Flandria', *Pas.* 1920, I, 193, concl. LECLERCQ P.

Cass. 7 maart 1963, 'Wegverkeersteken-arrest', *Pas.* 1963, I, 744, concl. W.J. GANSHOF VAN DER MEERSCH.

Cass. 26 april 1963, 'Koepokken-arrest', *RW* 1963-64, 287.

Cass. 16 december 1965 'Cuvelierarrest', *Pas.* 1966, I, 513, concl. W.J. GANSHOF VAN DER MEERSCH.

Cass. 23 april 1971, *RW* 1970-71, 1794-1831, concl. F. DUMON.

Cass. (1e k.) 27 mei 1971, 'Franco-Suisse Le Ski', *Arr.Cass.* 1971, 959.

Cass. 26 juni 1980, *Arr.Cass.* 1979-80, 1365.

Cass. 13 mei 1982, *JT* 1982, 772, concl. J. VELU.

Cass. 21 maart 1985, *Arr.Cass.* 1984-85, 1008.

Cass. 19 december 1991, AR 8970, *Arr.Cass.* 1991-92, 364.

Cass. 10 juni 1996, *Arr.Cass.* 1996, 574.

Cass. 27 maart 2003, *RW* 2006-07, 55.

Cass. 25 oktober 2004, AR S.03.0072.F, *Arr.Cass.* 2004, 1688, concl. LECLERCQ J.

Cass. (voltallige kamer) 1 juni 2006, AR C.05.0494.N, *Arr.Cass.* 2006, 1267, concl. DE SWAEF M.

Cass. (1e k.) 28 september 2006, AR C.02.0570.F, 'Ferrara Jung', *Arr.Cass.* 2006, 1848.

Cass. (1e k.) 19 maart 2010, AR C.05.0197.F, *Arr.Cass.* 2010/3, 826.

Cass. 10 september 2010, AR F.09.0042.N, *Arr.Cass.* 2010, 2135.

Cass. (1e k.) 15 december 2022, AR C.21.0003.F, *APT* 2024/1, 178, concl. WERQUIN T.

RvS 27 juni 2000, nr. 88.281.

HvB Brussel 30 november 2023, nr. 2021/AR/1589, 2022/AR/737 en 2022/AR/891, 'Klimaatzaak-arrest'.

Rb. Brussel 4 oktober 2013, *Rev.dr.pén.* 2014/7-8, 863, noot BEERNAERT, M.

Rb. Brussel 9 januari 2019, *JLMB* 2019/9, 414.

Rb. Brussel (Fr.), 17 juni 2021, nr. 2015/4585/A, 'Klimaatzaak-vonnis'.

Voorz. Rb. Brussel 10 oktober 2018, *TMR* 2018, 706, noot CARETTE, A.

Nederland

HR (NL), 20 december 2019, ECLI:NL:HR:2019:2006, 'Urgenda III'.

Gerechtshof Den Haag (NL), 9 oktober 2018, ECLI:NL:GHDHA:2018:2591, 'Urgenda II'.

Gerechtshof Den Haag (NL), 12 november 2024, ECLI:NL:GHDHA:2024:2099, 'Shell-arrest'.

Rb. Den Haag (NL), 24 juni 2015, ECLI:NL:GHDHA:2018:2591, 'Urgenda'.

Rb. Den Haag (NL) 26 mei 2021, ECLI:NL:RBDHA:2021:5337, 'Shell-vonnis'.

RECHTSLEER

A. Boeken en verzamelwerken

ALEN A. en MUYLLE K., *Handboek van het Belgisch Staatsrecht*, Kluwer, 2011.

BILLIET C. en SCHOUKENS H. (eds.), *Klimaatrechtspraak: waarom rechters het klimaat (niet) zullen redden*, Die Keure, 2021.

DEKETELAERE K. en DE BACKER T., *Geschillenbeslechting inzake klimaat- en omgevingsgeschillen: naar een gouvernement des juges?*, die Keure, 2019.

DILISSEN L., *Aansprakelijkheid voor klimaatopwarming: een goede remedie?*, die Keure, 2024.

HAECK Y. en BURBANO HERRERA C., *Procederen voor het Europees Hof voor de Rechten van de Mens*, Intersentia, 2011.

LAVRYSEN L., *Handboek milieurecht*, Wolters Kluwer, 2020.

LEJEUNE Y., *Droit constitutionnel belge. Fondements et institutions*, Larcier, 2021.

MONTESQUIEU, *De l'esprit des lois*, Garnier-Flammarion, 1979.

Taelman P., *Het gezag van het rechterlijk gewijsde: een begrippenstudie*, Kluwer, 2001.

THEUNIS J., *De exceptie van onwettigheid*, Die Keure, 2011.

VANDE LANOTTE J., GOEDERTIER G., HAECK Y., GOOSSENS J. en DE PELSMAEKER T., *Belgisch Publiekrecht*, Die Keure, 2015.

VELAERS J. *De Grondwet. Een artikelsgewijze commentaar. Deel II*, Die Keure, 2019.

B. Doctoraten

LELOUP M., *The Impact of the Fundamental Rights Case Law of the European Court of Human Rights and the European Court of Justice on the Domestic Separation of Powers*, doctoraat UAntwerpen, 2021, <https://anet.be/docman/docrecht/d922c5/18320.pdf>.

C. Bijdragen in verzamelwerken

ALEN A., 'De scheiding der machten – enkele inleidende kanttekeningen' in ALEN A. en SOTTIAUX S. (eds.), *Leuvense Staatsrechtelijke Standpunten 2*, Die Keure, 2010, 1.

ALEN A., 'De trias politica in grondwettelijk perspectief' in ALEN A. en WINTGENS L.J. (eds.), *De Trias Politica ruimer bekeken*, Larcier, 2000, 25.

FOQUE R., 'Evenwicht van de machten en rechtsstatelijke vernieuwing' in ALEN A. en WINTGENS L.J. (eds.), *De Trias Politica ruimer bekeken*, Larcier, 2000, 1.

LIERMAN S., 'Over wetenschap en achter de feiten hollende rechters' in STORME M.E., SAGAERT V. en VAN HOE A. (eds.), *Vijftig jaar het beleid van de rechter*, Wolters Kluwer, 2024, 467.

MAES E., 'De wetgever in de greep van het Brussel-Halle-Vilvoorde-arrest. En van de burger?' in ALEN A. en VAN NIEUWENHOVE J. (eds.), *Leuvense Staatsrechtelijke Standpunten 1*, die Keure, 2008, 99.

MORROW, K., 'The ECHR, Environment-Based Human Rights Claims and the Search for Standards', in TURNER S.J., SHELTON D.L., RAZZAQUE J., MCINTYRE O. en MAY, J.R. (eds.), *Environmental Rights. The Development of Standards*, Cambridge, 2019, 41.

D. Bijdragen in tijdschriften

ALEN A., 'Scheiding' of 'samenwerking' der machten?', *Jura Falc.* 1992-93, 13.

AUVRAY F., BORUCKI C., GILLIAERTS P., 'Belgische klimaatzaak: enkel(e) vaststellingen?', *Juristenkrant* 2021/436, 3 en 6-7.

BERGKAMP L., 'The Dutch Supreme Court's Climate Judgment: Its Consequences and Implications for Business – Revolution Through Litigation', *European Energy and Environmental Law Review* 2020, 89.

BERGKAMP L. en HANEKAMP J.C., 'Climate Litigation and States: the perils of court-made climate policies', *European Energy and Environmental Law Review* 2015, 102.

BOMBAY A. en LEMAIRE J., 'Klimaatzaken: wie A(ansprakelijkheid) zegt, moet B(evel) zeggen? Inleidende beschouwingen bij het klimaat arrest over de scheiding der machten, toetsing via open normen, en het rechterlijk bevel', *TMR* 2024/1, 24.

BOOGAARD G., 'Urgenda en de rol van de rechter: over de ondraaglijke leegheid van de trias politica', *Ars Aequi* 2016, 26.

BOONE R., 'Het begrip rechtsstaat wordt als wapen tegen de democratie gebruikt', *De Juristenkrant* 2024/492, 8.

BOVEND'EERT P., 'The Urgenda Climate Case in the Netherlands: Separation of Powers and the Rule of Law', *Constitutional Review* 2022, 215-229, DOI: 10.53106/1025593132712.

CELIS N., 'De Belgische klimaatzaak vanuit globaal perspectief: rechtsontwikkeling middels justitiële communicatie?', *STORM* 2021/1, 14.

DE BOER N., 'Trias politica niet opofferen voor ambitieuze klimaatpolitiek', *S&D* 2016/1, 40.

DE SMEDT P. en PONCHAUT C., 'Van mensenrechten naar klimatrechten?', *De Juristenkrant* 2011/232, 11.

DE WINTER M., 'Noot – Belgische klimaatzaak: als het overstroomt in Den Haag, druppelt het in Brussel', *TBBR/RGDC* 2023/2, 99.

DETHIER S. en GILLIAERTS P., 'Plicht maar geen bevel voor Shell: op zoek naar de juiste versnelling', *Juristenkrant* 2024/499, 1.

ECKES C., 'It's the democracy, stupid!' in defence of KlimaSeniorinnen', *ERA Forum* 2025, 451.

ENGELHARD E.F.D., ARONS T.M.C., VAN DEURSEN S., DE JONG E.R., KUIPER- SLENDEBROEK B.A EN VAN MAURIK D.W., 'Urgenda, Milieudefensie/ Shell and beyond: Over de invloed van klimaatzaken', *NTBR* 2024/4, 28.

JENART C. en LELOUP M., 'Separation of Powers and Alternative Dispute Resolution before the European Court of Human Rights', *European Constitutional Law Review* 2019, 247.

KOSAR D., 'Nudging Domestic Judicial Reforms from Strasbourg: How the European Court of Human Rights shapes domestic judicial design', *Utrecht Law Review* 2017, 112.

KOSAR D., 'Policing Separation of Powers: A New Role for the European Court of Human Rights?', *European Constitutional Law Review* 2012, 33.

LEFRANC P., 'De Urgenda-case of het drama van het (internationaal) milieurecht', *T.O.O.* 2020/1, 15.

LEFRANC P., 'Het klimaatzaakvonnis: wachten op 'De man die bomen plantte'?', *TMR* 2021/4, 332.

LOTH M. en VAN GESTEL R., 'Urgenda: roekeloze rechtspraak of rechtsvinding 3.0?', *NJB* 2015, 2598.

MALFAIT T., 'Het Belgische klimaatvonnis: klimaatbeleid gebuisd maar rechter kan geen concrete reductiedoelstellingen opleggen', *STORM* 2021/2, 25/01.

ORLEP R., 'De Urgenda-uitspraak: wetgever en regering onder verscherpt rechterlijk toezicht', *Tijdschrift voor Toezicht* 2016, 29.

PLEYSIER S., PAUWELS L. en VAN DAMME A., 'Vertrouwen als toetssteen van de democratie?', *Orde dag* 2010, 3.

SANDERINK D.G.J., 'Noot onder Hoge Raad 20-12-2019', *Jurisprudentie Omgevingsrecht* 2020/257, 12.

SCHOUKENS H. en SOETE A. 'Climate change litigation against states after urgenda: the times they are a-changing?', *Amèn*. 2018/4, 148.

SCHOUKENS H., 'Het Shell-vonnis als juridische dijkbreuk: ook individuele bedrijven aansprakelijk voor klimaatschade?', *STORM* 2021/2, 31/02.

SCHOUKENS H., 'Urgenda wint Nederlandse klimaatzaak in beroep: mensen rechten als nieuwe juridische sokkel voor klimaatzaken?', *STORM* 2019/1, 26/01.

SCHOUKENS H., SOETE A., 'Klimaatverandering in de rechtbank. De rechter als scherprechter bij een falend milieubeleid?', *NjW* 2016, 186.

SCHOUKENS H., SOETE A., 'Klimaatverandering in de rechtbank. Een blijver na de Urgenda-rechtspraak?', *NjW* 2020, 142.

SLAUTSKY E., 'Climate litigation, separation of powers and federalism à la belge: a commentary of the Belgian climate case', *European Law Review* 29 oktober 2024, 506.

THIN S., 'From Climate March to the Courtroom: Environmental Democracy and the ECHR', *Bristol Law Review* 2016, 97.

VAN DROOGHENBROECK S. 'Flandria, Anca, Ferrara ... Urgenda? Entre réparation et prévention, de l'indemnisation à l'injonction', *JT* 2020, 750.

VANPRAET J. en VAN DE HEYNING C., 'Hoe fundamentele rechten het leefmilieu beschermen. Overzicht van het instrumentarium', *NjW* 2010, 562.

VERDUYCKT A., 'Hoe kan worden tegemoetgekomen aan de slechte uitvoering van veroordelende arresten van het EHRM op nationaal niveau?', *Jura Falc.* 2010-2011/1, 93.

WIRTGEN A., 'Civiele acties tegen de staat', *TPR* 2022, 134.

WIRTGEN A., 'Het (indirect) wetgevingsbevel, de rechter op de stoel van de wetgever?', *TBP* 2024/9, 534.

ZOETHOUT C., 'Rechter of politiek? Over het klimatarrest en het debat over rechterlijk activisme in Nederland', *TBP* 2020/5, 242.

SOFT LAW

OESO, 'OESO-richtlijnen voor multinationale ondernemingen inzake maatschappelijk verantwoord ondernemen', https://www.oecd.org/nl/publications/2023/06/oecd-guidelines-for-multinational-enterprises-on-responsible-business-conduct_a0b49990.html.

OHCHR, 'Guiding principles on Business and Human Rights', https://www.ohchr.org/sites/default/files/documents/publications/guidingprinciplesbusinesshr_en.pdf.

UNGC, 'The Ten Principles of the UN Global Compact', <https://unglobalcompact.org/what-is-gc/mission/principles>.

BELEIDSDOCUMENTEN

Internationale en Europese beleidsdocumenten

COMITÉ VAN MINISTERS VAN DE RAAD VAN EUROPA, H46-30 Verein KlimaSeniorinnen Schweiz and Others v. Switzerland, 4-6 maart 2025, [https://hudoc.exec.coe.int/#{%22execidentifier%22:\[%22CM/Del/Dec\(2025\)1521/H46-30E%22\]}](https://hudoc.exec.coe.int/#{%22execidentifier%22:[%22CM/Del/Dec(2025)1521/H46-30E%22]}).

GREENPEACE INTERNATIONAL AND CLIMATE LITIGATION NETWORK, Communication from NGO's in the case of Verein KlimaSeniorinnen Schweiz and Others v. Switzerland, 17 januari 2025, [https://hudoc.exec.coe.int/#{%22execidentifier%22:\[%22DH-DD\(2025\)101E%22\]}](https://hudoc.exec.coe.int/#{%22execidentifier%22:[%22DH-DD(2025)101E%22]}).

OUR CHILDREN'S TRUST, OXFAM INTERNATIONAL AND CENTRE FOR CHILD LAW, UNIVERSITY OF PRETORIA, Communication from NGO's in the case of Verein KlimaSeniorinnen Schweiz and Others v. Switzerland, 25 februari 2025, [https://hudoc.exec.coe.int/#{%22execidentifier%22:\[%22DH-DD\(2025\)236E%22\]}](https://hudoc.exec.coe.int/#{%22execidentifier%22:[%22DH-DD(2025)236E%22]}).

RAAD VAN EUROPA, Guide on Article 13 of the European Convention of Human Rights – Right to an effective remedy, 28 februari 2025, https://ks.echr.coe.int/documents/d/echr-ks/guide_art_13_eng.

RAAD VAN EUROPA, Guide on Article 2 of the European Convention on Human Rights – Right to life, 28 februari 2025, https://ks.echr.coe.int/documents/d/echr-ks/guide_art_2_eng.

RAAD VAN EUROPA, Guide on Article 46 on the European Convention of Human Rights, 28 februari 2025, https://ks.echr.coe.int/documents/d/echr-ks/guide_art_46_eng.

RAAD VAN EUROPA, Guide on Article 8 of the European Convention of Human Rights, 31 augustus 2024, https://ks.echr.coe.int/documents/d/echr-ks/guide_art_8_eng.

RAAD VAN EUROPA, Guide to the case-law of the European Court of Human Rights – Environment, 31 augustus 2024, https://ks.echr.coe.int/documents/d/echr-ks/guide_environment_eng.

UNITED NATIONS ECONOMIC COMMISSION FOR EUROPE, The Aarhus Convention: An Implementation Guide, 2014, https://unece.org/DAM/env/pp/Publications/Aarhus_Implementation_Guide_interactive_eng.pdf.

VEREIN KLIMASENIORINNEN, Communication from an NGO in the case of Verein KlimaSeniorinnen Schweiz and Others v. Switzerland, 17 januari 2025 en 10 februari 2025, [https://hudoc.exec.coe.int/#{%22execidentifier%22:\[%22DH-DD\(2025\)100E%22\]}](https://hudoc.exec.coe.int/#{%22execidentifier%22:[%22DH-DD(2025)100E%22]}) en [https://hudoc.exec.coe.int/#{%22execidentifier%22:\[%22DH-DD\(2025\)201E%22\]}](https://hudoc.exec.coe.int/#{%22execidentifier%22:[%22DH-DD(2025)201E%22]}).

ZWITSERSE AUTORITEITEN, Bilan d'action (04/10/2024) - Communication de la Suisse concernant l'affaire Verein KlimaSeniorinnen Schweiz et autres c. Suisse, 4 oktober 2024, [https://hudoc.exec.coe.int/#{%22execidentifier%22:\[%22DH-DD\(2024\)1123F%22\]}.](https://hudoc.exec.coe.int/#{%22execidentifier%22:[%22DH-DD(2024)1123F%22]})

ZWITSERSE AUTORITEITEN, Réponse des autorités (30/01/2025) suite à des communications d'ONG (DH-DD(2025)100, DH-DD(2025)101 et DH-DD(2025)102) (17/01/2025) dans l'affaire Verein KlimaSeniorinnen Schweiz et autres c. Suisse, 31 januari 2025, [https://hudoc.exec.coe.int/#{%22execidentifier%22:\[%22DH-DD\(2025\)119F%22\]}.](https://hudoc.exec.coe.int/#{%22execidentifier%22:[%22DH-DD(2025)119F%22]})

Belgische beleidsdocumenten

FEDERALE REGERING, Federaal Regeerakkoord 2025-2029, 12 februari 2025.

MEDIA

Blogposts

ALBERS E. en CUVELIER M., 'Klimaatzaken en het EHRM: een interview met Jasmine Rayée', *Tijd voor Mensenrechten* 17 april 2024, <https://tijd.mensenrechten.be/2024/04/17/klimaatzaken-en-het-ehrm-een-interview-met-jasmine-rayee/> (geraadpleegd op 22 maart 2025).

BLATTNER C., 'Separation of Powers and KlimaSeniorinnen', *Verfassungsblog* 30 april 2024, <https://verfassungsblog.de/separation-of-powers-and-klimaseniorinnen/> (geraadpleegd op 19 februari 2025).

BORUCKI C., GILLAERTS P., AUVRAY F. en WIGARD K., 'Shell moet CO2-uitstoot reduceren: aansprakelijkheidsgolven reiken steeds verder (Deel I)', *Leuven Blog for Public Law* 24 september 2021, <https://www.leuvenpubliclaw.com/shell-moet-co2-uitstoot-reduceren-aansprakelijkheidsgolven-reiken-steeds-verder/> (geraadpleegd op 19 april 2025).

DE LONDRAS F. en DZEHTSIAROU K., 'Mission impossible? Addressing non-execution through infringement proceedings in the European Court of Human Rights', *Cambridge University Press* 23 februari 2017, <https://www.cambridge.org/core/journals/international-and-comparative-law-quarterly/article/mission-impossible-addressing-nonexecution-through-infringement-proceedings-in-the-european-court-of-human-rights/202B94630C62452955CDC20DE32C5C39> (geraadpleegd op 7 mei 2025).

DECUYPER L., DE RECHTER M. en ROUCKHOUT A., 'De Shell-uitspraak in Hoger Beroep: de Klimaatzorgplicht van bedrijven onder de loep', *Publius* 14 november 2024, <https://www.publius.be/nl/blog/2024-11-14-de-shell-uitspraak-in-hoger-beroep-de-klimaatzorgplicht-van-bedrijven-onder-de-loep> (geraadpleegd op 19 april 2025).

ECKES C., 'Separation of Powers in Climate Cases. Comparing cases in Germany and the Netherlands', *Verfassungsblog* 10 mei 2021, <https://verfassungsblog.de/separation-of-powers-in-climate-cases/> (geraadpleegd op 21 maart 2025).

GEUKERS C., 'De onrechtmatige daad als reddingsboei voor het klimaat', *Advocatenblad* 2024/02, <https://magazine.advocatenblad.nl/2024-02/de-onrechtmatige-daad-als-reddingsboei-voor-het-klimaat/> (geraadpleegd op 12 mei 2025).

HAGE M., JACOBS Q. en MARTEL B., 'Het Shell-arrest: moeten ondernemingen voor het klimaat zorgen?', *Eubelius* 22 november 2024, <https://www.eubelius.com/nl/nieuws/het-shell-arrest-moeten-ondernemingen-voor-het-klimaat-zorgen> (geraadpleegd op 18 april 2025).

HERI C., 'Implementing KlimaSeniorinnen: Evaluating the Initial Swiss Response', *Climate Law Blog* 18 juli 2024, <https://blogs.law.columbia.edu/climatechange/2024/07/18/guest-blog-implementing-klimaseniorinnen-evaluating-the-initial-swiss-response/> (geraadpleegd op 19 februari 2025).

LETWIN J., 'Klimaseniorinnen: the Innovative and the Orthodox', *EJIL Talk!* 17 april 2024, <https://www.ejiltalk.org/klimaseniorinnen-the-innovative-and-the-orthodox/> (geraadpleegd op 22 maart 2025).

MAKS S. en WITTEBROOD W., 'De erfenis van Urgenda: hoe één klimaatzaak honderden nieuwe ontketende', *Change.inc* 31 maart 2025, <https://www.change.inc/future-leadership/de-erfenis-van-urgenda-hoe-een-klimaatzaak-honderden-nieuwe-ontketende-41613> (geraadpleegd op 12 mei 2025).

ROUCKHOUT A. en ROMBOUTS R., 'Climate litigation in Europa: een cruciale rol (of kans) voor multinationals', *Tijd voor Mensenrechten* 21 februari 2024, <https://tijd.mensenrechten.be/2024/02/21/climate-litigation-in-europa-een-cruciale-rol-of-kans-voor-multinationals/> (geraadpleegd op 12 mei 2025).

UZMAN J., 'Urgenda. Een pleidooi voor constitutioneel procesrecht', *Montaigne Centrum Blog* 12 februari 2020, <https://blog.montaignecentre.com/nl/urgenda-een-pleidooi-voor-constitutioneel-procesrecht/#:~:text=Recht%20draait%20op%20symboliek.,doen%20met%20een%20soort%20Raboregiokantoor> (geraadpleegd op 21 maart 2025).

VAN HOE A., 'Ligt de weg open voor de rechter-wetgever?', *Corporate Finance Lab* 15 januari 2023, <https://corporatefinancelab.org/2023/01/15/ligt-de-weg-open-voor-de-rechter-wetgever/> (geraadpleegd op 22 maart 2025).

Actualiteit

BELGA, 'Tien grootste multinationals stoten helft meer CO2 uit dan heel België', *VRTNWS* 20 mei 2014, https://www.vrt.be/vrtnws/nl/2014/05/20/tien_grootste_multinationalsstotenhelftmeerco2uitdanheelbelgie-1-1973189/ (geraadpleegd op 18 april 2025).

BERGKAMP L., 'Urgenda is een gevaar voor de rechtsstaat', *NRC* 31 juni 2015, <https://www.nrc.nl/nieuws/2015/07/31/urgenda-is-gevaar-voor-rechtsstaat-1519717-a1363630> (geraadpleegd op 20 maart 2025).

CBS, 'Urgenda-doel uitstoot broeikasgassen in 2020 gehaald', *CBS* 9 februari 2022, <https://www.cbs.nl/nl-nl/nieuws/2022/06/urgenda-doel-uitstoot-broeikasgassen-in-2020-gehaald> (geraadpleegd op 18 december 2024).

HEYLEN K., '3.000 scholieren spijbelen voor het klimaat: grote opkomst voor actie in Brussel', *VRTNWS* 10 januari 2019, <https://www.vrt.be/vrtnws/nl/2019/01/10/scholieren-spijbelen-en-voeren-klimaatprotest-in-brussel/> (geraadpleegd op 28 oktober 2024).

INTER PRESS SERVICE, 'Klimaatzaken nemen vaker bedrijven in het vizier', *MO* 2 juli 2024, <https://www.mo.be/nieuws/klimaatzaken-nemen-vaker-bedrijven-in-het-vizier> (geraadpleegd op 18 april 2025).

INTER PRESS SERVICE, 'Rechtszaken tegen olie- en gasbedrijven verdrievoudigd', *IPS* 12 september 2024, <https://www.ipsnews.be/artikel/rechtszaken-tegen-olie-en-gasbedrijven-verdrievoudigd> (geraadpleegd op 18 april 2025).

LAMBRECHT P., 'Het klimaatbeleid juridiseert: 'Rechtbank mag geen alternatief worden voor parlement'', *De Tijd* 14 december 2023, <https://www.tijd.be/politiek-economie/belgie/algemeen/het-klimaatbeleid-juridiseert-rechtbank-mag-geen-alternatief-worden-voor-parlement/10511167.html> (geraadpleegd op 22 maart 2025).

MERCKX V., 'Nederlandse klimaatzaak gaat in cassatie: milieu-organisatie wil dat rechter Shell toch verplicht om minder uit te stoten', *VRTNWS* 12 februari 2025, <https://www.vrt.be/vrtnws/nl/2025/02/11/klimaatzaak-nederland-shell-milieudefensie-in-cassatie/> (geraadpleegd op 19 april 2025).

MILIEUDEFENSIE, 'Waarom we zonder de grote bedrijven de klimaatcrisis niet kunnen oplossen', *Milieudefensie* 15 februari 2021, <https://milieudefensie.nl/actueel/waarom-we-zonder-grote-bedrijven-de-klimaatcrisis-niet-kunnen-oplossen> (geraadpleegd op 18 april 2025).

PBL, 'Klimaat- en Energieverkenning 2020: behalen Urgenda reductiedoel 2020 onzeker, kabinetsdoel 2030 nog niet in zicht', *PBL* 30 oktober 2020, <https://www.pbl.nl/actueel/nieuws/klimaat-en-energieverkenning-2020-behalen-urgenda-reductiedoel-2020-onzeker-kabinetsdoel-2030-nog-niet-in-zicht> (geraadpleegd op 18 december 2024).

PBL, 'Klimaat- en Energieverkenning 2024', *PBL* 24 oktober 2024, <https://www.pbl.nl/publicaties/klimaat-en-energieverkenning-2024> (geraadpleegd op 18 december 2024).

RTL NIEUWS, 'Uitstoot lager, Urgenda-doel gehaald: 'Komt niet door overheidsbeleid'', *RTL* 15 maart 2023, <https://www.rtl.nl/rtl-nieuws/artikel/5371721/urgenda-doel-uitstoot-broeikasgassen-rechter-2022-minder-aardgas-zacht> (geraadpleegd op 18 december 2024).

RTL Nieuws, 'Urgenda-doel in 2020 definitief gehaald 'vanwege toevalligheden'', *RTL* 3 juni 2022, <https://www.rtl.nl/rtl-nieuws/artikel/5286901/urgenda-uitstaat-broeikasgassen-milieuorganisatie-marjan-minnesma> (geraadpleegd op 18 december 2024).

SABIN CENTRE FOR CLIMATE CHANGE LAW, 'Hugues Falys, FIAN, Greenpeace, Ligue des droits humains v. TotalEnergies (The Farmer Case)', *Climate Case Chart* 2024, <https://climatecasechart.com/non-us-case/hugues-falys-fian-greenpeace-ligue-des-droits-humains-v-totalenergies-the-farmer-case/> (geraadpleegd op 18 april 2025).

SCHILLEWAERT N., 'Klimaatactivisten slaan opnieuw toe, deze keer in Rome: 'De zaaier' van Vincent Van Gogh besmeurd met soep', *VRTNWS* 4 november 2022, <https://www.vrt.be/vrtnws/nl/2022/11/04/klimaatactivisten-gooien-soep-op-van-gogh-schilderij-in-rome/> (geraadpleegd op 28 oktober 2024).

SHELL, 'Shells reactie op Klimaatzaak naar Hoge Raad', *Shell* 12 februari 2025, <https://www.shell.nl/over-ons/nieuws/2025/shells-reactie-op-klimaatzaak-naar-hoge-raad.html> (geraadpleegd op 19 april 2025).

SHELL, 'Waarom Shell in hoger beroep ging', *Shell* 30 oktober 2024, <https://www.shell.nl/over-ons/nieuws/dossiers/dossier-klimaatzaak/waarom-shell-in-hoger-beroep-gaat.html> (geraadpleegd op 18 april 2025).

SNOEYS J., 'Activisten bezetten wegen in Antwerpse haven en Wilrijk als protest tegen energiebedrijf TotalEnergies: "Ontloopt verantwoordelijkheid in klimaatcrisis"', *VRTNWS* 26 oktober 2024, <https://www.vrt.be/vrtnws/nl/2024/10/26/activisten-bezetting-antwerpse-haven/> (geraadpleegd op 28 oktober 2024).

TAYLOR M. en WATTS J., 'Revealed: the 20 firms behind a third of all carbon emissions', *The Guardian* 9 oktober 2019, https://www.theguardian.com/environment/2019/oct/09/revealed-20-firms-third-carbon-emissions?CMP=Share_iOSApp_Other (geraadpleegd op 18 april 2025).

THE FARMER'S CASE, 'Hugues Falys, een boer uit Henegouwen, dagvaardt TotalEnergies voor hun aandeel in de klimaatcrisis', *The Farmer's Case* 2025, <https://www.thefarmercase.be/nl/de-zaak/> (geraadpleegd op 18 april 2025).

TIMMER E., 'Jurist fileert 'Messiaswaan' opperrechters Hoge Raad in Urgenda-zaak', *De Telegraaf* 11 januari 2020, <https://www.telegraaf.nl/nieuws/1692097176/jurist-fileert-messiaswaan-opperrechters-hoge-raad-in-urgenda-zaak> (geraadpleegd op 20 maart 2025).

TORFS M. en VANHELDEN V., 'Vlaams minister Demir (N-VA) tekent cassatieberoep aan in klimaatzaak: "Vooral principiële kwestie"', *VRTNWS* 1 december 2023,

<https://www.vrt.be/vrtnws/nl/2023/12/01/zuhai-demir-cassatie-klimaatzaak/> (geraadpleegd op 29 oktober 2024).

TORFS M., 'Waalse bioboer klaagt energiereus TotalEnergies aan: eerste Belgische klimaatzaak tegen een bedrijf', *VRTNWS* 13 maart 2024, <https://www.vrt.be/vrtnws/nl/2024/03/13/waalse-bioboer-begint-klimaatzaak-tegen-total-energies/> (geraadpleegd op 18 april 2025).

VAN DE VOORDE M., 'Hoe dwaas kun je zijn om de staat voor de rechter te dagen voor zijn 'beleid'?', *De Morgen* 3 december 2014, <https://www.demorgen.be/nieuws/hoe-dwaas-kun-je-zijn-om-de-staat-voor-de-rechter-te-dagen-voor-zijn-beleid~ba21d5e8/> (geraadpleegd op 22 maart 2025).

VAN DE VOORDE M., 'Over politiek beslis je niet in de rechtbank, maar in het parlement en op het publieke forum', *Knack* 17 maart 2021, <https://www.knack.be/nieuws/over-politiek-beslis-je-niet-in-de-rechtbank-maar-in-het-parlement-en-op-het-publieke-forum/> (geraadpleegd op 22 maart 2025).

VAN DER GEEST M., 'Zwitserland stemt in referendum over radicaal groenere koers, binnen 10 jaar 90% minder CO2-uitstoot', *De Morgen* 9 februari 2025, <https://www.demorgen.be/snelnieuws/switserland-stemt-in-referendum-over-radicaal-groenere-koers-binnen-tien-jaar-90-minder-co2-uitstoot~b1a8b875/> (geraadpleegd op 19 februari 2025).

X, 'Zwitsers verwerpen met ruime meerderheid voorstel over grote koerswijziging klimaat-en milieubeleid', *De Volkskrant* 9 februari 2025, <https://www.volkskrant.nl/buitenland/switsers-verwerpen-met-ruime-meerderheid-voorstel-over-grote-koerswijziging-klimaat-en-milieubeleid~bfa0900c/> (geraadpleegd op 19 februari 2025).

Andere

'Constitutionele toetsing', *De Nederlandse Grondwet*, https://www.denederlandsegrondwet.nl/id/vhnnmt7l3ozx/constitutionele_toetsing (geraadpleegd op 20 maart 2025).

EUROPESE COMMISSIE, 'Gevolgen van de klimaatverandering', https://climate.ec.europa.eu/climate-change/consequences-climate-change_nl (geraadpleegd op 28 oktober 2024).

IPCC, AR6 Synthesis Report: Climate Change 2023, https://www.ipcc.ch/report/ar6/syr/downloads/report/IPCC_AR6_SYR_SPM.pdf (geraadpleegd op 28 oktober 2024).

IPCC, 'Special Report: Global Warming of 1.5 °C', <https://www.ipcc.ch/sr15/> (geraadpleegd op 28 oktober 2024).

MVO VLAANDEREN, 'Belgische consument maakt van duurzaamheid (een) prioriteit,' MVO Vlaanderen 10 augustus 2023, <https://www.mvovlaanderen.be/nl/inspiratie/belgische-consument-duurzaamheid> (geraadpleegd op 12 mei 2025).

OXFAM, Multinationals, https://oxfambelgique.be/sites/default/files/2023-02/oxfamsol_edu_multinationals.pdf (geraadpleegd op 12 mei 2025).

SOMO, Corporate strategies to avoid responsibility for human rights abuses, <https://www.somo.nl/wp-content/uploads/2020/07/Mind-the-Gap-summary.pdf> (geraadpleegd op 12 mei 2025).

UNEP, 'Climate litigation more than doubles in five years, now a key tool in delivering climate justice', UNEP 27 juli 2023, <https://www.unep.org/news-and-stories/press-release/climate-litigation-more-doubles-five-years-now-key-tool-delivering> (geraadpleegd op 18 april 2025).

UNEP, 'Emissions Gap Report 2023', <https://wedocs.unep.org/bitstream/handle/20.500.11822/43922/EGR2023.pdf?sequence=3&isAllowed=y> (geraadpleegd op 28 oktober 2024).

UNEP, 'Global Climate Litigation Report: 2020 Status Review', <https://wedocs.unep.org/bitstream/handle/20.500.11822/34818/GCLR.pdf?sequence=1&isAllowed=y> (geraadpleegd op 5 mei 2025).

UNEP, 'Global Climate Litigation Report: 2023 Status Review', https://wedocs.unep.org/bitstream/handle/20.500.11822/43008/global_climate_litigation_report_2023.pdf?sequence=3 (geraadpleegd op 28 oktober 2024).

URGENDA, 'Urgenda terug naar rechter om nakoming vonnis', *Urgenda* 29 juni 2021, <https://www.urgenda.nl/urgenda-terug-naar-rechter-om-nakoming-vonnis/> (geraadpleegd op 18 december 2024)

